

ชแบบทไทย

จากอดีตสู่ออนาคต

ชแบบไทย

จากอดีตสู่ออนาคต

จามะรี เชียงทอง

จัดทำโดย: แผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.)
สนับสนุนโดย: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

หนังสือชุด คู่มือภาคไทย

รายชื่อเอกสารวิจัยและนักวิจัยในชุดสู่อากาศไทย

จากทัศนชีวิตคนไทย พุทธศักราช 2576
มีงสรรพ์ ชาวสอาด • อภิวัฒน์ รัตนวราหะ

ชีวิตคนไทยในสองทศวรรษของการพัฒนา
นิพนธ์ พิ้วพงสกร และคณะ

อนาคตเศรษฐกิจไทย
ภายใต้กับดักประเทศรายได้ปานกลาง
สมชัย จิตสุชน • นณริฎ พิศลยบุตร
นันทพร เมธาคณวุฒิ

อนาคตเกษตรกรรมไทย
เบญจวรรณ ฤกษ์เกษม

กบฏอนุภูมิภาคการเมืองไทย
อภิชาติ สติตนิรามัย • ยุกตี มุกดาวิจิตร
นิติ ภาวครพันธ์

อนาคตพลังงานไทย
กฤติยาพร วงษา

ชนบทไทย: จากอดีตสู่อากาศ
จามะรี เชียงทอง

แรงงานข้ามชาติ: อัตลักษณ์และสิทธิความเป็นพลเมือง
อานันท์ กาญจนพันธ์ • ชัยพงษ์ สำเนียง

คอร์รัปชันและกลไกกำจัดกลโกง
สิริลักษณ์ คอมนันตร์ และคณะ

สนับสนุนโดย: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)
เลขที่ 99/8 ศูนย์เรียนรู้สุขภาวะ ซ.งามดูพลี ถ.พระราม 4
แขวงทุ่งมหาเมฆ เขตสาทร กรุงเทพฯ 10120
โทรศัพท์: 0 2343 1500 โทรสาร: 0 2343 1551
www.thaihealth.or.th

จัดพิมพ์และเผยแพร่โดย: แผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.)
สถาบันศึกษาโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (PPSI)
เลขที่ 145/5 หมู่ 1 ต.ช้างเผือก อ.เมือง จ.เชียงใหม่ 50300
โทรศัพท์: 0 5332 7590-1 โทรสาร: 0 5332 7590-1 # 16
www.tuhpp.net

ปีที่พิมพ์: ธันวาคม 2557

ออกแบบรูปเล่ม: ลีอศินดีไซน์เวิร์ค โทรศัพท์ 0 5321 3558

คำนำ

แม้ว่าคนไทยส่วนใหญ่จะอยู่ในชนบท แต่ชนบทไทยก็เปลี่ยนไปมากแล้ว คนชนบทจำนวนมากไม่ได้ทำการเกษตรอีกต่อไป

แผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) มีพันธกิจในการส่งเสริมให้สังคมไทยมีนโยบายสาธารณะที่ดี แต่การสร้างนโยบายที่ดีจำเป็นต้องอาศัยความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับความจริงในเศรษฐกิจไทย และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจไทย โดยเฉพาะในภาคชนบทที่ยังมีประชากรอยู่เป็นอันมาก

เอกสารเล่มนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการ “สู่ออนาคตไทย” มีวัตถุประสงค์ที่จะแสดงภาพ “ความจริง” ของภาคชนบทไทยในปัจจุบัน โดยเน้นที่ภาคเหนือตอนบนในอนาคต

ผู้จัดทำหวังว่ารายงานฉบับนี้ จะเปิดโอกาสให้ผู้อ่านและสังคมในวงกว้าง ตั้งคำถามต่อนโยบายสาธารณะที่ดี และช่วยกันขบคิดพิจารณาเพื่อหาทางเลือกเพื่ออนาคตของประเทศเราต่อไป

ศาสตราจารย์ ดร.มิ่งสรรพ ขาวสะอาด

ผู้อำนวยการสถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ

สารบัญ

บทนำ	6
บทที่ 1 ที่ดิน	16
บทที่ 2 การเป็นแรงงานรับจ้าง และการขาดแคลนแรงงาน ในภาคเกษตรกรรม	28
บทที่ 3 ฐานะความเป็นอยู่ของเกษตรกร ในชนบทไทย	38
บทที่ 4 ระบบอุปถัมภ์ในโครงสร้าง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชนบท	61
บทที่ 5 ระบบเกษตรพันธสัญญา	66
บทที่ 6 การเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากนโยบาย	77
บทที่ 7 อนาคตชนบทไทยในอีก 20 ปี	82
หนังสืออ้างอิง	88

บทสรุปผู้บริหาร

โดยภาพรวม กว่าหนึ่งในสามของประชากรไทยยังอาศัยอยู่ในชนบท และรวมกันผลิตสินค้าเกษตร ซึ่งคิดเป็นประมาณร้อยละ 12-15 ของรายได้ประชาชาติ ตัวเลขในปี 2556 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ระบุเนื้อที่ถือครองเฉลี่ยทั่วประเทศอยู่ที่ 19.4 ไร่ต่อครัวเรือน โดยมีจำนวนครัวเรือนเกษตรกรทั่วประเทศ 5.9 ล้านครัวเรือน (หรือร้อยละ 25.9 ของครัวเรือนทั่วประเทศ) หากคิดเฉลี่ยครัวเรือนละ 3.88 คน จะคิดเป็นจำนวนประชากร 22.892 ล้านคน อย่างไรก็ตาม ตัวเลขของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรปีเพาะปลูก 2554/55 ระบุเนื้อที่ถือครองเฉลี่ยทั่วประเทศอยู่ที่ 24.96 ไร่

หากพิจารณาประเด็นเรื่องแรงงาน พบว่า สัดส่วนแรงงานในภาคเกษตรของไทย ลดลงอย่างต่อเนื่องจากร้อยละ 67 ในช่วงปี 2516-2520 เหลือร้อยละ 60 ในช่วงปี 2531-2535 สำหรับในช่วงปี 2546-2549 ลดเหลือร้อยละ 42.2 และในปี 2553 ลดลงเหลือเพียงแค่อ้อยละ 37 (ชัยพงษ์ 2556) ซึ่งแรงงานที่ออกจากภาคเกษตรไปจะเป็นแรงงานในวัยหนุ่มสาว ทำให้เหลือแต่แรงงานผู้สูงวัยในภาคเกษตรเป็นส่วนใหญ่

การที่เกษตรกรเจ้าของที่ดินรายย่อยเป็นเกษตรกรสูงวัยที่ขาดแคลนแรงงานในครัวเรือน ทำให้เจ้าของที่ดินเหล่านี้ต้องใช้ทั้งเครื่องจักรกลและแรงงานรับจ้างในหมู่บ้านมากขึ้น หรือไม่เช่นนั้นก็ต้องอาศัยแรงงานเกษตรข้ามพรมแดนจากประเทศเพื่อนบ้าน (ดู *จามะรีและทัศนีย์ 2554* สำหรับการศึกษานในจังหวัดเชียงราย และดู *สร้อยมาศ 2556* สำหรับการศึกษานในภาคอีสาน)

การจ้างแรงงาน มิได้มีแค่เฉพาะระบบการจ้างแรงงานรายวัน แต่ได้มีการพัฒนาไปสู่ระบบจ้างเหมา ที่จ้างแรงงานมาปลูกข้าวตั้งแต่ต้น ๆ ฤดูกาลผลิตจนถึงเก็บเกี่ยว (ดู *วัฒนาและกิ่งแก้ว 2554, ปริญาวัลย์ 2554*)

ระบบที่สำคัญอีกระบบหนึ่งคือระบบที่พ่อค้าที่รับซื้อสินค้าเกษตร ต้องจัดกลุ่มแรงงานขึ้นมารับจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิตในที่ดินของเกษตรกรที่ตนต้องการจะซื้อผลผลิต

กล่าวโดยสรุปก็คือ ในปัจจุบันได้เกิดปัญหาการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ซึ่งน่าจะเป็นปัญหาที่คงอยู่ต่อไปในอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อแรงงานหนุ่มสาวของไทยเคลื่อนย้ายออกจากภาคชนบทอย่างต่อเนื่องต่อไป

กีดกัน

ปัญหาเรื่องที่ดินทำกินมีขนาดเล็กและปัญหาการไม่มีเอกสารสิทธิในที่ดินทำกิน เป็นปัญหาที่มีความสำคัญสำหรับเกษตรกรในภาคเหนือและภาคอีสาน ประกอบทั้งความต้องการพื้นที่ทำการผลิตเพิ่มเติมเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ ทำให้พวกเขาต้องขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ

ในอีกด้านหนึ่ง ผลผลิตที่เกษตรกรผลิตในที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิก็เดินทางเข้าสู่ตลาดสินค้าเกษตรอันเป็นประโยชน์ต่อผู้ค้าสินค้าเกษตร ในขณะที่เกษตรกรต้องกลายเป็นผู้เผชิญหน้ากับภาครัฐในฐานะผู้ใช้ที่ดินที่ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย ในกรณีนี้ผู้ค้าสินค้าเกษตรไม่ได้ต้องการเป็นเจ้าของที่ดิน แต่สามารถได้ประโยชน์ร่วมกับเกษตรกรจากการใช้ที่ดินที่ผิดกฎหมายของเกษตรกร

ในอีกด้านหนึ่ง ก็มีนายทุนที่ต้องการได้กรรมสิทธิ์ในพื้นที่จริง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการซื้อสิทธิการใช้จากเกษตรกร หรือซื้อสิทธิการใช้จากผู้นำชุมชนแล้วนำที่ดินไปออกเอกสารสิทธิได้

เมื่อเกิดกรณีพิพาท เกษตรกรมักไม่ค่อยสามารถทำอะไรได้ แม้บางครั้งจะมีการต่อสู้ด้านกฎหมาย แต่เกษตรกรก็ยิ่งขาดความเข้าใจที่จะต่อสู้ในเชิงกฎหมาย

การที่ลูกหลานเกษตรกรบางส่วนเคลื่อนย้ายออกจากภาคเกษตรกรรมไปทำงานในภาคการผลิตอื่น ทำให้มีที่ดินเฉลี่ยเหลือในหมู่บ้านเพิ่มขึ้น เปิดทางให้เกษตรกรที่มีที่ดินขนาดเล็ก และเกษตรกรไร้ที่ดินสามารถเช่าที่ดินเพื่อทำการผลิตได้ในราคาเช่าที่ไม่แพงมากนัก อย่างไรก็ตาม กลุ่มคนที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตรมักจะมีเก็บที่ดินของตนไว้ให้ญาติหรือผู้อื่นเช่า มากกว่าที่จะขายที่ดินออกไป เพื่อเป็นหลักประกันว่าหากถูกเลิกจ้าง จะสามารถกลับมาพึ่งพิงอยู่ที่ภาคเกษตรกรรมได้อีกครั้ง

ฐานะทางเศรษฐกิจ

แม้โดยภาพรวมเกษตรกรไทยจะมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นแต่จำนวนคนจนในชนบทก็ยังมีไม่ต่ำกว่า 6 ล้านคน (6.052 ล้านคน ตามตัวเลขของสำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2554)

ในหมู่บ้านที่ห่างไกลเส้นทางคมนาคม เช่น หมู่บ้านในพื้นที่สูงในภาคเหนือ ตอนบน ความยากจนยังคงปรากฏชัดเจนจนเห็นได้ด้วยตา จากลักษณะทางกายภาพ เช่น สภาพบ้านเรือนที่สร้างด้วยวัสดุกิ่งถาวร หรือจำนวนข้าวของเครื่องใช้ในครัวเรือนที่มีไม่มากนัก

แม้ในหมู่บ้านที่แลดูเฟื่องฟูว่ามีฐานะดี เช่น อยู่ติดถนนใหญ่ มีร้านค้าและโรงงานอยู่ใกล้เคียง ปลูกพืชเศรษฐกิจที่มีราคาแพง ก็ยังมีคนยากจนจำนวนหนึ่งกระจ่ายตัวอยู่ในหมู่บ้านเหล่านี้เช่นกัน ถึงแม้ว่าคนทั่วไปอาจจะ “มองไม่เห็น” ความยากจนของเขาได้ชัดเจน เนื่องจากซ่อนตัวอยู่ในกระท่อมเล็ก ๆ ซ้ำหลังบ้านหลังใหญ่ เป็นคนชราที่อายุเกินหกสิบ หรือไม่เช่นนั้นก็เป็นแรงงานรับจ้างที่ไม่มีที่ดิน ที่อยู่ในหมู่บ้านมานานแล้ว หรือที่เพิ่งลงมาจากดอย หรือที่ข้ามชาติมาหางานทำในหมู่บ้านในภาคเกษตร ความเป็นอยู่ในหมู่บ้านแม้จะถูกกว่าในเมือง แต่ก็ต้องซื้อหาอาหารรับประทาน เนื่องจากคนจนมักจะเป็นคนที่ไม่มีที่ดิน

ภาพในอนาคต

เนื่องจากอายุเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมในปัจจุบัน อยู่ที่ประมาณห้าสิบปี ซึ่งหมายความว่าในอีกยี่สิบปีข้างหน้า หัวหน้าครัวเรือนเกษตรกรรมเหล่านี้ก็จะมีอายุ 70 ปี หากมองไปในอนาคตข้างหน้า โดยอิงอยู่บนฐานข้อมูล ณ ปัจจุบัน อาจจะสามารถคาดการณ์ได้ว่า

หนึ่ง

พื้นที่เกษตรจะมีอยู่เท่าเดิมในยี่สิบปีข้างหน้า แต่จำนวนประชากรที่เป็นเกษตรกรจะลดลง แต่การที่ประชากรที่เป็นแรงงานในภาคเกษตรจะลดลงเท่าไรก็ขึ้นอยู่กับ การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและบริการ ซึ่งหากครัวเรือนเกษตรกรในปัจจุบันไม่มีลูกหลานรับช่วงทำอาชีพเกษตรต่อ (ซึ่งปัจจุบันลูกหลานของครัวเรือนเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรอยู่แล้ว) จึงมีแนวโน้มเป็นไปได้ทั้งสองแนวทาง คือ (ก) ที่ดินถูกขายออกไปและถูกสะสมเป็นที่ดินแปลงใหญ่ภายใต้เจ้าของคนเดียว และ (ข) ที่ดินตกเป็นมรดกของลูกหลานที่ไม่ทำเกษตร แต่ไม่ขายที่ดิน แต่กลับให้เช่าที่ดินแก่ผู้อื่นที่ยังคงทำเกษตรอยู่ และเป็นไปได้ว่าผู้เช่าที่ดินจำนวนหนึ่งอาจเป็นแรงงานข้ามชาติที่เคยเข้ามารับจ้างเป็นแรงงานในภาคเกษตร อันทำให้มีความคุ้นเคยกับเจ้าของที่ดินที่เป็นคนไทยอยู่แล้ว

สอง

เมื่อประชากรในภาคเกษตรลดลง ย่อมหมายถึงการขาดแคลนแรงงาน ซึ่งมีแนวโน้มที่เป็นไปได้สองแนวทาง คือ การใช้เครื่องจักรกลมากขึ้นและการใช้แรงงานข้ามชาติมากขึ้น

ปัจจุบันมีการใช้เครื่องจักรในการปลูกข้าวเกือบจะเป็นหลัก ยกเว้นนาปีที่ยังมีการใช้แรงงานคนเกี่ยว เนื่องจากในบางที่ยังเป็นข้าวพันธุ์พื้นเมือง ประกอบกับช่วงเก็บเกี่ยวนาปีเป็นช่วงหลังฤดูฝนที่ไม่เหมาะกับการเก็บเกี่ยวด้วยเครื่องจักร อย่างไรก็ตามสำหรับการปลูกและเก็บเกี่ยวผักและผลไม้ ยังมีความจำเป็นต้องใช้แรงงานคน ซึ่งในกรณีนี้แรงงานข้ามชาติจะเป็นที่ต้องการมากขึ้น

สำหรับพืชที่มีใช้อาหาร เช่น ยางพารา หรือพืชที่เป็นวัตถุดิบต่อเนื่องในอุตสาหกรรมอาหาร เช่น ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ อ้อย ปัจจุบันยังต้องใช้แรงงานคนในการเก็บเกี่ยวผลผลิต แม้จะมีการใช้เครื่องจักรตัดอ้อยมากขึ้นบ้างแล้วก็ตาม และหากไทยจะมีแนวโน้มมาทำการเกษตรอินทรีย์มากขึ้น เพื่อป้อนตลาดอาหารที่เป็นเกษตรอินทรีย์ ความต้องการแรงงานก็จะยังมีมากขึ้น เนื่องจากระบบเกษตรอินทรีย์เป็นระบบที่มีความต้องการใช้แรงงานสูง

สาม ระบบเกษตรพันธสัญญา

ปัจจุบันระบบเกษตรพันธสัญญาได้ถูกระบุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ให้อถือเป็นแนวทางในการพัฒนาระบบการเกษตรในประเทศไทยแล้วแนวทางหนึ่ง

ระบบเกษตรพันธสัญญาเป็นระบบที่เหมาะสมกับประเทศที่มีเกษตรกรรายย่อยจำนวนมาก เพราะสามารถทำให้อธุรกิจการเกษตรพัฒนาขึ้นมาได้โดยไม่ต้องมีปัญหาคือพิพาทกับเกษตรกรในเรื่องที่ดิน ในขณะที่เดียวกันก็สามารถได้ผลผลิต/วัตถุดิบที่สนองตอบความต้องการของธุรกิจได้ จากการกำหนดปัจจัยการผลิตและเทคโนโลยีการผลิตให้กับเกษตรกร

ปัจจุบันเกษตรกรไทยมีที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละ 20 ไร่ (19.4 ไร่ ตามตัวเลขของสำนักงานสถิติแห่งชาติ และ 24.96 ไร่ ตามตัวเลขของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร) มีจำนวนครัวเรือน 5.9 ล้านครัวเรือน (เฉลี่ย 3.88 คนต่อครัวเรือน) ในอนาคตหากครัวเรือนลดลงครึ่งหนึ่ง เหลือ 3 ล้านครัวเรือน และหากพื้นที่ทำการเกษตรยังมีเท่าเดิม เกษตรกรที่เหลืออีก 3 ล้านครัวเรือน ก็จะมีพื้นที่เฉลี่ย 40-50 ไร่ต่อครัวเรือน สำหรับทำการเกษตร (ไม่ว่าจะซื้อหรือเช่าก็ตาม) ซึ่งก็ถือว่ายังมีขนาดไม่ใหญ่มากนัก การทำเกษตรพันธสัญญากับบริษัทขนาดใหญ่จึงเป็นการลดความเสี่ยงทางการตลาด เพราะเกษตรกรขนาดเล็กย่อมไม่สามารถควบคุมตลาดได้

มีความเป็นไปได้ว่าเกษตรกรอาจมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกร เช่น กลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่ หรือเกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดหวาน เพื่อต่อรองราคากับบริษัท ซึ่งการรวมกลุ่มหากจะเกิดขึ้นควรเป็นการรวมกลุ่มผู้ผลิตสินค้าเกษตรประเภทเดียวกัน เพราะสามารถแลกเปลี่ยนแบ่งปันประสบการณ์และมีความเข้าใจปัญหาาร่วมกัน

นอกเหนือจากการรวมกลุ่มเกษตรกร ระบบตลาดกลางสินค้าเกษตรก็เป็นระบบที่ควรได้รับการสนับสนุน เพื่อเป็นทางเลือกสำหรับเกษตรกร นอกเหนือจากระบบเกษตรพันธสัญญา เพื่อป้องกันการผูกขาด

สี่ ที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ

ปัจจุบันมีเกษตรกรจำนวนมากทำกินในที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ โดยเฉพาะเกษตรกรที่ทำกินในที่ที่ถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวนต่าง ๆ ในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และในภาคใต้

จากการพูดคุยกับเกษตรกรในภาคเหนือ ผู้เขียนพบว่าเกษตรกรมีความน้อยเนื้อต่ำใจว่า เมื่อตนขายสิทธิการใช้ที่ดินให้กับนักลงทุนด้านที่ดินไป พบว่านักลงทุนเหล่านั้นสามารถวิ่งเต้นจนได้เอกสารสิทธิ ในขณะที่ตนซึ่งเรียกร้องให้ได้รับเอกสารสิทธิอย่างต่อเนื่องและยาวนานกลับไม่ได้รับการเหลียวแลจากภาครัฐ

ปัจจุบันแม้รัฐจะประกาศเขตป่าสงวนครอบคลุมพื้นที่จำนวนมาก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรักษาทรัพยากรป่าไม้ รวมทั้งแหล่งต้นน้ำลำธาร แต่ในความเป็นจริงก็ยังมีเกษตรกรจำนวนมากที่ยังทำกินอยู่ในเขตป่าสงวนเหล่านั้นโดยไม่มีเอกสารสิทธิ การให้เอกสารสิทธิจึงมีความจำเป็น เพื่อที่รัฐจะได้ทราบจำนวนพื้นที่ทำกินที่แท้จริง ดีกว่าจะปล่อยให้ทำกินโดยที่ไม่มีใครทราบตัวเลขที่แท้จริงว่าพื้นที่ทำกินจริง ๆ มีปริมาณเท่าใด เกษตรกรมีที่ดินทำกินพอเพียงหรือไม่ หรือมีมากเกินไปหรือไม่

การให้เอกสารสิทธิในรูปแบบสิทธิทำกิน มีข้อดีในแง่ที่ว่าสามารถระบุพื้นที่ทำกินกับชื่อของเกษตรกรได้ ในขณะที่โฉนดชุมชน แม้จะมีข้อดีว่าเป็นการมอบอำนาจให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการที่ดินของตนเอง แต่อาจมีปัญหาในการขาดผู้รับผิดชอบในกรณีที่มี “ผู้มีอิทธิพลในชุมชน” ขยายขอบเขตพื้นที่ทำการผลิตของตน หรือมีการใช้ที่ดินผิดประเภท

ห้า ระบบสวัสดิการผู้สูงอายุและการประกันรายได้เกษตรกร

ปัจจุบันผู้สูงอายุทุกคนที่มีอายุเกินหกสิบปี สามารถได้รับเงินสวัสดิการผู้สูงอายุอยู่แล้ว จากเงินสวัสดิการเดือนละ 500 บาท เพิ่มขึ้น 100 บาท ทุกรุ่นอายุที่เพิ่มขึ้น 10 ปี หากแต่เงินจำนวนนี้ยังไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพของผู้สูงอายุที่อยู่ตัวคนเดียวที่ไม่มีบุตรหลานดูแล โชคดีที่ในชนบทยังมีความสัมพันธ์แบบเห็นหน้าค่าตากันอยู่บ้างที่ทำให้ผู้สูงอายุที่อยู่ตัวคนเดียวยังพอได้รับการเอาใจใส่ดูแลจากคนที่อยู่ในชุมชน

นอกจากนั้นพบว่าในภาคเหนือตอนบน ในพื้นที่ที่ผู้เขียนและคณะศึกษาในปี 2554 มีผู้ที่ไม่ได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมแต่มีรายได้จากการรับจ้างประเภทต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก คนเหล่านี้ในอนาคตอีกยี่สิบปี เมื่อผ่านวัยที่ไม่สามารถทำงานรับจ้างได้อีกต่อไป ย่อมมีปัญหาไม่มีเงินรายได้ ซึ่งทำให้เงินสวัสดิการผู้สูงอายุเป็นแหล่งเงินยังชีพที่สำคัญ หรือแม้แต่เกษตรกรที่เช่าที่ดินทั้งหมด หรือเช่าที่ดินเพิ่มเติมในการทำเกษตรกรรมก็เช่นกันที่รายได้ที่เป็นตัวเงินจะหายไป เพราะการทำเกษตรกรรมรายย่อยเป็นการทำงานที่ต้องใช้แรงงานเป็นหลัก

สำหรับเกษตรกรรายจนที่ยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมาก ควรมีการประกันรายได้เกษตรกรเฉพาะผู้ที่มีตัวเลขพื้นที่การผลิตขนาดเล็ก หรือประกันรายได้ตามประเภทพืชที่ปลูกเช่นประกันรายได้ผู้ปลูกข้าวเฉพาะรายเล็ก เพื่อให้เกษตรกรรายเล็กจริง ๆ เท่านั้น ให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้ โดย “รายเล็ก” ในที่นี้ หมายถึงผู้ที่มีและทำการเกษตรในที่ดินที่มีขนาดเล็กกว่าพื้นที่ถือครองเฉลี่ย และมีรายได้ต่ำกว่ารายได้เฉลี่ยของเกษตรกรทั่วประเทศ

แต่หากจำนวนเกษตรกรลดลงจริง อันทำให้พื้นที่ถือครองทำการเกษตรต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้น เกษตรกรน่าจะสามารภมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น เพราะมีที่ทำกินทางการเกษตรเพิ่มขึ้น และหากมีระบบเกษตรพันธสัญญามากขึ้น เกษตรกรก็อาจจะได้รับการประกันราคาจากบริษัท เป็นการลดภาระภาครัฐในการต้องทำนโยบายประกันราคาและรายได้ให้กับเกษตรกร

ความเสี่ยงของเกษตรกรจะยังคงอยู่ที่ความเสี่ยงในกระบวนการการผลิตที่ล้มเหลว เช่น โรคระบาดหรือภัยธรรมชาติ ข้อควรระวังทางด้านความเสี่ยงอีกประการก็คือ การเปิดตลาดสินค้าเสรีอาเซียน โดยเฉพาะสินค้าเกษตร อาจทำให้สินค้าเกษตรจากประเทศเพื่อนบ้านที่มีราคาถูกกว่า อันเนื่องจากมีต้นทุนการผลิตด้านแรงงานที่น่าจะยังถูกกว่าในประเทศ ทะลักเข้ามาแข่งขันกับสินค้าที่ผลิตโดยเกษตรกรในประเทศ

หก ค่าจ้างแรงงาน

ปัญหาของผู้ที่เป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรก็คือ การไม่มีงานทำทุกวัน เนื่องจากสินค้าเกษตรเป็นกระบวนการผลิตตามฤดูกาล ที่ต้องการแรงงานมากเฉพาะช่วงเวลาเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวเท่านั้น

แม้ในปัจจุบันค่าจ้างแรงงานในภาคเกษตรได้เพิ่มขึ้น แรงงานรับจ้างเกษตรได้เรียกร้องค่าจ้างขั้นต่ำ วันละ 300 บาท แต่การรับจ้างภาคเกษตรส่วนใหญ่จะเป็นรายวัน ซึ่งผู้รับจ้างจะไม่ได้มีงานทำทุกวัน ยกเว้นแรงงานข้ามชาติที่รับจ้างเฝ้าสวนที่มีรายได้ประจำเดือนละ 5,000 บาท

แรงงานรับจ้างเกษตร
เรียกร้องค่าจ้างขั้นต่ำ
300
บาทต่อวัน

แรงงานข้ามชาติ
ที่รับจ้างเฝ้าสวน
มีรายได้ประจำ
5,000
บาทต่อเดือน

ส่วนแรงงานรับจ้างกรีดยางแม้แลดูเหมือนมีความยุติธรรมเรื่องค่าจ้าง เนื่องจากมีอัตราสัดส่วนการแบ่งผลประโยชน์ที่ชัดเจนตามปริมาณการกรีดยางระหว่างเจ้าของสวนกับคนงาน แต่หากราคายางตกต่ำ ทั้งแรงงานและเจ้าของสวนก็จะได้รับผลกระทบจากรายได้ที่ลดลง

นอกจากนั้น แม้จะแลดูเหมือนจะมีงานทำเกือบตลอดทั้งปี แต่ก็มีเว้นช่วงที่ต้องพักการกรีดยางของต้นยางในช่วงฤดูแล้งเดือนมกราคมถึงเมษายน

ในอนาคตมีความเป็นไปได้ที่จะมีบริษัทจัดหางานที่เป็นนายหน้าส่งแรงงานไปทำงานตามฟาร์มต่างๆ ตามฤดูกาลที่มีการขาดแคลนแรงงาน และมีความเป็นไปได้ว่าแรงงานที่ทำงานกับบริษัทเหล่านี้จะเป็นแรงงานข้ามชาติ

ในอนาคต ค่าแรงน่าจะยิ่งสูงขึ้น อันจะทำให้ต้นทุนการผลิตสินค้าเกษตรในประเทศมีแนวโน้มสูงขึ้น และสินค้าเกษตรราคาแพงขึ้น ซึ่งหากเกษตรกรรายย่อยที่เป็นผู้ผลิตไม่สามารถแข่งขันราคากับสินค้าเกษตรราคาถูกลงกว่าจากประเทศเพื่อนบ้าน อาจมีการขายที่ดิน ซึ่งนำไปสู่การกระจุกตัวของที่ดินที่มีบริษัทธุรกิจการเกษตรเป็นเจ้าของ แต่ซึ่งหากเป็นเช่นนั้น ผู้ที่ขายที่ดินออกไปเนื่องจากไปทำงานนอกภาคเกษตรจะไม่มีชนบทให้เป็นที่พึ่งหลังอีกต่อไป หากถูกเลิกจ้างจากการทำงานในภาคอุตสาหกรรมหรือบริการ

เจ็ด ความเป็นชุมชนและระบบอุปถัมภ์

ระบบอุปถัมภ์หมายถึงความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ที่ผู้มีฐานะดีทางสังคมและเศรษฐกิจในชุมชนให้ความช่วยเหลือผู้ที่มีฐานะด้อยกว่าหรือยากจน ไม่ว่าจะเป็นการเงินหรือการช่วยเหลือต่าง ๆ ในขณะที่ผู้ที่ด้อยกว่าให้การตอบแทนตามสิ่งที่ตนมี เช่น การช่วยแรงงาน

คนยากจนในชนบทยังหวังพึ่งผู้ใหญ่ในหมู่บ้านให้ช่วยดูแลด้านต่าง ๆ เช่น ฝากงานให้ทำ เพราะผู้ใหญ่ในหมู่บ้านมักจะมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับคนระดับเดียวกันหรือสูงกว่านอกหมู่บ้านมากกว่าคนยากคนจน

เมื่อเกิดความขัดแย้งในหมู่บ้าน แม้จะมีคนสองกลุ่มที่เผชิญหน้ากัน แต่ก็มักจะมีกลุ่มที่สาม ซึ่งอาจจะเป็นเสียงส่วนใหญ่ที่มักหลีกเลี่ยงการแสดงความคิดเห็นในที่สาธารณะเพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้า

ในอนาคตหากประชากรในชนบทลดลงก็จริง แต่ความเป็นชุมชนหมู่บ้านก็น่าจะยังคงมีอยู่ หากคนที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้านกลับเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านหลังเกษียณ ซึ่งในปัจจุบันก็พบว่ามีคนจำนวนหนึ่งกลับมาอยู่บ้านเดิมของตน แม้จะออกไปทำงานต่างถิ่นมาตั้งแต่หนุ่มสาว

และหากมีแรงงานข้ามชาติมากขึ้น แรงงานเหล่านี้ก็ต้องเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ซึ่งควรได้รับการปฏิบัติที่เท่าเทียมกัน โดยเฉพาะในกรณีที่เป็นแรงงานที่อยู่กันมาเป็นเวลานาน

สรุป

เนื่องจากชนบทไม่ใช่สังคมปิด การศึกษาชนบทจึงไม่สามารถหยุดอยู่แค่เฉพาะการศึกษาที่พื้นที่ชนบทและเฉพาะที่ตัวชาวนา แต่ต้องศึกษาองค์ประกอบที่กว้างกว่าควบคู่กัน เช่น โบรกเกอร์ทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง และนโยบายทางเศรษฐกิจและการเมือง ที่เชื่อมโยงชาวนาและชนบทในฐานะเป็นองค์ประกอบของพื้นที่ที่กว้างกว่า

และแม้สังคมชนบทจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยยะสำคัญ แต่รหัสวัฒนธรรมบางประการ เช่น คุ้ยเขี่ยของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และเชิงรับใช้ ก็ยังเป็นกลยุทธ์การต่อรองปฏิสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองในสังคมชนบทสมัยใหม่ที่สำคัญ

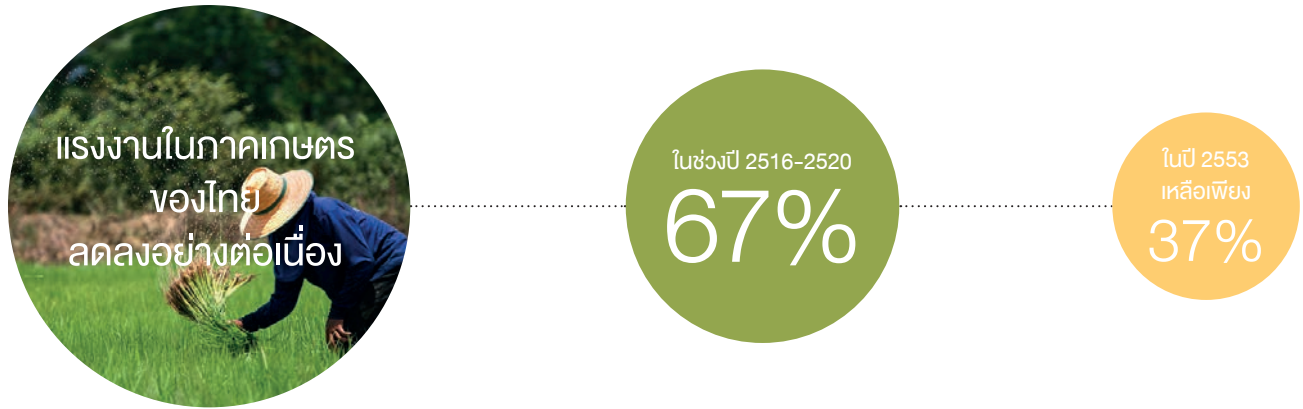

บทนำ

นโยบายพัฒนาชนบทไทยจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา เน้นเรื่องโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การสร้างถนน เพื่อเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าเกษตรเข้าสู่ตลาด เน้นภาคเกษตรให้เข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ มุ่งเน้นปรับภาคการผลิตรวมทั้งสภาพความเป็นอยู่ในชนบทให้เป็นสมัยใหม่

แม้การเพิ่มผลผลิตในยุคแรก ๆ จะเกิดจากการเปิดพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่เกษตรกรรม แต่หลังจากปี 2530 เป็นต้นมา การบุกกรุกพื้นที่ป่าเพื่อเปิดให้เป็นพื้นที่เกษตรไม่สามารถทำได้อีกต่อไป ด้วยเหตุผลเพื่อต้องการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมที่เป็นพื้นที่ป่าไม้ (ดู *เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง 2535*)

โดยภาพรวม เกษตรกรไทยยังมี “**ภาพลักษณ์**” ของการเป็นผู้ประกอบการผลิตรายย่อย ที่ยังคงเป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็กที่ใช้ในการทำการผลิต กำกึ่งระหว่างการปลูกข้าวไว้กินเอง (ชาวนา) และการปลูกพืชเพื่อขาย (เกษตรกร/ผู้ประกอบการรายย่อย)

ตัวเลขในปี 2556 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ระบุเนื้อที่ถือครองเฉลี่ยทั่วประเทศที่ 19.4 ไร่ต่อครัวเรือน โดยมีจำนวนครัวเรือนเกษตรกรทั่วประเทศ 5.9 ล้านครัวเรือน (หรือร้อยละ 25.9 ของครัวเรือนทั่วประเทศ) รวมกันผลิตสินค้าเกษตรคิดเป็นประมาณร้อยละ 12-15 ของรายได้ประชาชาติ ตัวเลขของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรปีเพาะปลูก 2554/55 มีความแตกต่างเล็กน้อยคือ ระบุเนื้อที่ถือครองเฉลี่ย 24.96 ไร่ต่อครัวเรือน

หากพิจารณาประเด็นเรื่องแรงงาน พบว่าแรงงานในภาคเกษตรของไทยลดลงอย่างต่อเนื่องจากร้อยละ 67 ในช่วงปี 2516-2520 เหลือร้อยละ 60 ในช่วงปี 2531-2535 สำหรับในช่วงปี 2546-2549 ลดเหลือร้อยละ 42.2 และในปี 2553 ลดลงเหลือเพียงแค่อ้อยละ 37 (*ชัยพงษ์ 2556*) ซึ่งแรงงานที่ออกจากภาคเกษตรไป จะเป็นแรงงานในวัยหนุ่มสาว ทำให้เหลือแต่แรงงานผู้สูงวัยในภาคเกษตรเป็นส่วนใหญ่

การที่เกษตรกรเจ้าของที่ดินรายย่อยเป็นเกษตรกรสูงวัยที่ขาดแคลนแรงงานในครัวเรือน ทำให้เจ้าของที่ดินเหล่านี้ต้องใช้ทั้งเครื่องจักรกลและแรงงานรับจ้างในหมู่บ้านมากขึ้น หรือไม่เช่นนั้นก็ต้องอาศัยแรงงานเกษตรข้ามพรมแดนจากประเทศเพื่อนบ้าน (*ดู จามะรีและทัศนีย์ 2554* สำหรับการศึกษาในจังหวัดเชียงราย และ*ดู สร้อยมาศ 2556* สำหรับการศึกษาในภาคอีสาน)

การจ้างแรงงาน มิได้มีแค่เฉพาะระบบการจ้างแรงงานรายวัน แต่ได้มีการพัฒนาไปสู่ระบบจ้างเหมาที่จ้างแรงงานมาปลูกข้าวตั้งแต่ต้น ๆ ฤดูกาลผลิตจนถึงเก็บเกี่ยว (*ดู วัฒนาและกิงแก้ว 2554, ปริญญาวัลย์ 2554*)

อนันท์ กาญจนพันธุ์ (2554) ตั้งข้อสังเกตว่าระบบการผลิตของเกษตรกรรายย่อยของไทย เป็นระบบที่มีความเสี่ยงสูง อันเนื่องมาจากสินค้าเกษตรมักมีราคาผันผวน และส่วนใหญ่มีราคาต่ำ ทำให้เกษตรกรมีความยากจนแม้จะก้าวเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาที่มีการค้าประกันราคาซื้อขาย แต่หากเกษตรกรทำการผลิตไม่ได้ผล เกษตรกรก็ยังต้องแบกรับต้นทุนการผลิตไว้แต่ผู้เดียว

งานศึกษาในรายงานฉบับนี้ อาศัยข้อมูลจากสำนักงานสถิติแห่งชาติปี 2556 และข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรปีการเพาะปลูก 2554/55 ผสมผสานกับงานวิจัยชนบทระดับเล็กทางมานุษยวิทยาในภาคเหนือและภาคอีสาน ซึ่งเป็นสองภูมิภาคที่ยากจนที่สุดของประเทศ เป็นหลักในการวิเคราะห์

1

ที่ดิน

ตัวเลขภาพรวม ทั้งประเทศ

โดยรวม สัดส่วนประชากรในชนบทไทยมีแนวโน้มลดลง เหลือประมาณหนึ่งในสามของประชากรทั้งประเทศ ครัวเรือนเกษตรกรทั้งประเทศมีประมาณ 5.9 ล้านครัวเรือน (หากคิดเฉลี่ยครัวเรือนละ 3.88 คน จะคิดเป็นจำนวนประชากร 22.892 ล้านคน) ครัวเรือนเหล่านี้อยู่ในภาคกลาง 0.8 ล้านครัวเรือน ภาคเหนือ 1.3 ล้านครัวเรือน ภาคอีสาน 2.8 ล้านครัวเรือน และภาคใต้ 1.0 ล้านครัวเรือน (สรุปผลข้อมูลสำมะโนการเกษตร 2556) ข้อมูลสำมะโนการเกษตรปี 2556 ระบุว่า เนื้อที่ถือครองเฉลี่ยทั้งประเทศ คือ 19.4 ไร่ต่อครัวเรือน (น้อยสุด ภาคใต้ 14.5 ไร่ สูงสุด ภาคกลาง 22.7 ไร่ มีภาคเหนือและอีสานอยู่ตรงกลางที่ 20.9 และ 19.5 ตามลำดับ) ในขณะที่ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรปีเพาะปลูก 2554/55 ระบุว่าเนื้อที่ถือครองเฉลี่ยทั้งประเทศ คือ 24.9 ไร่ต่อครัวเรือน (น้อยสุด ภาคใต้ 18.5 ไร่ สูงสุด ภาคกลาง 28.7 ไร่ มีภาคเหนือและอีสานอยู่ตรงกลางที่ 22.1 และ 21.6 ตามลำดับ)

อนึ่งภาคเหนือตอนล่างจะมีพื้นที่ถือครองมากกว่าภาคเหนือตอนบน โดยที่ภาคเหนือตอนบน เช่น เชียงใหม่ เชียงราย พื้นที่ถือครองเฉลี่ยอยู่ที่ประมาณ 8-9 ไร่เท่านั้น

ตารางที่ 1.1
จำนวนครัวเรือนเกษตรกร
และพื้นที่ถือครองเฉลี่ยต่อครัวเรือน
จำแนกตามรายภาค

ที่มา: สรุปผลข้อมูลสำมะโนการเกษตร 2556
และข้อมูลปีเพาะปลูก 2554/55
ของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2556)

ภูมิภาค	จำนวนครัวเรือน (ล้านครัวเรือน)	เนื้อที่ถือครอง เฉลี่ยต่อครัวเรือน (สำมะโนการเกษตร 2556) (ไร่)	เนื้อที่ถือครอง เฉลี่ยต่อครัวเรือน (สำนักงานเศรษฐกิจ การเกษตร) (ไร่)
ครัวเรือนเกษตรกรทั้งประเทศ	5.9	19.4	24.9
ภาคกลาง	0.8	22.7	28.7
ภาคเหนือ	1.3	20.9	22.1
ภาคอีสาน	2.8	19.5	21.6
ภาคใต้	1.0	14.5	18.5

พื้นที่การปลูกข้าว ยังคงเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ในการทำการเกษตร กล่าวคือ มากกว่าครึ่งของพื้นที่ทำการเกษตรทั่วประเทศ ยังเป็นพื้นที่ที่ใช้ปลูกข้าว ยกเว้นในภาคใต้ที่พื้นที่ปลูกข้าวมีเพียงร้อยละ 5.7 ของพื้นที่ทั้งหมด ในขณะที่พื้นที่มากกว่าครึ่งของพื้นที่ทำการเกษตรเป็นพื้นที่ที่ใช้ปลูกยางพารา (สำมะโนการเกษตร 2556)

ที่น่าสนใจสำหรับภาคเหนือก็คือ พื้นที่ปลูกพืชไร่ได้ขยายตัวคิดเป็นสัดส่วนมากกว่าพื้นที่ปลูกพืชไร่ในภาคอื่น กล่าวคือ มากกว่าหนึ่งในสามของพื้นที่ทำการเกษตรในภาคเหนือ (34.7%) เป็นพื้นที่ที่ใช้ในการปลูกพืชไร่ (ซึ่งพืชไร่ที่สำคัญที่มีแนวโน้มการขยายตัวมากที่สุดพืชหนึ่งได้แก่ ข้าวโพด) สำหรับพื้นที่ปลูกยางพารา อันเป็นพืชที่ได้รับการส่งเสริมให้ขยายไปยังภาคเหนือและภาคอีสานนั้น ในภาคเหนือมีร้อยละ 3.2 และในภาคอีสานมีร้อยละ 8.3 (สำมะโนการเกษตร 2556)

ปัญหาที่ดินทำกิน มีขนาดเล็ก

กรณีศึกษาจากภาคเหนือตอนบน

ดังที่กล่าวตั้งแต่ในตอนต้นแล้วว่า เกษตรกรไทยมีภาพลักษณ์ของการเป็นเกษตรกรรายย่อย กล่าวคือสำหรับภาคเหนือตอนบนนั้น โดยเฉพาะแถบเชียงใหม่ เชียงราย พื้นที่ถือครองยังมีขนาดเล็กลงมา อยู่ที่ประมาณ 8-9 ไร่ ต่อครัวเรือนเท่านั้น เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นภูเขาสูงจำนวนมาก ทำให้พื้นที่ราบที่ใช้ทำการเกษตรมีน้อยเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ดังนั้นกรณีศึกษาจากภาคเหนือตอนบนจึงมีความน่าสนใจในแง่ที่ทำให้แลเห็นว่าเกษตรกรมีกระบวนการปรับตัวให้อยู่รอด ภายใต้สภาวะการณ์ที่ดินทำกินมีขนาดเล็กมาได้อย่างไร

ปัจจัยที่เกษตรกรในภาคเหนือตอนบน ยังสามารถดำรงชีพอยู่ได้ก็คือ การที่หลายพื้นที่โดยเฉพาะในพื้นที่ราบ มีระบบการชลประทานที่ดีมาตั้งแต่ในอดีตที่เรียกกันว่า ระบบเหมืองฝาย แม้ในตอนหลังในยุคการพัฒนาที่เริ่มจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่หนึ่งเป็นต้นมา ก็มีโครงการชลประทานในหลายพื้นที่ ซึ่งทำให้เกษตรกรสามารถทำการผลิตได้ปีละหลายรอบ ประมาณสองถึงสามรอบต่อปี โดยเกษตรกรจะปลูกข้าวนาปี ที่เป็นข้าวเหนียวไว้กินเองในฤดูฝน และปลูกข้าวนาปรังที่เป็นข้าวเจ้าไว้ขายในฤดูแล้งในกรณีที่มีน้ำชลประทาน หรือมิเช่นนั้นก็ปลูกพืช

ตระกูลผัก เช่น หอมแดง กระเทียม หอมหัวใหญ่ ผักประเภทต่างๆ รวมทั้งพืชตระกูลถั่ว เช่น ถั่วเหลือง ถั่วเขียว หลังจากการทำนาปี เนื่องจากพืชเหล่านี้ใช้เวลาเติบโตไม่นานก็สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ หรือมีเช่นนั้นก็ปลูกพืชที่สามารถทยอยเก็บเกี่ยวผลผลิต เช่น พริก หรือ ชะอม กล่าวโดยสรุปก็คือ แม้จะมีพื้นที่ทำการเกษตรขนาดเล็กเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่เกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนในภูมิภาคอื่น แต่เกษตรกรในภาคเหนือตอนบน ก็ใช้พื้นที่ของตนเองอย่างเข้มข้นและมีประสิทธิภาพ

แต่แน่นอนว่ารายได้จากการทำการเกษตรอย่างเดียวย่อมไม่พอเพียงต่อการดำรงชีพในสังคมสมัยใหม่ ดังนั้นเกษตรกรจึงต้องทำงานรับจ้างควบคู่ไปด้วย ทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร

นอกจากนั้น เนื่องจากพื้นที่เกษตรต่อครัวเรือนมีขนาดเล็ก เมื่อมีการแบ่งมรดกจากรุ่นสู่รุ่น พื้นที่เกษตรต่อครัวเรือนก็จะยิ่งเล็กลงไปเรื่อย ๆ ลูกหลานเกษตรกรจึงทยอยออกจากการทำนาในภาคเกษตร ซึ่งปรากฏการณ์นี้ก็เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่จากช่วงต้นศตวรรษ 2500 เมื่อมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่หนึ่ง การเคลื่อนย้ายแรงงานออกจากภาคเกษตรยิ่งทวีความเข้มข้นมากขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 และ 2530 อันเป็นช่วงที่เศรษฐกิจของประเทศในภาพรวมในระดับมหภาค โดยเฉพาะในภาคอุตสาหกรรมและบริการในภาคเมืองมีการขยายตัวอย่างรวดเร็วและมีความต้องการแรงงานมากขึ้น และได้สะท้อนให้เห็นในงานศึกษาหมู่บ้านเชิงมานุษยวิทยาในระดับจุลภาคหลายชิ้น ที่ชาวบ้านเริ่มออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้นเรื่อย ๆ การออกไปทำงานนอกหมู่บ้านไม่จำเป็นต้องเป็นการเดินทางไกลไปทำงานที่กรุงเทพฯ เสมอไป แต่การเติบโตของเมืองใหญ่ในภูมิภาค เช่น เชียงใหม่ ในภาคเหนือ ก็ทำให้มีแหล่งรองรับแรงงานในเมืองให้ชาวบ้านสามารถเดินทางไปทำงานในเมืองได้แบบไปเช้าเย็นกลับ (ดูเช่น Gray 1990)

การที่ลูกหลานเกษตรกรเริ่มทยอยออกไปทำงานนอกภาคเกษตรมากขึ้น ๆ ทำให้ปัญหาการขาดแคลนที่ดินทำการเกษตรเพื่อเลี้ยงชีพสำหรับคนที่ยังอยู่ในภาคเกษตร (ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นเกษตรกรสูงวัย) มีความรุนแรงลดลง

ในการศึกษาชนบทในภาคเหนือตอนบน โดยการสุ่มตัวอย่างครัวเรือน 301 ครัวเรือน ใน 5 หมู่บ้าน ในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ในปี 2553 ผู้เขียนและคณะพบว่า ร้อยละ 59.1 ของครัวเรือนยังมีที่ดินทำการเกษตรเป็นของครัวเรือน ซึ่งหมายความว่าอีกร้อยละ 40.9 ไม่มีที่ดินทำการเกษตร และสำหรับครัวเรือนร้อยละ 59.1 ที่ยังมีที่ดินทำการเกษตรนั้น ขนาดของที่ดินก็มีขนาดเล็ก โดยที่ร้อยละ 42.5 มีที่ดินทำการเกษตรที่เป็นของตนเองไม่เกิน 10 ไร่ ในขณะที่เพียงแค่ร้อยละ 16.6 มีที่ดินทำการเกษตรที่มากกว่า 10 ไร่ (สูงสุด 35 ไร่) (จามะรี และคณะ 2554: 338) กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ หากมีครัวเรือน 5 ครัวเรือนอยู่ในหมู่บ้าน สองครัวเรือนจะเป็นผู้ที่ไม่มีที่ดินทำการเกษตร และสำหรับอีกสามครัวเรือนที่มีที่ดินทำการเกษตรนั้น จะมีเพียงครัวเรือนเดียวที่มีที่ดินทำการเกษตรมากกว่า 10 ไร่

อย่างไรก็ตาม แม้ตัวเลขการไม่มีที่ดินถือครองทางการเกษตรจะแลดูสูงจนน่ากลัว แต่ก็พบว่าผู้ที่ไม่มีที่ดินทำการเกษตรหลายรายก็ไม่ได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม หากแต่ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม เช่น รับจ้างหรือค้าขายในหมู่บ้าน หรือทำงานหัตถกรรม หรือมีเช่นนั้น ก็เดินทางไปทำงานในเมืองแบบเช้าไปเย็นกลับ โดยเป็นพนักงานราชการและพนักงานบริษัท รวมทั้งการทำงานในโรงงานในนิคมอุตสาหกรรมที่ลำพูน

ในบรรดาผู้ตอบแบบสอบถาม 261 ครัวเรือน มีหัวหน้าครัวเรือนที่ไม่ได้ทำการเกษตรสูงถึง 112 ครัวเรือน (43%) ในขณะที่ครัวเรือนที่ทำการเกษตรมี 149 ครัวเรือน (57%) (จามะรี และคณะ 2554: 309)

สำหรับครัวเรือนที่ยังคงทำการเกษตร 149 ครัวเรือน เกือบครึ่ง (49%) ไม่ได้เข้าที่ดินคนอื่น ในขณะที่มากกว่าครึ่งเล็กน้อย (51%) เข้าที่ดินคนอื่นทำการเกษตร ซึ่งทั้งเป็นการเข้าที่ดินทั้งหมดและทั้งเป็นการเข้าเพิ่มเติมจากที่ดินที่ตนเองมีอยู่แล้ว ข้อมูลโดยการสัมภาษณ์พบว่า การเข้าที่ดินส่วนใหญ่เป็นการเข้าที่ดินจากเกษตรกรสูงวัยที่ไม่มีลูกหลานที่ทำการเกษตรแล้ว

การเช่าที่ดินส่วนใหญ่จะเป็นการเช่าที่ดินเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ไว้ขาย เช่น เช่าที่ดินเพื่อปลูกผัก เช่าที่ดินเพื่อปลูกพริก หรือเช่าที่ดินเพื่อปลูกข้าวโพด ฯลฯ โดยที่ค่าเช่าที่ดินจะตกอยู่ที่ประมาณ 1,000-4,000 บาทต่อไร่ต่อฤดูกาลผลิต แตกต่างกันไปตามประเภทที่ดิน

ค่าเช่าที่ดินประมาณ
1,000-4,000
บาทต่อไร่
ต่อฤดูกาลผลิต

ยังคงมีหลายรายที่เช่าที่ดินไว้ปลูกข้าวกิน แม้จะไม่ได้เป็นปรากฏการณ์ส่วนใหญ่ เช่น เกษตรกรสูงวัยรายหนึ่งที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ได้เช่าที่ดินเพื่อปลูกข้าวไว้กิน ประกอบกับทำงานรับจ้างทั่วไปในหมู่บ้าน หรืออีกรายหนึ่งประกอบอาชีพหลักด้วยการทำหัตถกรรมเพื่อจำหน่าย รวมทั้งเช่าที่ดินเพื่อปลูกข้าวไว้กินเอง ในกรณีเหล่านี้จ่ายค่าเช่าที่ดินเป็นข้าว เฉลี่ยจ่ายค่าเช่า 10 ถึงต่อไร่ โดยที่ผลผลิตข้าวโดยรวมจะตกที่ประมาณ 50-70 ถึงต่อไร่ คิดเป็นค่าเช่าประมาณร้อยละ 14.2 ถึงร้อยละ 20 ของผลผลิตที่ได้

กรณีจ่ายค่าเช่าที่ดิน
เป็นข้าว เฉลี่ย
10
ถึงต่อไร่

ในงานศึกษาหมู่บ้านในพื้นที่ราบอีกแห่งหนึ่งที่จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ปลูกข้าวนาปีไว้กินเองในฤดูฝน และปลูกหอมหัวใหญ่เพื่อขายในฤดูแล้ง สุพรรณิ (2555) พบว่าอาจแบ่งผู้ปลูกหอมหัวใหญ่ออกได้เป็นสามกลุ่มตามประเภทการถือครองที่ดิน คือ 1) เกษตรกรที่ทำการผลิตในที่ดินของตนเองทั้งหมด 2) เกษตรกรที่ทำการผลิตในที่ดินของตนเอง รวมทั้งเช่าที่ดินเพิ่มเติมเพื่อทำการผลิต 3) เกษตรกรที่เช่าที่ดินทั้งหมดที่ใช้ในการทำการผลิต

กลุ่มที่หนึ่ง ที่ทำการผลิตในที่ดินของตนเองทั้งหมดจำนวน 15 รายที่สุพรรณิ (2555) ศึกษานั้น พบว่ามีพื้นที่ถือครองระหว่าง 1-14 ไร่ โดย 8 รายในจำนวนนี้มีที่ดินเกษตรไม่เกิน 5 ไร่ ในขณะที่อีก 7 รายมีที่ดินระหว่าง 6-14 ไร่ กล่าวคือ ก็ยังคงเป็นเกษตรกรรายเล็กทั้งสิ้น

กลุ่มที่สอง ที่ทำการผลิตในที่ดินตนเองและเช่าเพิ่มเติม 5 ราย มีที่ดินของตนเอง (1-5 ไร่) และเช่าเพิ่มเติม 3-7 ไร่ โดยที่ค่าเช่าอยู่ที่ประมาณ 2,500 บาทต่อไร่ ถึงประมาณ 4,000 บาทต่อไร่ ขึ้นอยู่กับคุณภาพที่ดินและความสัมพันธ์ระหว่างผู้เช่าและผู้ให้เช่า สำหรับระยะเวลาเช่าก็ค่อนข้างยาวนาน คือผู้เช่าได้เช่าที่ดินผืนปัจจุบันอยู่ระหว่าง 5-20 ปีที่ผ่านมา โดยเป็นการตกลงกันด้วยวาจา หากคิดต้นทุนที่เป็นค่าเช่าต่อต้นทุนเงินสดส่วนอื่นที่ใช้ปลูกหอมใหญ่ ค่าเช่าจะตกอยู่ที่ประมาณร้อยละ 11 ถึงประมาณร้อยละ 30 เฉลี่ยอยู่ที่ร้อยละ 19 ซึ่งนับว่าเป็นอัตราค่าเช่าที่ไม่สูงมากเกินไป (ใกล้เคียงกับค่าเช่าในการเช่าที่ดินไว้เพื่อปลูกข้าวไว้กินเองที่กล่าวถึงไปก่อนหน้านี้ โดยการเช่าเพื่อทำการปลูกพืชพาณิชย์ จะมีกรอบบนของอัตราค่าเช่าสูงกว่าเล็กน้อยคือ ร้อยละ 30 ของต้นทุนการผลิต ในขณะที่การเช่าเพื่อปลูกข้าวไว้กินเอง มีกรอบบนของอัตราค่าเช่าอยู่ที่ร้อยละ 20 ของผลผลิตที่ได้)

กลุ่มที่สาม คือ เกษตรกรที่เช่าที่ดินทั้งหมดเพื่อปลูกหอมหัวใหญ่ เป็นการเช่าพื้นที่ระหว่าง 2-4 ไร่ โดยเช่าพื้นที่เดียวกันนี้ปลูกข้าวนาปีไว้กินด้วย โดยจ่ายค่าเช่าที่ดินทำนาปีเป็นข้าว และจ่ายค่าเช่าที่ดินปลูกหอมหัวใหญ่เป็นเงินสด

สำหรับผู้ให้เช่า สามารถแบ่งออกได้เป็นสามกลุ่ม คือ 1) เป็นเกษตรกรที่ปัจจุบันเลิกทำเกษตรแล้ว เพราะความสูงวัย (สี่ราย) 2) ประกอบอาชีพอื่นเช่นรับราชการ ค้าขาย ทำฟาร์มหมู และรับจ้าง (สี่ราย) และ 3) ยังทำเกษตรเองอยู่แต่มีพื้นที่เหลือแบ่งให้เช่า (สองราย)

หากพิจารณาเปรียบเทียบกับในอดีตก่อนทศวรรษ 2520 ที่การเช่าที่ดินเป็นการเช่าเพื่อปลูกข้าวไว้กินเป็นหลัก โดยแบ่งครึ่งผลผลิตกันระหว่างเจ้าของที่ดินกับผู้เช่าที่ดินที่เรียกกันว่าระบบผ่ากึ่ง หรือระบบแบ่งครึ่ง (ที่ไม่ได้พบในภาคเหนือเท่านั้น แต่พบในทุกภูมิภาคในประเทศไทย) ก็อธิบายได้ว่า ก่อนทศวรรษ 2520 นั้น ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศยังอาศัยอยู่ในชนบทและทำมาหากินอยู่ในภาคเกษตรกรรม ที่ดินจึงเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญที่หายาก โดยเฉพาะที่ดินที่มีคุณภาพดีในพื้นที่ราบ ดังนั้นเจ้าของที่ดินจึงสามารถเรียกร้อยค่าเช่าที่ดินได้สูง เกษตรกรไร้ที่ดินที่ไม่สามารถจ่ายค่าเช่า ก็มักต้องออกไปบุกเบิกที่ดินในเขตป่าเพื่อแผ้วถางที่ทำกินใหม่

แต่เมื่อภาครัฐซึ่งต้องการรักษาทรัพยากรที่ดินและป่าไม้ ได้ทำการออกพระราชบัญญัติป่าสงวนในปี 2507 ทำให้การบุกเบิกที่ดินในเขตป่า กลายเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย

ดังนั้นในอีกด้านหนึ่งการเติบโตของเศรษฐกิจในภาคอุตสาหกรรมและบริการในทศวรรษ 2520 และ 2530 จึงเป็นการช่วยให้แรงงานภาคเกษตรสามารถเคลื่อนย้ายออกจากภาคเกษตรและชนบทได้ส่วนหนึ่ง เปิดโอกาสให้คนที่ยังเหลืออยู่ มีโอกาสในการเข้าถึงที่ดิน ในรูปการเช่าได้ โดยมีค่าเช่าที่ดินที่ลดลงจากที่เคยเป็นในอดีต

ปัญหาเรื่อง เอกสารสิทธิ

ปัญหาเรื่องเอกสารสิทธิและการสูญเสียสิทธิในที่ทำกิน

กรณีศึกษาหมู่บ้านในเขตป่าสงวนระหว่างพื้นที่ราบกับพื้นที่สูง ที่ “บ้านประสบ” (ชื่อสมมติ) จังหวัดเชียงราย แสดงให้เห็นปัญหาเรื่องเอกสารสิทธิ ซึ่งเป็นปัญหาที่ค่อนข้างทราบกันดี แต่ไม่สามารถแก้ไขได้ “บ้านประสบ” ที่อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย เป็นตัวอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านหลายรายสูญเสียที่ดินที่ตนเองเป็นผู้แผ้วถาง โดยขายที่ดินไปให้กับนายทุน

หมู่บ้าน “ประสบ” นี้เป็นหมู่บ้านที่ชาวบ้านอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ตั้งแต่ปี 2457 โดยค่อยๆ ทอยเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่ทำกินทีละเล็กละน้อย เมื่อปี 2498 กรมที่ดินได้เข้ามาสำรวจพื้นที่ถือครองตามแบบการแจ้งครอบครองที่ดิน (สค 1) มีหลักฐาน สค 1 จำนวน 24 แปลง (15 แปลงได้มาโดยการบุกเบิกด้วยมือเปล่า ขนาดพื้นที่ไม่เกิน 2 ไร่ต่อแปลง อีก 7 แปลงเป็นที่สวนและไร่ยาสูบ ที่เหลืออีก 2 แปลง เป็นนาข้าว ขนาดพื้นที่แปลงละ 1-9 ไร่)

เมื่อทางการประกาศเขตพื้นที่ป่าในหมู่บ้านแห่งนี้เป็นป่าสงวน ชาวบ้านจึงไม่สามารถขอเอกสารสิทธิในที่ดินทำกินของตนเองได้อีกต่อไปทั้งๆ ที่ในทางปฏิบัติได้มีการแผ้วถางที่ดินเพื่อทำการเกษตรอีกหลายแปลง

จนกระทั่งปี 2537 ทางการได้ออกเอกสารสิทธิในที่ดินทำกินเป็นเอกสารประเภท สทก. ซึ่งไม่สามารถซื้อขายได้

กระนั้นก็ตาม ชาวบ้านก็ได้พยายามเจรจาขอเอกสารสิทธิอีกหลายรอบ จนกระทั่งสามารถได้รับเอกสารสิทธิที่เป็นโฉนดได้ในที่บ้าน แต่ก็ยังไม่สามารถขอเอกสารสิทธิที่เป็นโฉนดในที่ดินทำกินของตนเองได้

การเจรจาครั้งล่าสุดปลายทศวรรษ 2540 ทางกรมโยธาธิการจะออกเอกสารสิทธิ เป็น สปก. เนื่องจากหมู่บ้านถูกประกาศให้เป็นป่าจำแนกโซน E คือ ป่าเสื่อมโทรมที่ยากต่อการฟื้นฟู แต่ชาวบ้านบางส่วนก็ยังอยากได้เอกสารสิทธิที่เป็นโฉนด เพราะจะสามารถทำให้สามารถซื้อขายได้ราคาดีขึ้น และคลองตัวมากขึ้น ปัจจุบันที่ทำกินที่มีเอกสารสิทธิเป็นโฉนดมี 55 แปลง สปก.4-01 มี 22 แปลง และไม่มีเอกสารสิทธิ 26 แปลง (*จามะรีและทัศนีย์ 2554*)

บ้าน “**ประสบ**” นี้ อันที่จริงอยู่ห่างจากตัวเมืองเชียงรายไม่เกิน 30 กิโลเมตร โดยห่างจากถนนใหญ่เข้าไปอีกแค่ประมาณ 5 กิโลเมตร แต่เนื่องจากเป็นรอยต่อระหว่างพื้นที่ราบกับพื้นที่สูงที่เป็นป่า จึงทำให้ถูกประกาศเป็นพื้นที่ป่าสงวน

และด้วยเหตุที่อยู่ไม่ไกลจากตัวเมืองนี้เอง ที่ทำให้ในทศวรรษ 2530 เมื่อเศรษฐกิจของประเทศอยู่ในจุดสูงสุด มีการขยายตัวของเศรษฐกิจต่อปี เป็นตัวเลขสองหลัก (double digit growth) ประกอบกับนโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้าของ พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ และนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจโดยการสร้างเขตเศรษฐกิจเชื่อมโยงกับประเทศเพื่อนบ้าน ที่เรียกว่าเขตสี่เหลี่ยมเศรษฐกิจ ที่มีจังหวัดเชียงรายเป็นจังหวัดหนึ่งในเขตพื้นที่พัฒนาดังกล่าว ทำให้ราคาที่ดินในเชียงรายเพิ่มสูงขึ้น เนื่องจากมีนักลงทุนจากต่างถิ่นสนใจมาลงทุนซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไรในจังหวัดเชียงรายมากขึ้น และที่ดินที่บ้าน “**ประสบ**” ก็เป็นหนึ่งในจำนวนที่ดินที่ถูกกว้านซื้อจากนักลงทุนต่างถิ่น เนื่องจากทำเลที่ตั้งที่อยู่ไม่ไกลจากตัวเมืองเชียงราย

ที่ดินในบ้าน “**ประสบ**” ที่ถูกกว้านซื้อโดยคนนอกหมู่บ้าน ที่จริงแล้วส่วนใหญ่ก็ไม่มีเอกสารสิทธิ แต่หลังจากขายที่ดินไปแล้ว ชาวบ้านกล่าวว่า คนนอกเหล่านี้สามารถไปวิ่งเต้นออกเอกสารสิทธิได้ ที่ดินที่ครอบครองโดยคนนอกหมู่บ้านมีขนาดสูงสุด 160 ไร่ ซึ่งเจ้าของที่ดินรายใหม่ ก็ลงทุนทำการเกษตร เช่น ปลูกไม้ยืนต้น เช่น ลิ้นจี่ และจ้างชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินเป็นแรงงานเฝ้าสวน บางครั้งคนรับจ้างเฝ้าสวนก็เป็นเจ้าของที่ดินเดิมที่ขายสิทธิการใช้ที่ดินของตนออกไปนั่นเอง

นอกเหนือจากที่ดินที่บ้าน “**ประสบ**” ยังมีอีกกรณีหนึ่ง ที่หมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งที่อยู่ติดริมแม่น้ำกก ซึ่งชาวบ้านขายที่ดินออกไปในช่วงที่ดินมีราคาดี ยุคเศรษฐกิจเติบโต ชาวบ้านบางรายเคยทำกินในที่ดินติดแม่น้ำที่เป็นกิ่งก่อกว้างคือ แม่น้ำขยับแนวทางไหล ทำให้มีที่ดินเพิ่มขึ้น ชาวบ้านคิดว่าที่ดินเหล่านี้ควรเป็นที่ดินของตน เนื่องจากตนทำกินในที่ดินดังกล่าว แต่เจ้าของที่ดินรายใหม่อ้างว่าที่ดินเป็นของเขา เนื่องจากเอกสารสิทธิที่เขาซื้อแสดงว่าที่ดินของเขาติดริมแม่น้ำ เป็นกรณีก่อกว้างกันระหว่างชาวบ้านกับนักลงทุนจากต่างพื้นที่ จนผู้ใหญ่บ้านต้องเข้ามาไกลเกลี่ยและยุติลงโดยที่ดินเป็นของนักลงทุนจากต่างถิ่น ทำให้ชาวบ้านบ่นว่า “*เขาเป็นคนน้อย จะไปสู้คนใหญ่คนโตได้จะได*”

การที่ทุนสามารถควบคุมการผลิตในพื้นที่ “ป่า” ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ

วิทยานิพนธ์เรื่อง การช่วงชิงความหมายเพื่อเข้าถึงพื้นที่แห่งความคลุมเครือของแนวเขตป่า : กรณีศึกษาชาวโพลีเลียงสัตว์ของพุมพิงค์ นวกิจบำรุง (2556) ได้ทำการทบทวนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ทำการเกษตรในพื้นที่สูง โดยแบ่งพัฒนาการการใช้ที่ดินบนพื้นที่สูงออกเป็นยุคเริ่มแรกอันเป็นยุคที่กลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่สูงทำการผลิตแบบยังชีพภายใต้ระบบการใช้ที่ดินแบบไร่หมุนเวียน จากนั้นเขาชี้ให้เห็นว่ารัฐได้พยายามเข้ามาควบคุมการใช้พื้นที่ของกลุ่มชาติพันธุ์ บนข้ออ้างของการที่รัฐมีหน้าที่ในการรักษาผืนป่า เพื่อป้องกันไม่ให้กลุ่มชาติพันธุ์ถากถางพื้นที่ทำกินจนทำให้พื้นที่ป่าลดลง โดยรัฐได้ทำการประกาศพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่ป่าสงวน อันถือเป็นการสถาปนาอำนาจรัฐเหนือพื้นที่ป่า กระบวนการที่รัฐสถาปนาอำนาจเหนือพื้นที่ป่าเช่นนี้ เป็นกระบวนการที่พุมพิงค์เรียกว่า “territorialization” อันเป็นกรอบคิดที่เขาขยี้มาจาก Vandergeest and Peluso (1995) โดยในเขตพื้นที่ศึกษาของเขาในเขตอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ การสถาปนาอำนาจรัฐเหนือพื้นที่ป่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับการที่รัฐต้องการสถาปนาอำนาจทางการเมือง ในบริเวณที่รัฐมองว่ามีความไม่สงบทางการเมืองของการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์ในเขตพื้นที่สูงอีกด้วย

พุมพิงค์แสดงให้เห็นว่าการสถาปนาอำนาจรัฐทั้งในทางเศรษฐกิจและในทางการเมือง เป็นกระบวนการที่เป็นพลวัตอันไม่หยุดนิ่ง กล่าวคือเมื่อประกาศพื้นที่ให้เป็นพื้นที่ “ป่าสงวน” และ พื้นที่ที่มีความอ่อนไหวทางการเมืองแล้วรัฐก็ได้เข้าไปทำการ “พัฒนา” การทำมาหากินและการเกษตรของกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่สูงดังกล่าว โดยแนะนำให้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ผักประเภทต่าง ๆ อย่างไรก็ตามเนื่องจากการคมนาคมในพื้นที่สูงในช่วงทศวรรษ 2520 ยังไม่มีความสะดวกมากนัก การขยายตัวของพืชเศรษฐกิจภายใต้การแนะนำของรัฐจึงยังมีไม่มากนัก เพราะการขนส่งสินค้าเกษตรจากพื้นที่สูงมายังตลาดในพื้นที่ราบยังไม่สามารถกระทำได้สะดวก

พุมพิงค์นำเสนอว่า พื้นที่ “ป่า” ที่ถูกประกาศให้เป็นพื้นที่ “ป่าสงวน” นี้ เป็นพื้นที่ที่มีความ “คลุมเครือ” (ambiguous) โดยรอบคอบคิดเรื่องความคลุมเครือนี้เป็นกรอบคิดที่เขาขอยืมมาจาก Jin Sato (2000) ที่มองว่าพื้นที่ป่าสงวนนั้นเป็นพื้นที่ที่คลุมเครือ เพราะแม้รัฐจะได้พยายามสถาปนาอำนาจรัฐเข้าไปในพื้นที่ดังกล่าวเหนือกลุ่มชาติพันธุ์ก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติเนื่องจากพื้นที่ป่าสงวนเหล่านั้นมักเป็นพื้นที่ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐและการคมนาคมก็ไม่สะดวก กลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวจึงสามารถขยายதாகทางพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นได้ โดยที่รัฐไม่สามารถทำอะไรได้ ในข้อนี้ถือเป็นประการที่หนึ่ง

ในประการที่สอง ความคลุมเครือเกิดขึ้นในพื้นที่ป่าสงวน อันเป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาของรัฐเองที่ต้องการเปลี่ยนเกษตรกรรมจากการปลูกพืชยังชีพให้เปลี่ยนมาปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อเป็นการเพิ่มรายได้ ดังนั้นจึงทำให้เกษตรกรรมเปลี่ยนมาสู่ระบบการใช้ที่ดินแบบถาวรมากขึ้น เพื่อใช้ปลูกพืชเศรษฐกิจและเพื่อเป็นการโต้ตอบกับข้อกล่าวหาที่ว่าพวกเขาทำไร่ “เลื่อนลอย” โดยถากถางขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ในช่วงปี 2518 เป็นต้นมา ในสมัยรัฐบาลหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช รัฐได้มีนโยบายประนีประนอมกับเกษตรกรรม โดยได้มีการออกเอกสารสิทธิที่เรียกว่า สทก. หรือเอกสารแสดงสิทธิทำกิน อันเป็นหนังสือรับรองพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรในเขตพื้นที่ป่า ที่สามารถส่งต่อเป็นมรดกแก่ลูกหลาน เพื่อความมั่นคงต่อการประกอบอาชีพของเกษตรกรในเขตป่า แต่ไม่สามารถซื้อขายได้ เพื่อป้องกันไม่ให้นายทุนเข้ามาซื้อสิทธิในที่ดินทำกินเหล่านี้แทนที่เกษตรกร

แม้กฎระเบียบในการเอกสารสิทธิ สทก. จะสามารถประกาศได้ในพื้นที่ป่าก็จริง แต่ก็ต้องมีการพิสูจน์ข้อเท็จจริงว่าเกษตรกรได้มีการทำกินในพื้นที่ดังกล่าวก่อนการประกาศเป็นพื้นที่ป่า ซึ่งการจะพิสูจน์ข้อเท็จจริงดังกล่าวได้ ก็จะต้องใช้หลักฐานทางวิทยาศาสตร์ เช่น ภาพถ่ายทางอากาศในปีก่อนการประกาศเขตป่า เป็นเครื่องพิสูจน์ว่าพื้นที่ที่มีการอ้างขอรับเอกสารสิทธิดังกล่าว เป็นพื้นที่ที่เกษตรกรได้ทำการเพาะปลูกอยู่ก่อนจริง

ในพื้นที่ศึกษาของเขาที่แม่แจ่ม พุมพิงค์ได้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการที่ชาวบ้านพยายามพิสูจน์สิทธิ โดยการทำแผนที่พื้นที่ทำกินของพวกเขา เพื่อใช้ยืนยันกับภาพถ่ายทางอากาศของรัฐ

ความเปราะบางในการอ้างสิทธิในพื้นที่ทำกิน ทำให้ชาวบ้านพยายามแสดงสิทธิด้วยการปลูกไม้ยืนต้นเพื่อแสดงให้เห็นว่าพวกเขาเป็นผู้ที่ทำการเกษตรแบบถาวร เช่นที่พบในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงในหลายพื้นที่

อย่างไรก็ตามที่แม่แจ่ม การปลูกข้าวโพดที่เป็นการใช้ที่ดินแบบถาวรซ้ำในทุกปีเป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่ชาวบ้านพยายามอ้างสิทธิในที่ดินทำกิน โดยแสดงให้เห็นว่าพวกเขาก็ทำการเกษตรแบบถาวร และเป็นการตอกย้ำความชัดเจนของสิทธิการใช้ด้วยการทำการผลิตซ้ำในที่ดินแปลงเดิมทุกปี (เมื่อเปรียบเทียบกับการทำไร่หมุนเวียน ที่พื้นที่ที่กำลังถูกพักดิน อาจถูกกล่าวหาได้ว่า เป็นพื้นที่ “ป่า”)

ในปลายทศวรรษ 2540 การขยายตัวของตลาดข้าวโพดในพื้นที่ราบ อันเกิดจากความต้องการข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เพื่อเป็นวัตถุดิบอาหารสัตว์ที่เพิ่มมากขึ้น การคมนาคมขนส่งจากพื้นที่สูงไปยังพื้นที่ราบที่สามารถทำได้สะดวกมากขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับทศวรรษก่อนหน้านั้น ประกอบกับการเกิดขึ้นของกองทุนหมู่บ้าน อันเป็นแหล่งเงินกู้สำคัญที่เกษตรกรสามารถยืมเงินไปซื้อปัจจัยการผลิตจากตลาด ทำให้เกษตรกรในพื้นที่สูงมีการขยายการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก พุมพิงค์ (2556) ชี้ให้เห็นว่า การขยายตัวของตลาดข้าวโพดเลี้ยงสัตว์

จำนวนมากในพื้นที่สูงเช่นนี้ ก็คือกระบวนการที่ทุนจากพื้นที่ราบสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่สูง โดยผ่านระบบตลาดให้ทำการปลูกพืชที่ตนต้องการได้โดยที่ทุนไม่ต้องไปลงทุนซื้อที่ดิน (ซึ่งก็ไม่สามารถทำได้อยู่แล้วด้วยข้อขัดขวางกฎหมายเรื่องป่าสงวน) แต่อาศัย “ยึดมือ” เกษตรกรในพื้นที่สูงที่อยู่ในป่าสงวน อันเป็นพื้นที่ “คลุมเครือ” ในด้านสิทธิในการปลูกพืชพาณิชย์ ให้เป็นผู้ทำการผลิตสนองตอบความต้องการข้าวโพดเพื่อเป็นวัตถุดิบอาหารสัตว์

ในกรณีพื้นที่สูงไม่พบมีการเช่าที่ดินทำการเกษตร หากแต่ความไม่มั่นคงอยู่ที่การที่ที่ดินเพาะปลูกของเกษตรกรอยู่ในแนวเขตป่า ซึ่งทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่จึงไม่มีเอกสารสิทธิ ซึ่งในทางทฤษฎีเกษตรกรจะถูกผลักดันออกจากพื้นที่เมื่อใดก็ได้ และด้วยเหตุนี้เองเกษตรกรจึงเปลี่ยนมาทำไร่ถาวรมากขึ้น เพราะการทำไร่หมุนเวียนที่ต้องมีการพักดินอาจทำให้รัฐสามารถอ้างได้ว่าที่ดินที่กำลังถูกพักดินนั้นเป็นพื้นที่ป่าเดิม (พุมพิพงศ์ 2556: 117)

งานศึกษาที่แม่แจ่มของพุมพิพงศ์อีกเช่นกัน แสดงให้เห็นว่าครัวเรือนยากจนมีที่นาแค่ 5.5 ไร่ ในขณะที่ครัวเรือนรวยมีที่นา 13.4 ไร่ (พุมพิพงศ์ 2556: 62) ส่วนไร่อารวที่ใช้ปลูกข้าวโพดนั้น ครัวเรือนที่เล็กที่สุดมี 8 ไร่ ส่วนขนาดใหญ่ที่สุดคือ 75 ไร่ (พุมพิพงศ์ 2556: 63)

นอกจากนั้น ครัวเรือนรวย ยังมีแนวโน้มจะสะสมที่ดินมากขึ้น ด้วยการซื้อที่ดินเพิ่มเติม แม้จะเป็นการซื้อขายโดยไม่มีเอกสารสิทธิก็ตาม (พุมพิพงศ์ 2556: 67)

การขยายพื้นที่ทำกินในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ

ในขณะที่งานศึกษาของพุมพิพงศ์ (2556) ให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของชนเผ่าในพื้นที่สูงเข้ามาสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ โดยทำการผลิตเชิงพาณิชย์ในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ แต่โดยจริงแล้วไม่ใช่เฉพาะแต่ชนเผ่าที่ทำการผลิตในที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิเท่านั้น คนพื้นราบเองก็ขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในพื้นที่ป่าด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างเช่น ในพื้นที่แห่งหนึ่งที่จังหวัดเชียงราย แม้ชาวบ้านจะมีพื้นที่นาที่มีเอกสารสิทธิ ที่ใช้ปลูกข้าวนาปีไว้กินและปลูกพืชพาณิชย์ไว้ขายอยู่แล้วก็ตาม แต่เมื่อพบว่าพืชพาณิชย์ เช่น ข้าวโพด มีราคาพอใช้ได้ และมีตลาดรองรับไม่อัน ชาวบ้านก็หันมาปลูกข้าวโพดมากขึ้น โดยทำการปลูกในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ โดยทำการบุกเบิกเองหรือมีเช่นนั้นก็ซื้อสิทธิการใช้จากผู้อื่น (จามะรีและทัศนีย์ 2554, จามะรี 2556)

ยางพารา ก็เป็นพืชอีกตัวหนึ่ง ที่มีการขยายตัวเข้าไปในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ ซึ่งปรากฏการณ์นี้ ไม่ได้เกิดเฉพาะในภาคเหนือเท่านั้น แม้นในภาคอีสานก็พบว่าการขยายพื้นที่ปลูกยางพาราเข้าไปในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ (ดู อรรถญา 2556 และดู พฤษ์และนิตยา 2554) หอมแดง ก็เป็นอีกพืชหนึ่งที่พบว่าการขยายตัวเข้าไปในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิเช่นกัน แม้จะไม่มากเท่าพืช เช่น ข้าวโพด และยางพารา (ดู วิเชียร 2554)

การเกิดขึ้น ของที่ดินทำกิน ขนาดใหญ่

จากทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา พร้อม ๆ กับนโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้าของพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เศรษฐกิจของประเทศไทยได้ขยายตัวเป็นอย่างมาก รวมทั้งเศรษฐกิจในระดับภูมิภาค หัวเมืองใหญ่ ๆ ในแต่ละภูมิภาคมีการขยายตัวของอาคารพาณิชย์และบ้านจัดสรร มีการกว้านซื้อที่ดินทั้งที่ในเมืองและในชนบท เพื่อเก็งกำไรจากการขยายตัวของเมือง

ในจังหวัดเชียงราย จามะรีและทักษิณี (2554) พบว่าได้เริ่มมีการเกิดขึ้นของไร่ขนาดใหญ่ที่เกิดจากการกว้านซื้อที่ดินจากเกษตรกรโดยนายทุนที่เป็นคนจากต่างพื้นที่ มีตั้งแต่ทุนขนาดเล็กที่กว้านซื้อที่ดินในระดับยี่สิบสามสิบไร่ ไปจนถึงทุนขนาดกลางที่กว้านซื้อที่ดินในระดับร้อยไร่ และทุนขนาดใหญ่ที่กว้านซื้อที่ดินในระดับพันไร่

ในพื้นที่ศึกษาที่บ้าน “ประสบ” (ชื่อสมมติ) มีนายทุนขนาดเล็กและขนาดกลาง กว้านซื้อที่ดินจากชาวบ้าน เพื่อทำสวนผลไม้ เช่น ลิ้นจี่ โดยในหลายกรณีก็ได้จ้างผู้ขายให้เป็นคนงานเฝ้าสวนของตนต่อไป บางรายก็ไปติดต่อนายหน้าหาคนงานไทยใหญ่ จากอีกฟากของพรมแดนมาเป็นคนงานเฝ้าสวนของตน ลักษณะการทำสวนของหลายเจ้ามีลักษณะเหมือนปลูกลิ้นจี่ทิ้ง ๆ ไว้ เพื่อรอเก็งกำไรราคาที่ดินมากกว่า ถึงแม้บางเจ้าจะมีการลงทุนทำระบบบ่อบาดาลขึ้นมาบ้างก็ตาม

ในที่ดินขนาดใหญ่ร่วมพันไร่แปลงหนึ่ง ในหมู่บ้านอื่น ในรัศมีสามสิบกิโลเมตร จากบ้าน “ประสบ” มีการทำสวนผลไม้หลากหลายประเภทโดยใช้แรงงานครอบครัวคนไทยใหญ่เป็นแรงงาน มีผู้จัดการสวน ซึ่งจบปริญญาทางด้านเกษตรศาสตร์เป็นผู้ดูแล คนงานทำงานเป็นเวลา จากเจ็ดโมงเช้าถึงห้าโมงเย็น ภายใต้การกำกับของผู้จัดการสวน ในขณะที่ในที่ดินแปลงใหญ่อีกแห่งหนึ่ง มีการปลูกต้นลิ้นจี่ที่ให้คนจากที่อื่นมาเหมาเก็บผลผลิต และส่วนที่เหลือของที่ดินแบ่งให้เกษตรกรรายย่อยเช่าปลูกข้าวโพดหวานส่งโรงงาน

กล่าวโดยสรุปก็คือ เริ่มมีแนวโน้มการเกิดขึ้นของที่ดินแปลงใหญ่ภายใต้เจ้าของที่ไม่ได้มีพื้นฐานมาจากการเป็นเกษตรกรรายเล็กรายน้อยที่สร้างตัวขึ้นมาจากการเกษตรกรรม หากแต่มาจากนายทุนจากที่อื่น ซึ่งมาซื้อที่ดินไว้รอเก็งกำไร

อย่างไรก็ตามในพื้นที่อื่นๆ เช่น อำเภอดงหลวง จังหวัดสุพรรณบุรี ก็เป็นที่ทราบกันดีว่ามีสวนผลไม้ขนาดใหญ่ ที่มีการลงทุนทำการเกษตรอย่างจริงจัง เช่น ลงทุนทำสวนส้มที่มีการใช้แรงงานจ้างจากอีกฟากของพรมแดนเป็นแรงงานในการเก็บส้ม ดังนั้นการเกิดขึ้นของสวนขนาดใหญ่ จึงไม่ได้เป็นเรื่องของการเก็งกำไรเสมอไป

ความขัดแย้ง เรื่องที่ดินที่ภาคอีสาน

ในงานศึกษาหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคอีสาน สุรสุม (2554: 290) กล่าวว่า “ปัญหาที่ทำให้คนในครัวเรือนขัดแย้งกันมากที่สุดคือ การพิพาทเรื่องที่ดิน” ซึ่งมีตั้งแต่เรื่องการปักปันขอบเขตที่ดิน การแบ่งมรดก การแบ่งผลประโยชน์จากการขายที่ดิน รวมไปถึงความขัดแย้งอันเกิดจากการที่คนภายนอกที่เป็นนายทุนเข้ามาสูบที่ดิน (เข้าใจว่าไม่มีเอกสารสิทธิ) ของชาวนา รวมทั้งที่ดินที่เคยเป็นพื้นที่สาธารณะ

สุรสุม (2554: 291) กล่าวว่า อาจแบ่งชาวนาได้เป็นสามกลุ่ม กลุ่มแรกเป็นผู้นำชุมชนที่เข้าร่วมกับนายทุนที่มาสูบที่ดินของชาวนา รวมทั้งเป็นธุระในการรังวัดที่ดิน ถากถางพื้นที่ รวมทั้งล้อมรั้วให้เสร็จสรรพ กลุ่มที่สองเป็นกลุ่มที่ลุกขึ้นมาทักท้วงปกป้องสิทธิในพื้นที่สาธารณะ ที่มีทั้งชาวนารวย ชาวนากลาง ชาวนาจน แต่เมื่อการต่อสู้ดำเนินไปอย่างยืดยาวจะเหลือแต่ชาวนากลางและชาวนาจน ส่วนกลุ่มที่สามเป็นพวกอยู่กลางๆ ไม่พยายามแสดงความคิดเห็น

“ชาวนาถือครองที่ดินบนพื้นดิน แต่นายทุนถือครองที่ดินบนกระดาษ” (อ้างในสุรสุม 2554: 294) เป็นคำพูดที่ชาวนามักกล่าวด้วยความท้อแท้ปนเคียดแค้น ชาวนาบางคนกล่าวว่า “แม้แต่น้ำปลา ผงชูรส ยังหาลำบากเลย จะไปหาค่าทนายจากไหน” (อ้างในสุรสุม 2554: 295) และแม้เมื่อไปขึ้นศาลจริง ๆ ชาวนาก็พบว่าภาษากฎหมายเป็นภาษาที่เข้าใจยาก

สรุป

กล่าวโดยสรุปก็คือ ปัญหาเรื่องที่ดินทำกินมีขนาดเล็ก และปัญหาการไม่มีเอกสารสิทธิในที่ดินทำกิน เป็นปัญหาที่มีความสำคัญสำหรับเกษตรกรในภาคเหนือและภาคอีสาน ประกอบทั้งความต้องการพื้นที่ทำการผลิตเพิ่มเติมเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ทำให้พวกเขาต้องขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ

ในอีกด้านหนึ่งผลผลิตที่เกษตรกรผลิตในที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิก็เดินทางเข้าสู่ตลาดสินค้าเกษตรอันเป็นประโยชน์ต่อผู้ค้าสินค้าเกษตร ในขณะที่เกษตรกรต้องกลายเป็นผู้เผชิญหน้ากับภาครัฐในฐานะผู้ใช้ที่ดินที่ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย ในกรณีนี้ผู้ค้าสินค้าเกษตรไม่ได้ต้องการเป็นเจ้าของที่ดิน แต่สามารถได้ประโยชน์ร่วมกับเกษตรกรจากการใช้ที่ดินที่ผิดกฎหมายของเกษตรกร

ในอีกด้านหนึ่งก็มีนายทุนที่ต้องการได้กรรมสิทธิ์ในพื้นที่จริง ๆ ไม่ว่าจะป็นด้วยวิธีการซื้อสิทธิการใช้จากเกษตรกร หรือซื้อสิทธิการใช้จากผู้นำชุมชนแล้วนำที่ดินไปออกเอกสารสิทธิได้

เมื่อเกิดกรณีพิพาท เกษตรกรมักไม่ค่อยสามารถทำอะไรได้ แม้บางครั้งจะมีการต่อสู้ด้านกฎหมาย แต่เกษตรกรก็ยังขาดความเข้าใจที่จะต่อสู้ในเชิงกฎหมาย

สิ่งที่ทำให้เกษตรกรสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ในการทำการเกษตรในที่ดินขนาดเล็กก็คือ การเติบโตของเศรษฐกิจมหภาคในสามทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้มีการดึงดูดแรงงานส่วนหนึ่งออกไปจากภาคชนบท ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานหนุ่มสาว จึงทำให้มีที่ดินเฉลี่ยให้เกษตรกรขนาดเล็กและเกษตรกรไร้ที่ดิน สามารถทำการเช่าที่ดินทำการผลิตในอัตราค่าเช่าที่ไม่สูงเกินไปได้

สำหรับเกษตรกรในภาคเหนือตอนบน ที่ยังมีที่ดินขนาดเล็กมากกว่าตัวเลขเฉลี่ยของทั้งประเทศ ระบบชลประทานที่ดี ทำให้สามารถใช้ที่ดินทำการผลิตได้ปีละสองถึงสามรอบ เป็นการเพิ่มศักยภาพการผลิตของที่ดิน จึงทำให้สามารถมีรายได้พออยู่ได้

2

การเป็นแรงงานรับจ้าง และการขาดแคลนแรงงาน ในภาคเกษตรกรรม

ในอดีตคนมองสังคมชนบทว่าเป็นสังคมปิดที่ชาวบ้านประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักอย่างเดียว ชาวนาปลูกข้าวไว้กิน หากมีเหลือก็เก็บไว้ขาย

แต่ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่หนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา พร้อมกับการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการในเมืองใหญ่ ชาวชนบทที่เผชิญกับราคาผลผลิตทางการเกษตรตกต่ำ อันทำให้รายได้ที่เป็นตัวเงินจากการขายผลผลิตทางการเกษตร ไม่เพียงพอต่อการใช้จ่ายในชีวิตประจำวันสมัยใหม่ ก็ได้เริ่มทยอยเดินทางออกจากชนบทอย่างต่อเนื่อง เพื่อหางานทำในภาคเมือง รายได้ที่ได้จากการทำงานรับจ้างในเมืองส่วนหนึ่ง ได้ถูกส่งกลับไปในชนบท เพื่อช่วยเหลือญาติพี่น้องที่ยังคงอยู่ในชนบทให้ดำรงชีวิตและสามารถทำการเกษตรได้ต่อไป

การที่สมาชิกในครัวเรือนออกไปทำงานยังต่างถิ่น ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรรมเองที่ยังอยู่ในชนบทเริ่มขาดแคลนแรงงาน โดยเฉพาะในช่วงเวลาปลูกและเก็บเกี่ยว อันเป็นช่วงเวลาที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก

ในอดีตครัวเรือนเกษตรกรมักจะแลกเปลี่ยนแรงงานกัน ในช่วงที่การผลิตมีความต้องการแรงงานสูง โดยผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปช่วยกันทำงานในไร่นาของเครือญาติและเพื่อนฝูง

แต่เมื่อมีคนในครอบครัวออกไปทำงานรับจ้างต่างถิ่น อันทำให้ครัวเรือนมีแรงงานลดลง จึงเกิดการขาดแคลนแรงงาน ทั้งที่จะทำงานในไร่นาของตนเอง และทั้งไปตอบแทนแรงงานผู้อื่นในกรณีที่ใช้แรงงานแลกเปลี่ยน ดังนั้นจึงมีการใช้แรงงานจ้างมากขึ้น เพราะการใช้แรงงานจ้างนั้น ผู้จ้างเมื่อจ่ายค่าจ้างไปแล้ว ก็ถือว่าจบกันไป ไม่ต้องเอาแรงงานของครัวเรือนตนเองที่มีน้อยอยู่แล้ว ไปตอบแทนแรงงานให้ครัวเรือนอื่น โดยที่เงินที่ใช้จ้างแรงงาน อาจจะมาจากการขายผลผลิตทางการเกษตร หรือไม่เช่นนั้น ก็มาจากเงินที่สมาชิกในครัวเรือนที่ไปทำงานที่อื่นส่งมาให้ใช้

การขายแรงงานในชนบทนั้น มิได้หมายความว่าผู้ขายแรงงานจะต้องเป็นเกษตรกรไร้ที่ดินเสมอไป บางครั้งเกษตรกรที่มีที่ดินขนาดกลางและขนาดเล็ก (ตามมาตรฐานหมู่บ้านนั้น ๆ) ก็อาจไปทำงานรับจ้างในไร่นาผู้อื่น ในช่วงที่ตนว่างงาน และในขณะเดียวกันก็เป็นผู้จ้างงานได้ด้วย ในช่วงเวลาที่ตนต้องการแรงงานจำนวนมากมาช่วยทำงานในกระบวนการการผลิต

ในภาคอีสานอันเป็นภาคที่มีครัวเรือนเกษตรกรรมจำนวนมากที่สุด แต่เนื่องจากปัญหาผลผลิตต่อไร่ต่ำ และยังมีปัญหาการขาดแคลนน้ำจากระบบชลประทาน อันทำให้ไม่สามารถใช้ที่ดินทำการผลิตตลอดหรือเกือบตลอดทั้งปีได้อย่างเข้มข้นเท่ากับเกษตรกรในภาคเหนือ จึงพบว่าเกษตรกรในภาคอีสานมีประวัติของการเดินทางออกป่หางานนอกภาคเกษตรนอกหมู่บ้านของตนเองมาเป็นเวลานาน ส่วนมากเป็นการไปขายแรงงานในกรุงเทพฯ มีแม้กระทั่งไปทำงานรับจ้างกรีดยางและทำงานในเรือประมงในภาคใต้ รวมทั้งการไปทำงานรับจ้างยังต่างประเทศ

ในภาคเหนือก็เช่นกัน ที่ปัญหาที่ดินทำกินขนาดเล็ก ทำให้เกษตรกรต้องเดินทางไปทำงานรับจ้างต่างถิ่นอย่างต่อเนื่อง มีงานศึกษาที่กล่าวถึงการไปทำงานยังต่างประเทศของแรงงานหลายชั้น ที่แสดงให้เห็นว่าการไปทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตรยังต่างถิ่นและแม้แต่ต่างประเทศ ทำให้ครัวเรือนสามารถเก็บเงินสะสมไว้ซื้อที่สวนไร่นา และปรับปรุงบ้านช่อง สร้างมาตรฐานความเป็นอยู่ได้ดีขึ้น (ดูเช่น พรรณภัทร 2551)

สำหรับในภาคกลางและภาคใต้ ลูกหลานเกษตรกร ทั้งที่มีการศึกษาสูง และการศึกษาไม่สูง ก็เดินทางออกไปทำงานทำนอกภาคเกษตรกรรม ในเมืองใหญ่เช่นกัน สะท้อนให้เห็นได้จากขนาดของครัวเรือนเกษตรกรรมที่มีขนาดแค่ 3.86 คน สำหรับภาคกลาง และ 3.69 คน สำหรับภาคใต้ ใกล้เคียงกับขนาดครัวเรือนเกษตรกรรมเฉลี่ยทั้งประเทศที่ 3.88 คนต่อครัวเรือนในปัจจุบัน

แม้แรงงานส่วนหนึ่งจะเดินทางกลับมาลงหลักปักฐานในชนบท หลังจากเก็บเงินสะสมไว้ได้จำนวนหนึ่งแล้ว แต่แรงงานจำนวนหนึ่งก็ไม่ได้เดินทางกลับมาที่หมู่บ้าน แต่กลับหลุดออกจากชนบทไป อันเป็นเหตุทำให้เกิดความขาดแคลนแรงงานในชนบท

โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานที่เป็นคนหนุ่มสาวที่มีการศึกษาสูง มักไม่กลับมาทำงานในภาคเกษตรกรรมในชนบทอีกต่อไป เนื่องจากพวกเขาสามารถหารายได้ที่ดีกว่าได้

เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อก้าวเข้าสู่ทศวรรษ 2550 เราจึงสามารถแลเห็นปรากฏการณ์การขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรได้อย่างชัดเจน

ในภาคอีสาน สร้อยมาศ (2556) กล่าวถึงการขาดแคลนแรงงานในภาคอีสาน อันนำมาซึ่งการใช้แรงงานจ้างที่เป็นแรงงานที่ข้ามมาจากทางฝั่งลาวจำนวนมาก นอกจากนั้นเธอยังอ้างรายงานของธนาคารโลกในปี 2006 ว่า การขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรของไทยทำให้เกิดการใช้แรงงานจากประเทศเพื่อนบ้าน อันได้แก่ เมียนมาร์ ลาว และ กัมพูชา มาร่วมสองทศวรรษได้แล้ว

ในบทที่ 1 เรื่องที่ดิน ที่กล่าวถึงไปก่อนหน้านี้ ผู้เขียนได้วิเคราะห์ว่า การที่คนหนุ่มสาวจำนวนมากได้เคลื่อนย้ายออกจากชนบทไปหางานทำในเมือง ทำให้ภาวะการขาดแคลนที่ดินในชนบทบรรเทาเบาบางลง อันเนื่องมาจากเกษตรกรที่ไม่มีลูกหลานมารับช่วงที่ดินทำการเกษตรต่อ ได้ปล่อยที่ดินของตนให้ผู้อื่นเช่า ในอัตราที่ถูกกว่าการเช่าแบบแบ่งครึ่งผลผลิตเช่นในสมัยก่อน อันทำให้เกษตรกรไร้ที่ดิน รวมทั้งเกษตรกรที่มีที่ดินขนาดเล็กสามารถเช่าที่ดินทำการผลิตได้เพิ่มเติม ทำให้ยังคงสามารถทำการผลิตในภาคเกษตรอยู่ได้ (ในขณะที่เกษตรกรบางส่วนก็ยังคงเดินหน้า ถากถางที่ดินทำกินในพื้นที่ป่าต่อไป แม้จะไม่ถูกกฎหมายก็ตาม)

ในบทนี้ผู้เขียนจะกล่าวถึงกระบวนการที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงด้านแรงงานในชนบทสองกระบวนการ กระบวนการแรกคือกระบวนการที่เกษตรกรเปลี่ยนแปลงตนเอง กลายเป็นแรงงานรับจ้าง ส่วนกระบวนการที่สอง คือกระบวนการจัดการแรงงานในรูปแบบใหม่ อันรวมถึงการใช้แรงงานข้ามชาติในภาคเกษตร โดยจะยกกรณีศึกษาในภาคเหนือตอนบนและภาคอีสานเป็นตัวอย่างประกอบ

**กระบวนการ
ที่เกษตรกร
เปลี่ยนแปลงตนเอง
กลายเป็นแรงงาน
รับจ้าง**

แรงงานไร้ที่ดินในหมู่บ้าน

ในงานศึกษาที่หมู่บ้านหัตถกรรมแห่งหนึ่งในอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ (สว่าง 2554) พบว่าหมู่บ้านดังกล่าวมีสัดส่วนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำการเกษตรกรรมมากเกินครึ่งของครัวเรือนทั้งหมดที่เขาสำรวจ (จำนวนที่สำรวจ 60 ครัวเรือน) ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินมักไม่มีที่ดินมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ บางครัวเรือนที่ยังคงมีที่ดินทำการเกษตรกรรม ที่ดินเหล่านี้มักเป็นที่ดินมรดกที่เมื่อแบ่งกันแล้วมีขนาดเล็กมาก แค่หนึ่งถึงสองไร่

สิ่งที่ทำให้หมู่บ้านนี้พิเศษจากหมู่บ้านอื่น ก็เนื่องจากการที่อำเภอสันกำแพง เคยได้รับการส่งเสริมให้เป็นหมู่บ้านท่องเที่ยว ตั้งแต่ในทศวรรษ 2510 ทำให้มีการสนับสนุนให้ชาวบ้านทำสินค้าหัตถกรรมประเภทต่าง ๆ เป็นของที่ระลึกในการท่องเที่ยว ทำให้มีโรงงานต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมายทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ ชาวบ้านจึงมีโอกาสนในการประกอบอาชีพเพิ่มเติมไปจากการทำการเกษตรกรรม

เกษตรกรไร่ที่ดินที่เป็นหญิงรายหนึ่ง เคยไปทำงานรับจ้างในโรงต้มใบยาที่จังหวัดลำปางตอนเป็นสาว ในทศวรรษที่ 2520 แต่สักพักก็ได้กลับมาที่หมู่บ้าน เพื่อมาทำงานรับจ้างในโรงงานหัตถกรรมแห่งหนึ่ง ซึ่งเธอก็ได้ทำงานต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในปีที่สัมภาษณ์ (2553) รวมเป็นเวลามากกว่าสิบปีกับ “พ่อเลี้ยง” รายเดิม

ลักษณะการจ้างงานในโรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้านนั้น มักจะมีการจ้างแรงงานประจำไว้จำนวนหนึ่ง แต่หากมีงานเร่งตามคำสั่งการผลิตก็จะจ้างคนงานเสริม ซึ่งก็จะเป็นคนงานที่เคยมีประสบการณ์การทำงานมาบ้างแล้ว แต่ด้วยภาวะสูงวัยจึงไม่ได้ทำงานเต็มเวลาอีกต่อไป การจ้างแรงงานเสริมเป็นการประหยัดต้นทุนค่าจ้างแรงงานของโรงงาน เพราะทำให้จ่ายค่าจ้างเฉพาะเมื่อเวลาที่มีคำสั่งการผลิตเร่งด่วนเท่านั้น ไม่ต้องจ่ายค่าจ้างตลอดทั้งปี

นอกเหนือจากการจ้างแรงงาน ผู้ผลิตอาจว่าจ้างให้คนงานทำการผลิตเป็นรายชิ้น ในระบบจ้างเหมา ซึ่งคนงานก็สามารถทำงานหัตถกรรมที่บ้านของตนเอง ควบคู่ไปกับการประกอบอาชีพอื่น เช่น รับจ้างประเภทอื่น และ/หรือทำการเกษตรกรรมควบคู่ไปด้วยได้

สว่าง (2554) พบว่าคนงานที่รับจ้างผลิตงานหัตถกรรมรายชิ้นบางราย ได้เช่าที่ดินในหมู่บ้านเพื่อปลูกข้าวไว้กินเอง และหากมีเหลือก็ขาย

แรงงานมีที่ดินที่ประกอบอาชีพรับจ้าง

ในภาคอีสานก็เช่นกัน ที่ครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในชนบทมิได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมแต่เพียงอย่างเดียว แต่มีการประกอบอาชีพที่หลากหลาย

เสนาะ (2554) ศึกษาหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่อยู่ชานเมืองของตัวเมืองของจังหวัดอุบลราชธานี พบว่าอาชีพที่สำคัญอาชีพหนึ่งของพวกผู้ชายในหมู่บ้าน คือ อาชีพรับเหมาก่อสร้าง ซึ่งพวกเขาเรียนรู้จากการเป็นคนงานก่อสร้างรายวันมาก่อน ช่างรับเหมาเหล่านี้จะมีนายหน้ามาติดต่อว่าจ้างให้ไปทำงาน โดยนายหน้าจะได้ค่าตอบแทนประมาณ 1,000 บาท ถ้างานเล็ก เช่น ต่อเติมบ้าน ก็จะตกประมาณงานละ 10,000-20,000 บาท หากเป็นงานใหญ่ เช่น สร้างบ้านทั้งหลัง ค่าแรงก็อยู่ที่ประมาณ 150,000 บาท โดยที่ช่างฝีมือที่อยู่ในทีมจะได้วันละ 250-300 บาท ในขณะที่แรงงานทั่วไปได้วันละ 200 บาท

หัวหน้าผู้รับเหมาเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมีที่นาเป็นของตนเอง ซึ่งปลูกข้าวไว้กินเองโดยใช้แรงงานจ้างมีรายหนึ่งที่นอกจากทำนาในที่นาของตนเองจำนวน 2 ไร่ แล้ว ยังเช่าที่นาของน้องชายที่ไปทำงานที่กรุงเทพฯ เพิ่มเติมอีก 5 ไร่ โดยจ่ายค่าเช่าให้น้องเป็นข้าว “ประมาณ 1-2 กระสอบ” ข้าวที่เหลือกิน ก็สามารถนำไปขายได้เงินสดมาใช้ได้อีกทางหนึ่งด้วย

แรงงานรับจ้างในโรงงาน และความกังวลของคนงานเรื่องความมั่นคงในการจ้างงาน

งานศึกษาของวัฒนาและกิ่งแก้ว (2554) ที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดลำพูน แสดงให้เห็นการเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านในช่วงทศวรรษ 2520 ซึ่งไม่ได้มีเฉพาะแรงงานชายเท่านั้น แต่แรงงานหญิงก็เคลื่อนย้ายออกจากชนบทไปหางานทำในเมืองในภาคบริการเป็นจำนวนมาก แต่เมื่อมีนิคมอุตสาหกรรมและโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งในจังหวัดลำพูน ในปลายทศวรรษที่ 2520 ชาวบ้านก็เริ่มเห็นโอกาสในการที่จะสามารถหางานทำนอกภาคเกษตรที่จะทำให้มีรายได้ประจำและยังสามารถทำงานได้แบบไปเช้าเย็นกลับ ไม่ต้องจากบ้านไปไกล ๆ ทั้งยังไม่ต้องจ่ายค่าเช่าบ้านเหมือนผู้ที่ต้องไปทำงานที่อื่น ชาวบ้านเล่าว่า โรงงานมีการประกาศเชิญชวนคนในหมู่บ้านที่จบวุฒิมัธยมต้น

ให้เข้าไปทำงาน เมื่อมีคนไปทำงานมากขึ้น จังหวะชีวิตในหมู่บ้านก็เริ่มเปลี่ยนไป ทุกเช้าชาวบ้านจะได้ยินเสียงมอเตอร์ไซด์ของคนงานที่เร่งรีบไปทำงานแต่เช้า และจะได้ยินอีกครั้งหนึ่งตอนเย็น เมื่อพวกเขาขี่รถมอเตอร์ไซด์ของพวกเขากลับมาถึงหมู่บ้าน คนงานผู้หญิงที่ทำงานในแต่ละโรงงานที่แตกต่างกัน ใส่เครื่องแบบโรงงานที่มีสีลันที่แตกต่างกัน เช่น สีชมพู สีเขียว เด็ก ๆ ผู้หญิงใฝ่ฝันว่าโตขึ้นจะไปทำงานในโรงงาน จะได้ใส่เครื่องแบบที่มีสีลันงดงามเหล่านั้น

อย่างไรก็ตามแม้การทำงานโรงงานจะทำให้มีรายได้ประจำแต่ก็ไม่ได้มั่นคงเสมอไป คนงานรายหนึ่ง ที่ทำงานโรงงานเจียระไนเล่าว่า เขาถูกเลิกจ้างตอนต้นทศวรรษ 2550 เนื่องจากโรงงานจะย้ายฐานผลิตไปที่จีน ทำให้ต้องพยายามหางานใหม่ โชคดีที่ยังพอหางานใหม่ได้หลังจากเวลาผ่านไป 9 เดือน คนงานชายรายนี้เป็นคนจังหวัดพะเยาที่มาได้ภรรยาที่ลำพูน ทั้งคู่ทำงานโรงงาน แต่ครอบครัวของภรรยามีที่ดินทำการเกษตร เมื่อพ่อของภรรยาเสียชีวิต เหลือแต่แม่ แม่จึงให้น้องสาวเช่าที่ดินทำการเกษตรเพิ่มเติมจากที่ดินที่มีอยู่แล้ว และได้รับค่าเช่าเป็นข้าวสำหรับใช้กินในครัวเรือน ครอบครัวนี้จึงไม่คิดจะขายที่ดินทำการเกษตรของตน เพราะที่ดินยังสามารถสร้างหลักประกันความมั่นคงในการดำรงชีวิต หากต้องถูกเลิกจ้างจากโรงงาน

ในอีกหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งก็มีโรงงานแปรรูปสินค้าเกษตรหลายแห่ง สืบสกุล (2556) อธิบายให้เห็นปรากฏการณ์ที่ผู้หญิงจำนวนมาก พยายามเข้าไปทำงานในโรงงาน เนื่องจากโรงงานอยู่ไม่ไกลมากนัก แต่เมื่อถึงอายุในวัยสี่สิบ คนงานเหล่านี้ ก็เริ่ม “แก่” เกินที่จะทำงานที่ต้องการความกระฉับกระเฉงอยู่ตลอดเวลา สืบสกุล พบว่าแม้โรงงานจะต้องมีการจ้างงานคนงานประจำจำนวนหนึ่ง แต่ในช่วงบางฤดูที่ต้องมีการเร่งการผลิต จะต้องมีการจ้างคนงานเสริมที่จะต้องเป็นคนงานชั่วคราว ซึ่งคนงาน “แก่” เหล่านี้ ซึ่งไม่เหมาะที่จะทำงานประจำ สามารถเข้ามาทำงานเป็นแรงงานเสริมได้ และเนื่องจากพวกเขายังมีครอบครัวที่ยังทำการเกษตร พวกเขาก็ยัง “พออยู่ได้” ในช่วงที่ไม่ได้ทำงานโรงงาน

ที่หมู่บ้านในจังหวัดอุบลราชธานีที่กล่าวถึงไปก่อนหน้านี้ นอกเหนือจากอาชีพก่อสร้างของพวกเขาผู้ชาย เสนาะ (2554) พบว่าพวกเขาผู้หญิงก็ออกไปทำงานที่โรงงานกันเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะที่โรงงานเย็บผ้า ที่อยู่ห่างจากหมู่บ้านออกไปไม่ไกลเพียงแค่ประมาณ 5 กิโลเมตร คนงานหญิงเมื่อมีลูกก็มักจะลาออก กลับมาทำนาที่บ้าน หรือไม่เช่นนั้นก็รับผ้าจากโรงงานมาเย็บรายชิ้นที่บ้าน

กระบวนการ จัดการแรงงาน ในรูปแบบใหม่

1. แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร

1.1 แรงงานรับจ้างรายวันของกลุ่มรับจ้างทำงาน

ในแต่ละหมู่บ้านมักจะมีผู้รับจ้างทำการเกษตรเต็มเวลา หมายความว่า เป็นผู้ที่ประกอบอาชีพหลักด้วยการรับจ้างทางการเกษตร ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่ไร้ที่ดินทำกินทางการเกษตร อายุมากจนเกินกว่าที่จะไปรับจ้างที่อื่นนอกหมู่บ้าน

งานศึกษาของปริญญาวัลย์ (2554) ที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งที่จังหวัดเชียงราย ได้แสดงให้เห็นถึงคนงานหญิงสูงวัย (อายุห้าสิบปีถึงหกสิบปี) ซึ่งรวมกลุ่มกันทำงานรับจ้างในสวนผักของเกษตรกรที่อยู่ในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง แรงงานหญิงสูงวัยผู้หนึ่ง ซึ่งสมมติว่าชื่อว่า “ป้าทิพย์” จะทำตัวเป็นหัวหน้ากลุ่ม (ซึ่งประกอบด้วยคนงานหญิงประมาณสามถึงสี่คนที่ถือเป็นกลุ่มประจำ หากถ้านายจ้างมีความต้องการแรงงานมากกว่านั้น “ป้าทิพย์” ก็จะพยายามไปหาแรงงานมาเพิ่มเติมให้) “ป้าทิพย์” ทำหน้าที่เป็นผู้รับงานต่าง ๆ โดยที่เกษตรกรเจ้าของที่ดินจะเป็นผู้มานัดหมายวันเวลาที่ต้องการให้ป้าทิพย์พาคนงานไปทำงานที่สวนของตน โดยค่าแรงที่ได้จะเป็นค่าแรงรายวัน เครือข่ายนายจ้างของป้าทิพย์ ส่วนใหญ่ก็จะเป็นเครือข่ายประจำ กล่าวคือเป็นเจ้าของสวนผักที่รู้จักคุ้นเคย ใช้งานกันมาเป็นเวลาหลายปีแล้ว แน่แน่นอนว่างานที่ทำไม่ได้มีทุกวัน ขึ้นอยู่กับว่าช่วงเดือนไหนมีงานมากน้อยเท่าไร โดยเฉลี่ยก็จะมีงานทำเดือนละประมาณสิบถึงยี่สิบวัน ค่าแรงวันละ 140-150 บาท (ตัวเลขปี 2553) สำหรับหมู่บ้านที่ปลูกผักแห่งนี้ เนื่องจากเป็นพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างที่ราบกับที่สูงจึงมีน้ำสำหรับทำการเกษตรได้ดี สามารถทำการปลูกผักได้เกือบตลอดทั้งปี จึงทำให้มีการจ้างงานกระจายได้เกือบตลอดทั้งปี

1.2 แรงงานรับจ้างเหมา

การรับจ้างที่มีพบในหลายหมู่บ้านที่น่าสนใจอีกประเภทหนึ่งคือการรับจ้างเหมาปลูกข้าว โดยที่ผู้รับจ้างแบบนี้มักจะเป็นเกษตรกรที่มีที่ดินทำการเกษตรของตนเองที่ปลูกข้าวมาปีของตนเองไว้กินอยู่แล้ว บางรายเริ่มจากการรับจ้างญาติพี่น้องที่มีที่ดินแต่ไม่ได้ทำการเกษตร ให้ดูแลทำการผลิตให้ตั้งแต่การจ้างรถไถมาเตรียมดิน ดูแลกำจัดวัชพืช ไปจนถึงการเก็บเกี่ยว โดยรับค่าจ้างเป็นตัวเงินที่ตกลงกันแน่นอน เช่น ไร่ละสองพันบาท ส่วนผลผลิตทั้งหมดก็เป็นของเจ้าของที่ดินผู้จ้าง

การเกิดขึ้นของระบบจ้างเหมาเช่นนี้ เกิดจากปัญหาการขาดแคลนแรงงาน ส่วนใหญ่เกษตรกรผู้จ้างมักเป็นเกษตรกรสูงวัยที่ลูกหลานไม่ได้ทำงานในภาคเกษตรจึงไม่มีแรงงานลูกหลาน ประกอบกับอายุที่มากขึ้นจึงไม่สามารถลงแรงตนเองได้อีกต่อไป เกษตรกรรายหนึ่งกล่าวว่า ตอนแรกก็พยายามทำนาเองโดยจ้างรถไถมาเตรียมดินจ้างคนงานรายวันมาหว่านปุ๋ยและกำจัดวัชพืช แต่ช่วงที่หาคนงานลำบากที่สุดคือ ช่วงเก็บเกี่ยว โดยเฉพาะนาปีซึ่งเป็นการปลูกข้าวไว้กิน ที่ยังต้องการใช้คนเก็บเกี่ยว หากคนงานในหมู่บ้านไม่ได้ ต้องไปหาคนงานเป็นคนกะเหรี่ยงบนดอยให้มาช่วยเก็บเกี่ยว จนในที่สุดได้ตัดสินใจจ้างเหมา เพราะไม่ต้องยุ่งยากเรื่องการไปหาคนงานมาเอง เนื่องจากเป็นภาระรับผิดชอบของผู้รับจ้างทั้งหมด

สำหรับนาปรังนั้น ในปัจจุบันได้เปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรในการเก็บเกี่ยว (combine harvest) กันหมดแล้ว เนื่องจากเป็นข้าวเบาที่ใช้เครื่องจักรเก็บเกี่ยวได้สะดวก จึงไม่มีปัญหาขาดแคลนแรงงานเหมือนในฤดูนาปี

1.3 ระบบทีมงานรับจ้าง

แรงงานรับจ้างเป็นทีมเช่นนี้ พบในระบบการปลูกพืชชนิดใดชนิดหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น ในระบบการปลูกหอมใหญ่ ที่สุพรรณ (2555) พบว่าบริษัทหรือพ่อค้าที่รับซื้อหอมใหญ่ จะเป็นผู้จัดการที่ทีมงานเก็บหอมขึ้นมาเอง โดยมีคนงานยี่สิบถึงสามสิบคนอยู่ในทีม ตระเวนรับจ้างเก็บหอมไปทุกสวนที่มีสัญญา(ด้วยวาจา) ขายหอมให้กับบริษัทหรือพ่อค้า โดยคนงานได้ค่าแรงเป็นรายวัน ตามน้ำหนักหอมที่ตนเองเก็บได้ในแต่ละวัน ทีมงานประกอบด้วยแรงงานพื้นราบในหมู่บ้านในละแวกที่มีการปลูกหอม และคนงานที่หัวหน้าทีมงานไปตระเวนติดต่อมาจากบนดอย ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นคนงานชาวกะเหรี่ยง โดยทั้งหมดจะตระเวนเก็บหอมไปตามสวนต่าง ๆ จนสิ้นสุดฤดูการผลิต

ในระบบการปลูกข้าวโพดหวานที่จังหวัดเชียงราย ก็พบการจัดระบบทีมงานเช่นนี้เช่นเดียวกัน แต่หัวหน้าทีมงานที่มีลูกทีมจำนวนสิบกว่าถึงยี่สิบคนขึ้นไป จะตระเวนรับงานเก็บข้าวโพดตามไร่ต่าง ๆ (จามะรีและทักษิณี 2554) แตกต่างจากระบบหอมหัวใหญ่ที่สุพรรณที่ศึกษาคือ ทีมงานเหล่านี้ไม่ได้รับจ้างบริษัทหรือพ่อค้า แต่เป็นทีมงานที่มีเกษตรกรในพื้นที่จัดตั้งขึ้นมาเพื่อตระเวนรับจ้าง โดยประกอบด้วยคนงานพื้นราบ คนงานจากบนดอยรวมทั้งคนงานข้ามชาติ

2. แรงงานข้ามชาติในภาคเกษตร

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ชัดเจนถึงปัญหาการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรในภาคเหนือตอนบน จึงไม่น่าแปลกใจที่จะพบว่ามีการใช้แรงงานข้ามชาติจำนวนหนึ่งในการทำงานในภาคเกษตร

2.1 คนงานเฝ้าสวน

ที่หมู่บ้าน “ประสบ” ที่จังหวัดเชียงรายที่กล่าวถึงไปแล้วในตอนต้น ผู้เขียนและทักษิณี พบว่ามีการจ้างคนงานเฝ้าสวนเป็นคนงานไทยใหญ่จากพม่า ที่เข้ามาทำงานรับจ้าง โดยมักจะมาทั้งครอบครัว สามภรรยา และลูกเล็ก ๆ โดยค่าจ้างในปี 2553 อยู่ที่ 5,000 บาทต่อเดือน และนอกจากที่ “บ้านประสบ” ก็ยังมีพบในที่อื่นอีกบ้าง (จามะรีและทักษิณี 2554) โดยที่คนงานเหล่านี้ก็มักจะได้รับติดต่อไปทำงานรายวันที่อื่นด้วย เช่น เกี่ยวข้าวหรือหักข้าวโพด ในยามที่เกษตรกรในท้องถิ่นมีความต้องการแรงงานจำนวนมากในช่วงเวลาเร่งด่วนของการเก็บเกี่ยวดังกล่าว

2.1 คนงานฟาร์มไก่ไข่

งานศึกษาของจิรวัดณ์ (2554) แสดงให้เห็นว่าในฟาร์มไก่ไข่ในอำเภอสันทรายในจังหวัดเชียงใหม่ ก็มีการจ้างแรงงานไทยใหญ่ให้เข้ามาเป็นแรงงานทำงานในฟาร์ม โดยฟาร์มขนาดที่มีแม่ไก่หนึ่งหมื่นตัว จะจ้างแรงงานสองคน มีเพิงพักอาศัยให้อยู่ในบริเวณ เริ่มงานตั้งแต่ตีสี่ ให้อาหารไก่ เก็บไข่ ทำความสะอาดไข่ ทำความสะอาดเล้าไก่ เช่น กวาดขี้ไก่มารวมกัน เพื่อบรรจุกระสอบส่งไปขายเป็นปุ๋ยต่อไป ซึ่งงานที่ใช้แรงงานที่ต้องทำงานกวาดขี้ไก่ที่มีกลิ่นเหม็น เช่นนี้ มักไม่เป็นที่ดึงดูดใจของแรงงานคนไทยในพื้นที่ จึงทำให้หาแรงงานไทยมาทำงานเช่นนี้ได้ยาก

2.2 คนงานเก็บผลไม้

เนื่องจากการปลูกลิ้นจี่กันมากในจังหวัดเชียงราย พบว่ามีการใช้แรงงานไทยใหญ่ในการเก็บลิ้นจี่กันมากเช่นกัน นอกจากนั้นในอำเภอฝางจังหวัดเชียงใหม่ ก็พบมีการใช้คนงานไทยใหญ่เป็นคนงานเก็บส้ม กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ สภาวะการขาดแคลนแรงงานภาคเกษตรในประเทศไทย ทำให้มีความจำเป็นต้องใช้แรงงานข้ามชาติมากขึ้น

2.3 คนงานลาวในภาคอีสาน

(สร้อยมาศ 2556) ศึกษาแรงงานข้ามชาติจากประเทศลาวที่ข้ามมาทำงานรับจ้างภาคเกษตรในไทยบริเวณริมฝั่งโขง ระบุว่าในเบื้องต้นแรงงานลาวที่ข้ามมาทำงานทางฝั่งไทย มักจะข้ามพากมาทำงานรับจ้างในหมู่บ้านที่ตรงกันข้ามกับหมู่บ้านของตนเองทางฝั่งลาว โดยอาศัยความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติหรือความเป็นคนรู้จักกัน หลังจากนั้นเมื่อทราบว่าความต้องการแรงงานทางฝั่งไทยมีมาก ก็จะใช้ชวนเครือญาติและคนรู้จักมากขึ้นให้ข้ามมาทำงานทางฝั่งไทย แรงงานลาวที่ข้ามมาทำงานทางฝั่งไทยจึงขยายตัวมากขึ้น ไม่ใช่เฉพาะแรงงานจากหมู่บ้านที่อยู่ตรงกันข้ามกับหมู่บ้านทางฝั่งไทยเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงชาวบ้านจากที่อื่น ๆ ทางฝั่งลาวที่อยู่ลึกจากบริเวณแม่น้ำโขงด้วย

คนงานเหล่านี้เมื่อทำงานรับจ้างในภาคเกษตรหลายปี มีความคุ้นเคยกับการทำงานในประเทศมากขึ้น ก็สามารถขยับขยายไปหางานรับจ้างที่อื่นที่มีรายได้ดีกว่า เช่น ในกรุงเทพฯ เป็นต้น

สรุป

การที่เกษตรกรไทยมีที่ดินขนาดเล็กและมีรายได้จากภาคเกษตรต่ำ ทำให้เกษตรกรต้องดิ้นรนหางานทำนอกภาคเกษตร ด้วยการออกไปทำงานที่เมืองใหญ่ ทำให้เกิดการขาดแคลนแรงงานในภาคชนบทของไทย

อย่างไรก็ตามเมื่อมีโอกาสหางานนอกภาคเกษตรทำใกล้หมู่บ้านได้ เช่น ในกรณีการก่อตั้งนิคมอุตสาหกรรมที่ลำพูน ซึ่งทำให้ลูกหลานเกษตรกรมีโอกาสทำงานที่มีรายได้ประจำ ลูกหลานเกษตรกรก็เลือกที่จะทำเช่นนั้น แต่การก้าวเท้าเข้าสู่การเป็นคนงานอุตสาหกรรมก็จะกระทำด้วยความระมัดระวัง เพราะตระหนักดีว่าการทำงานโรงงานไม่ได้มีความมั่นคงเสมอไป ลูกหลานเกษตรกรจึงมักเก็บที่ดินของตนเองเอาไว้มากกว่าที่จะขายที่ดินออกไป เพื่อเป็นหลักประกันว่าหากถูกเลิกจ้างจะสามารถกลับมาพึ่งพิงหลังอยู่ที่ภาคเกษตรกรรมได้อีกครั้ง

การที่แรงงานส่วนหนึ่งเคลื่อนย้ายตัวเองออกจากภาคเกษตรกรรม ทำให้เกิดการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ซึ่งถึงแม้ในชนบทจะมีกลุ่มคนไร้ที่ดินจำนวนหนึ่ง (เช่น “ป่าทิพย์” ที่กล่าวถึงไปแล้วข้างต้น) เป็นแหล่งแรงงานรับจ้างที่สำคัญสำหรับทำงานในไร่นา แต่จำนวนแรงงานเหล่านี้ก็ยังไม่พอเพียงสำหรับช่วงฤดูกาลที่มีความต้องการแรงงานสูง เช่น ในช่วงเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว จึงเริ่มมีการจ้างงานจากคนงานจากพื้นที่ที่ห่างไกลมากขึ้น เช่น แรงงานกลุ่มชาติพันธุ์จากพื้นที่สูงและแรงงานข้ามชาติ งานศึกษาหลายชิ้นได้แสดงให้เห็นว่าในภาคเหนือมีแรงงานข้ามชาติทั้งจากไทยใหญ่และลาว ในขณะที่ภาคอีสานก็พบแรงงานรับจ้างที่ข้ามพากมาจากลาว

ดังนั้นในด้านหนึ่ง เราพบคนยากจนไร้ที่ดิน ที่กลายเป็นแรงงานรับจ้างในชนบท แต่ในอีกด้านหนึ่ง ความต้องการแรงงานที่มีมากกว่าแรงงานไร้ที่ดินที่มีอยู่ในชนบท โดยเฉพาะในช่วงความต้องการแรงงานสูงในฤดูกาลผลิตก็ทำให้มีการข้ามเข้ามาขายแรงงานของคนงานจากประเทศเพื่อนบ้าน

อย่างไรก็ตามสำหรับคนยากจนไร้ที่ดิน หากยังพอมีกำลังแรงงานก็ยังคงพยายามทำการเกษตรเอง ควบคู่ไปกับการรับจ้างด้วยโดยเช่าที่ดินจากผู้อื่น เพราะพวกเขาตระหนักดีว่าการรับจ้างนั้นมีชั่วโมงประจำ อย่างไรก็ตามหากเมื่อแก่ตัวลง ก็มักจะยุติการเช่าที่ดินทำการเกษตร เหลือแต่การรับจ้างเล็กๆ น้อยๆ ตามกำลังแรงงาน

ภาวะการใช้แรงงานข้ามชาติเพื่อเป็นแรงงานในภาคเกษตร มิได้พบเฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น แม้ในประเทศสหรัฐอเมริกา ที่มีการใช้เครื่องจักรกลในอัตราที่สูงในภาคเกษตร ก็พบว่ามีการใช้แรงงานข้ามชาติจากเม็กซิโกจำนวนมาก มาเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรเช่นกัน โดยเฉพาะงานเก็บเกี่ยวพืชผักผลไม้ อันเป็นงานที่ไม่สามารถใช้เครื่องจักรเก็บเกี่ยวได้ (ดู *Miriam Wells 1996* ในกรณีศึกษาเรื่องระบบสตรอเบอร์ในภาคตะวันตกของสหรัฐอเมริกา)

การจ้างงานในภาคเกษตรได้เริ่มพัฒนาระบบที่มีความซับซ้อนมากขึ้น แทนที่จะเป็นเพียงแค่การจ้างงานเป็นรายวัน หรือการจ้างงานเป็นรายเดือน (เช่น ในการจ้างคนงานเฝ้าสวนผลไม้ หรือการจ้างแรงงานทำงานในฟาร์มไก่) แต่ได้มีการพัฒนาเป็นระบบจ้างเหมา หมายความว่าเหมารับทำการผลิตตั้งแต่ปลูกไปจนกระทั่งเก็บเกี่ยว ซึ่งพบในระบบการปลูกข้าว โดยที่ผู้รับจ้างส่วนใหญ่ก็จะเป็นเกษตรกรในพื้นที่ที่ก็ปลูกข้าวของตนเองอยู่แล้ว มีเวลาพอเหลือ จึงรับจ้างเหมาทำการผลิตให้ผู้อื่นไปด้วยเป็นรายได้เสริม

ระบบที่สำคัญอีกระบบหนึ่งคือ ระบบที่พ่อค้าที่รับซื้อสินค้าเกษตรต้องจัดกลุ่มแรงงานขึ้นมารับจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิตในที่ดินของเกษตรกรที่ตนต้องการจะซื้อผลผลิต ที่พบในระบบการปลูกหอมหัวใหญ่ที่เชียงใหม่ โดยบริษัทจะมีนายหน้าไปจัดหาแรงงานมาจากทั้งใกล้และไกล เพื่อมารวมกันเป็นทีมตระเวนเก็บเกี่ยวหอมหัวใหญ่ตามไร่ของเกษตรกร ที่เชียงใหม่ ในระบบการปลูกข้าวโพดหวาน ก็มีระบบนายหน้าแรงงานที่จัดทีมแรงงานรับจ้างไปตระเวนหักข้าวโพดตามไร่ของเกษตรกร หากแต่นายหน้าที่นี้ทำงานเป็นอิสระไม่ได้สังกัดกับบริษัทข้าวโพดหวาน โดยที่เกษตรกรที่ต้องการแรงงานก็จะติดต่อกับนายหน้าแรงงานเองโดยตรง

กล่าวโดยสรุปก็คือ ในปัจจุบันได้เกิดปัญหาการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ซึ่งน่าจะเป็นปัญหาที่คงอยู่ต่อไปในอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อแรงงานหนุ่มสาวของไทยเคลื่อนย้ายออกจากภาคชนบทอย่างต่อเนื่องต่อไป

3

ฐานะความเป็นอยู่ของเกษตรกร ในชนบทไทย

โครงสร้างรายได้

หากจะกล่าวว่าเกษตรกรไทยมีฐานะที่ดีขึ้น ก็คงจะกล่าวเช่นนั้นได้ แต่ในขณะเดียวกัน หากจะกล่าวว่าเกษตรกรไทยยังคงมีฐานะยากจนอยู่ ก็คงจะกล่าวได้เช่นเดียวกัน

ในปีเพาะปลูก 2554/55 คราวเรือนเกษตรกรทั้งประเทศมีรายได้รวมเบื้องต้นที่ยังไม่หักต้นทุนการผลิตทางการเกษตรเป็นตัวเงินเฉลี่ย 240,231 บาทต่อครัวเรือนต่อปี โดยรายได้ดังกล่าวนี้เป็นรายได้ทั้งจากภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร (ตารางที่ 3.1)

แต่หากพิจารณาเป็นรายภาค พบว่ายังมีความแตกต่างกันอย่างมากในรายได้รวมเบื้องต้นที่ยังไม่หักต้นทุนการผลิตทางการเกษตร ระหว่างเกษตรกรในภาคกลางกับเกษตรกรในภาคอีสาน กล่าวคือเกษตรกรในภาคกลางมีรายได้รวมเบื้องต้นที่ยังไม่หักต้นทุนการผลิตทางการเกษตรสูงถึง 404,431 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ในขณะที่เกษตรกรในภาคอีสานมีรายได้รวมเบื้องต้นที่ยังไม่หักต้นทุนการผลิตทางการเกษตรเพียงแค่ 183,893 บาทต่อครัวเรือนต่อปีเท่านั้น

ตารางที่ 3.1

รายได้เบื้องต้นที่ยังไม่หักต้นทุนการผลิตทางการเกษตรของเกษตรกรปีเพาะปลูก 2554/55 (บาท/ครัวเรือน/ปี)

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2556)
ข้อมูลพื้นฐานเศรษฐกิจการเกษตรปี 2555
เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 401

รายการ	ทั่วประเทศ	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ใต้
รายได้รวม	240,231	241,865	183,893	404,431	269,768
รายได้ทางการเกษตร	140,565	161,745	76,505	269,663	184,565
รายได้นอกทางการเกษตร	99,666	80,120	107,388	134,768	85,203
สัดส่วนรายได้เงินสดทางการเกษตร	58.51	66.87	41.60	66.68	68.42

แม้คำว่า “เกษตรกร” จะหมายถึงผู้ทำการเกษตร แต่หากพิจารณารายได้ของครัวเรือน “เกษตรกร” จะเห็นว่าโครงสร้างรายได้ของเกษตรกรมีอัตราส่วนรายได้เงินสดทางการเกษตรเพียงแค่ร้อยละ 58.51 ของสัดส่วนรายได้เงินสดเบื้องต้นโดยรวมเท่านั้น

ในขณะที่อีกเกือบครึ่งหนึ่งของรายได้เบื้องต้นของครัวเรือนเกษตรกรมาจากนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาสัดส่วนรายได้จากการเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรในภาคอีสาน พบว่าคิดเป็นเพียงแค่ร้อยละ 41.60 ของรายได้รวมเท่านั้น อันหมายความว่าครัวเรือนเกษตรกรในภาคอีสานต้องพึ่งพารายได้จากนอกภาคเกษตรสูงถึงร้อยละ 58.40

อย่างไรก็ตามรายได้ทางการเกษตรในตารางที่ 3.1 นี้ ยังไม่ได้หักต้นทุนทางการผลิตหรือ “รายจ่ายทางการเกษตร” ซึ่งเมื่อหักต้นทุนทางการผลิตออกไป จะเห็นว่ารายได้สุทธิทางการเกษตรยิ่งลดน้อยลง เหลือไม่ถึงครึ่งหนึ่งของรายได้เบื้องต้นที่ยังไม่หักต้นทุนการผลิตทางการเกษตร (ยกเว้นภาคใต้ที่รายได้สุทธิของครัวเรือนหลังหักต้นทุนทางการเกษตรที่ยังคงเกินครึ่งของรายได้เบื้องต้น) ดังแสดงในตารางที่ 3.2

ตารางที่ 3.2

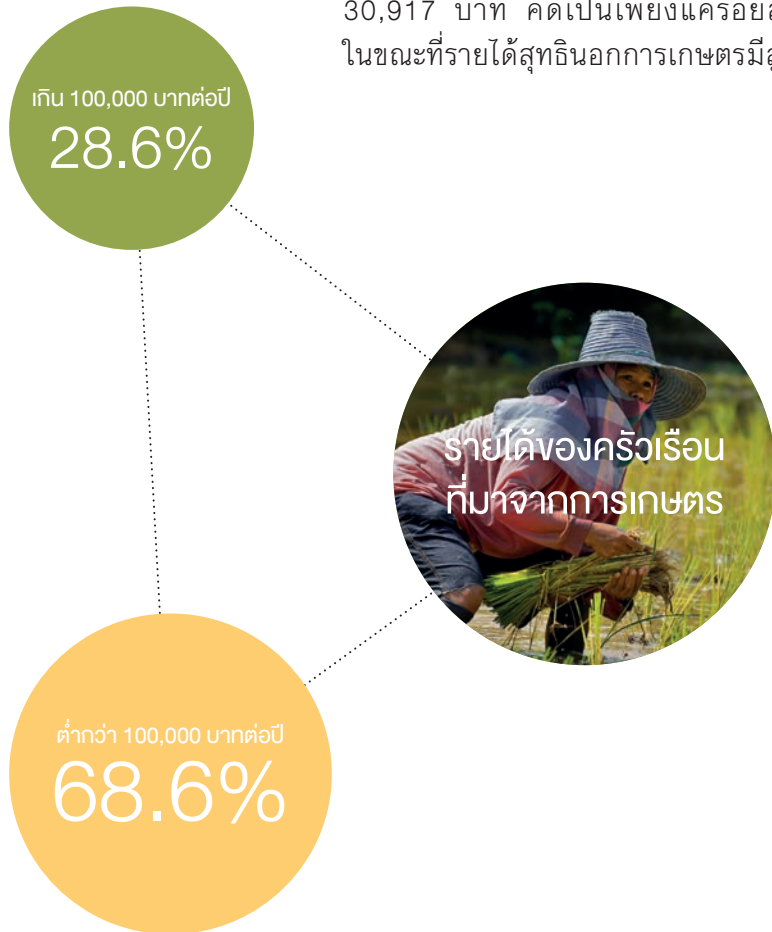
จำแนกรายได้เบื้องต้นและรายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรปีเพาะปลูก 2554/55 (บาท/ครัวเรือน/ปี)

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2556)
ข้อมูลพื้นฐานเศรษฐกิจการเกษตรปี 2555
เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 401
และคำนวณสัดส่วนรายได้สุทธินอกทางการเกษตรเพิ่มเติม

รายการ	ทั่วประเทศ	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ใต้
รายได้เบื้องต้นที่ยังไม่หักต้นทุนการผลิตทางการเกษตร	240,231	241,865	183,893	404,431	269,768
รายได้ทางการเกษตร	140,565	161,745	76,505	269,663	184,565
ต้นทุนการผลิตทางการเกษตร (หรือรายจ่ายทางการเกษตร)	83,117	96,136	45,588	178,511	81,933
รายได้สุทธิทางการเกษตร	57,448	65,609	30,917	91,152	102,632
รายได้สุทธินอกครัวเรือน	157,114	145,729	138,305	225,920	187,835
สัดส่วนรายได้สุทธิทางการเกษตร (%)	36.56	45.02	22.35	40.35	54.64
สัดส่วนรายได้สุทธินอกการเกษตร (%)	63.44	54.98	77.65	59.65	45.36

ในตารางที่ 3.2 จะเห็นว่ารายได้สุทธิทางการเกษตรทั้งประเทศคิดเป็นเม็ดเงินแค่ 57,448 บาทเท่านั้น รายได้สุทธิทางการเกษตรที่สูงที่สุดอยู่ในภาคใต้ คิดเป็นเม็ดเงิน 102,632 บาท รองลงมาคือ รายได้สุทธิทางการเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลาง คิดเป็นเม็ดเงิน 91,152 บาท

ส่วนรายได้สุทธิจากการเกษตรของเกษตรกรในภาคอีสานมีต่ำที่สุด คือ 30,917 บาท คิดเป็นเพียงแค่ร้อยละ 22.35 ของรายได้เงินสดทั้งหมดเท่านั้น ในขณะที่รายได้สุทธินอกการเกษตรมีสูงที่สุดคือ ร้อยละ 77.65

หากพิจารณาข้อมูลรายได้จากการเกษตรของสำนักงานสถิติแห่งชาติ (ตารางที่ 3.3) จะเห็นชัดเจนยิ่งขึ้นว่าครัวเรือนที่มีรายได้จากการเกษตรเกิน 100,000 บาทต่อปี มีเพียงแค่ร้อยละ 28.6 ในขณะที่ครัวเรือนเกษตรกรที่เหลือ (68.6%) มีรายได้จากการเกษตรต่ำกว่า 100,000 บาทต่อปี ทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่าจริงๆ แล้ว “เกษตรกร” มีรายได้จากการประกอบ การเกษตรไม่สูงมากนัก

ตารางที่ 3.3
รายได้จากการเกษตรของครัวเรือน
ผู้ถือครองทำการเกษตรปี 2556
ที่มา: สรุปผลข้อมูลสำมะโนการเกษตร 2556
สำนักงานสถิติแห่งชาติ

รายได้	สัดส่วนผู้มีรายได้	สัดส่วนรวมสะสม (%)
ต่ำกว่า 10,000	8.2	8.2
10,001-20,000	9.4	17.6
20,001-50,000	23.4	41.0
50,001-100,000	27.6	68.6
100,000 บาทขึ้นไป	28.6	97.2
ยังไม่มีผลผลิตจากการเกษตร	2.8	2.8
รวม	100.0	100.0

สัดส่วนต้นทุนต่อรายได้ ในภาคเกษตร

เมื่อพิจารณาต้นทุนทางการผลิตของเกษตรกรเฉลี่ยทั้งประเทศ พบว่าอยู่ที่ร้อยละ 59.1 ของรายได้จากการขายผลผลิตทั้งหมด (ตารางที่ 3.4)

ตารางที่ 3.4

สัดส่วนต้นทุนต่อรายได้ทางการเกษตร
ที่เป็นตัวเงินของครัวเรือนเกษตรกร
ปีเพาะปลูก 2554/55
(บาท/ครัวเรือน/ปี)

ที่มา: คำนวณจากตัวเลขสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร
(2556) ข้อมูลพื้นฐานเศรษฐกิจการเกษตรปี 2555
เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 401

รายการ	ทั้งประเทศ	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ใต้
รายได้ทางการเกษตรที่ยังไม่หักต้นทุนทางการเกษตร	140,565	161,745	76,505	269,663	184,565
ต้นทุนทางการเกษตร	83,117	96,136	45,588	178,511	81,933
สัดส่วนต้นทุนต่อรายได้ (%)	59.13	59.43	59.58	66.19	44.39

แต่หากพิจารณาว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงปลูกข้าวไว้บริโภคเองในครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรในภาคเหนือ ภาคอีสานและภาคกลาง ก็จะเห็นว่าต้นทุนทางการเกษตรที่ปรากฏในตารางข้างต้นนี้ ได้รวมต้นทุนการผลิตข้าวไว้กินเองในครัวเรือนที่เกษตรกรไม่ได้ขายด้วย อันเป็นเหตุผลที่ทำให้อธิบายได้ว่า เหตุใดเกษตรกรจึงยังคงทำการผลิตทางการเกษตร แม้สัดส่วนรายได้ที่เป็นตัวเงินจะไม่สูงมากนัก

สำหรับเกษตรกรในภาคกลางนั้น การที่มีต้นทุนทางการเกษตรสูงกว่าต้นทุนทางการเกษตรในภาคอื่น น่าจะเป็นเพราะเกษตรกรในภาคกลางมีค่าใช้จ่ายด้านปัจจัยการผลิตและค่าจ้างแรงงานสูง แต่ในขณะเดียวกันรายได้ทางการเกษตรของเกษตรกรในภาคกลาง เมื่อคิดเป็นเม็ดเงินก็สูงกว่ารายได้ทางการเกษตรของเกษตรกรในภาคอื่น (อนึ่งตัวเลขนี้เป็นตัวเลขในปีเพาะปลูก 2554/55 อันเป็นปีที่มีการใช้นโยบายจำนำข้าว ราคาตันละ 15,000 บาท)

ในขณะที่ในภาคใต้จะเห็นว่าต้นทุนทางการเกษตรของภาคใต้ต่อสัดส่วนรายได้ที่เป็นตัวเงินนั้น มีสัดส่วนที่ต่ำที่สุด เพราะเนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่ปลูกไม้ยืนต้น อันได้แก่ ยางพาราและปาล์มน้ำมัน ซึ่งสามารถทยอยเก็บผลผลิตไปได้เรื่อย ๆ รอบการลงทุนต่อปีจึงไม่สูงเท่ากับเกษตรกรในภาคกลาง

รายได้นอกภาคเกษตร

เมื่อพิจารณาแล้วว่าแม้ราคาสินค้าเกษตรที่เกษตรกรได้รับจะไม่สูงมากนัก ต้นทุนการผลิตไม่ได้ต่ำเมื่อเทียบกับรายได้ที่เป็นตัวเงิน แต่ที่เกษตรกรในสามภาคคือ กลาง อีสานและเหนือ ยังคงทำการเกษตรโดยเฉพาะการปลูกข้าว ก็เนื่องจากสามารถมีข้าวไว้กินเองได้ คำถามที่ต้องถามต่อไปก็คือ เรื่องรายได้นอกภาคเกษตรว่ามาจากไหน

รายได้นอกภาคเกษตร หมายถึงรายได้ที่มาจากการประกอบการที่มีใช้การเกษตร ในอดีตรายได้นอกภาคเกษตรของเกษตรกรมักจะมาจากการรับจ้างเป็นหลัก แต่ในปัจจุบันรายได้นอกภาคเกษตรมิได้เป็นรายได้ที่มาจาก การรับจ้างอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังรวมถึงรายได้ที่เป็นเงินเดือน เช่น รายได้ของลูกหลานที่ทำงานในโรงงานหรือร้านค้า หรือรับราชการ (ในกรณีที่ลูกหลานยังคงอาศัยอยู่ในครัวเรือนเดียวกัน) หรือเป็นเงินที่ลูกหลานส่งมาให้ครอบครัวที่ยังอยู่ในชนบทใช้สอย (ในกรณีที่ลูกหลานทำงานอยู่ต่างถิ่น) นอกจากนี้ ยังรวมถึงรายได้จากการประกอบการ เช่น การหัตถกรรม หรือการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ

การประกอบอาชีพที่หลากหลายในครัวเรือนเกษตรกรตั้งแต่ทำการเกษตรไปจนถึงการรับจ้าง ค้าขาย ทำหัตถกรรม ฯลฯ ทำให้ ยศ (2546) เรียกครัวเรือนเกษตรกรในยุคปัจจุบันว่า “**ชาวนาผู้ยืดหยุ่น**”

งานศึกษาระดับหมู่บ้านทางมานุษยวิทยาหลายชิ้น เช่นของผู้เขียนและคณะ (จามะรีและคณะ 2554) ก็ได้แสดงให้เห็นความหลากหลายในการประกอบอาชีพของครัวเรือนเกษตรกรเช่นกัน ว่าครัวเรือนหนึ่งครัวเรือนปลูกพืชหลากหลายประเภท ทั้งเพื่อกระจายความเสี่ยงและทั้งเพื่อกระจายการใช้แรงงาน ทำงานรับจ้างหรือทำหัตถกรรมควบคู่ไปกับการทำเกษตร เมื่อวัยหนุ่มสาวอาจจะออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน แต่แล้วก็กลับมาที่หมู่บ้านอีกครั้งเพื่อประกอบอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งรายละเอียดจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป ในบทยี่ และในบทถัดไป

ความไม่เท่าเทียมกัน ในการกระจายรายได้ ระหว่าง ครัวเรือนเกษตรกร กับครัวเรือนเฉลี่ย ทั่วประเทศ

ตารางที่ 3.5

สัดส่วนรายได้ของครัวเรือนเกษตรกร
ปีเพาะปลูก 2554/55 เปรียบเทียบกับ
รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนทั่วประเทศ
ทุกอาชีพปี 2554
(23,236 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน
คิดเป็น 278,832 บาท
ต่อครัวเรือนต่อปี)

ที่มา: คำนวณจากข้อมูลรายได้ครัวเรือนทั่วประเทศ
ทุกอาชีพของสำนักงานสถิติแห่งชาติ และข้อมูลรายได้สุทธิ
ของครัวเรือนเกษตรกรของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร
(2556) ข้อมูลพื้นฐานเศรษฐกิจการเกษตรปี 2555
เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 401

ตัวเลขในตารางที่ 3.5 ตอกย้ำให้เห็นชัดเจนถึงความเหลื่อมล้ำทางรายได้ระหว่าง
เกษตรกรในชนบทกับผู้มีใช้เกษตรกร

เมื่อพิจารณาว่ารายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรที่รวมรายได้สุทธิทางการ
เกษตรกับรายได้นอกภาคเกษตร จะเห็นว่าอยู่ที่ 157,114 บาทต่อครัวเรือนต่อปีเท่านั้น
คิดเป็นเพียงแค่ร้อยละ 56.3 ของรายได้เฉลี่ยครัวเรือนทั้งประเทศ โดยที่รายได้เฉลี่ย
ของประชากรทั้งประเทศตามข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติอยู่ที่ 23,236 บาทต่อ
ครัวเรือนต่อเดือน หรือ 278,832 บาทต่อครัวเรือนต่อปี

ครัวเรือนเกษตรกรรายภาค	รายได้สุทธิของครัวเรือน (บาท/ครัวเรือน/ปี)	สัดส่วนต่อรายได้ครัวเรือน ทั่วประเทศ ทุกอาชีพ (278,832 บาท ต่อครัวเรือนต่อปี) (%)
เหนือ	145,729	52.2
ตะวันออกเฉียงเหนือ	138,305	49.6
กลาง	225,920	81.0
ใต้	187,835	67.3
รวมเฉลี่ยทั่วประเทศ	157,114	56.3

ตัวเลขอีกชุดหนึ่งของสถาบันอนาคตไทยศึกษา (2557) ระบุตัวเลขรายได้เฉลี่ยของ
ครอบครัวไทยทั้งประเทศอยู่ที่ 23,000 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน (หรือ 276,000 บาท
ต่อปีต่อครัวเรือน) อันเป็นตัวเลขที่ใกล้เคียงกับตัวเลขของสำนักงานสถิติแห่งชาติ
ที่กล่าวถึงไปแล้วข้างต้น

แต่สิ่งที่น่าสนใจในบทความดังกล่าวก็คือ ประเด็นที่ว่าแม้เพียงครอบครัวไม่ถึง
ร้อยละ 30 ที่มีรายได้สูงกว่ารายได้เฉลี่ยนี้

ในขณะที่ในอีกด้านหนึ่ง ประชากร 2 ใน 3 ของประชากรทั้งประเทศ มีรายได้
น้อยกว่ารายได้เฉลี่ยของคนทั้งประเทศ หรือต่ำกว่า 276,000 บาทต่อปีต่อครัวเรือน
นอกจากนั้น บทความดังกล่าวระบุเพิ่มเติมว่า เกือบครึ่งหนึ่งของครอบครัว
ไทย มีรายได้น้อยกว่า 15,000 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน (หรือ 180,000 บาทต่อ
ครัวเรือนต่อปี)

ซึ่งหากพิจารณาเปรียบเทียบกับข้อมูลในตารางที่ 3.5 ข้างต้น จะเห็นว่า
รายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรโดยเฉลี่ย ในภาคอีสานและภาคเหนือ จะอยู่ต่ำกว่า
ระดับ 180,000 บาทต่อปี อันหมายความว่ารายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรในภาค
อีสานและภาคเหนือ อยู่ในระดับครึ่งล่างของครัวเรือนประชากรไทยทั้งประเทศ

เมื่อเห็นแล้วว่าครัวเรือนเกษตรกรเป็นกลุ่มที่มีรายได้เฉลี่ยต่ำกว่ารายได้
ครัวเรือนเฉลี่ยทั้งประเทศ คำถามถัดไปก็คือว่า รายได้ดังกล่าวเพียงพอต่อการเลี้ยงดู
ครอบครัวหรือไม่ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือว่า สูงกว่าเส้นระดับความยากจนหรือไม่

ความยากจน และความเหลื่อมล้ำทางรายได้ในชนบท

ข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ระบุว่าเส้นระดับความยากจนทั่วประเทศ สำหรับปี 2553 อยู่ที่ 2,305 บาทต่อคนต่อเดือน และปี 2554 อยู่ที่ 2,422 บาทต่อคนต่อเดือน โดยที่เส้นความยากจนนี้ เป็นเส้นที่วัดจากรายจ่ายเพื่อการอุปโภคบริโภค อันหมายถึง ค่าใช้จ่ายของบุคคลในการได้มาซึ่งอาหาร สินค้า และบริการจำเป็นขั้นพื้นฐาน (ตารางที่ 3.6)

ตารางที่ 3.6

เส้นระดับความยากจน
วัดด้านรายจ่ายเพื่อการอุปโภคบริโภค
(บาทต่อคนต่อเดือน)
ปี 2553 และ ปี 2554

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน

ภูมิภาค	เส้นระดับความยากจน(บาทต่อคนต่อเดือน)	
	2553	2554
เหนือ	2,055	2,160
ตะวันออกเฉียงเหนือ	2,020	2,131
กลาง	2,515	2,617
ใต้	2,371	2,500
ทั้งประเทศ	2,305	2,422

แต่เนื่องจากข้อมูลรายได้ของภาคเกษตรกรรม มักเป็นข้อมูลครัวเรือนมากกว่าข้อมูลรายบุคคล ดังนั้นเพื่อที่จะเปรียบเทียบรายได้ของครัวเรือนเกษตรกรรมกับเส้นระดับความยากจน จึงต้องแปลงข้อมูลเส้นระดับความยากจนเป็นต่อครัวเรือนต่อเดือน โดยเอาเส้นระดับความยากจนต่อคนคูณด้วยจำนวนคนเฉลี่ยต่อครัวเรือน หลังจากนั้นจึงแปลงเป็นเส้นระดับความยากจนต่อครัวเรือนต่อปี โดยคูณด้วยจำนวน 12 เดือน (ตารางที่ 3.7)

ตารางที่ 3.7

เส้นระดับความยากจน ต่อครัวเรือน
เกษตรกรต่อเดือนและต่อปี
ปี 2553 และปี 2554 วัดด้านรายจ่าย
เพื่อการอุปโภคบริโภค

* ตัวเลขนี้เป็นขนาดครัวเรือนเกษตรกร
** รวม กกม.

ที่มา: คำนวณเส้นระดับความยากจนจากตัวเลข
สำนักงานสถิติแห่งชาติ ตัวเลขขนาดครัวเรือน
จากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

ภูมิภาค	จำนวนคน ต่อครัวเรือน เฉลี่ย	เส้นระดับความยากจน ปีต่อครัวเรือนต่อเดือน		เส้นระดับความยากจน ต่อครัวเรือนต่อปี	
		2553	2554	2553	2554
เหนือ	3.64	7,480	7,862	89,760	94,344
ตะวันออกเฉียงเหนือ	4.10	8,282	8,737	99,384	104,844
กลาง	3.86	9,707	10,101	116,484	121,212
ใต้	3.69	8,748	9,225	104,978	110,700
ทั้งประเทศ	3.88*	8,943**	9,397**	107,316	112,764

เมื่อนำเส้นระดับความยากจนต่อครัวเรือนต่อปีมาเปรียบเทียบกับรายได้เฉลี่ยต่อปีของเกษตรกรทั้งประเทศและในแต่ละภูมิภาคแล้ว พบว่าเกษตรกรมีรายได้เฉลี่ยสูงกว่าเส้นระดับความยากจนในทุกภูมิภาค

ตารางที่ 3.8

เปรียบเทียบรายได้สุทธิเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปี กับเส้นระดับความยากจนในแต่ละภูมิภาคสำหรับปี 2554

*รวม กทม.

ที่มา: ข้อมูลรายได้ต่อครัวเรือนจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2556) และข้อมูลเส้นระดับความยากจนต่อปีคำนวณจากข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติ

ภูมิภาค	รายได้สุทธิเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปี	เส้นระดับความยากจนต่อครัวเรือนต่อปี
เหนือ	145,729	94,344
ตะวันออกเฉียงเหนือ	138,305	104,844
กลาง	225,920	121,212
ใต้	187,385	110,700
ทั่วประเทศ	157,114	112,764*

อย่างไรก็ตามการที่ตัวเลขรายได้ของครัวเรือนเกษตรกรในแต่ละภูมิภาคสูงกว่าเส้นระดับความยากจน มิได้หมายความว่าครัวเรือนเกษตรกรจะหลุดพ้นจากความยากจนไปแล้ว

ทั้งนี้เพราะเมื่อพิจารณาจำนวนคนจนทั้งประเทศ (ตารางที่ 3.9) พบว่าคนจนทั้งประเทศในปี 2554 ยังมีสูงถึง 8.766 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 13.15 ของจำนวนประชากรทั้งประเทศ

ตารางที่ 3.9

เส้นระดับความยากจนต่อคนต่อเดือน จำนวนคนจน และสัดส่วนคนจนปี 2553 และ ปี 2554

วัดด้านรายจ่ายเพื่อการอุปโภคบริโภค

*รวม กทม.

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน

ภูมิภาค	เส้นระดับความยากจน (บาทต่อคนต่อเดือน)		จำนวนคนจน (ล้านคน)		สัดส่วนคนจน (%)	
	2553	2554	2553	2554	2553	2554
เหนือ	2,055	2,160	2.610	1.856	22.85	16.04
ตะวันออกเฉียงเหนือ	2,020	2,131	4.890	3.401	26.01	18.11
กลาง	2,515	2,617	1.939	1.939	11.26	10.31
ใต้	2,371	2,500	2.040	0.907	14.77	10.07
ทั่วประเทศ	2,305	2,422	11.042*	8.766*	16.91	13.15

ตารางที่ 3.9 แสดงเส้นระดับความยากจนต่อคนต่อเดือน จำนวนคนจน และสัดส่วนคนจนในปี 2553 เปรียบเทียบกับปี 2554

จะเห็นว่าเส้นระดับความยากจนเฉลี่ยสำหรับทั้งประเทศ ในปี 2553 และปี 2554 จะต่างกันอยู่ที่ 117 บาทต่อคนต่อเดือน (2,305 บาท สำหรับปี 2553 และ 2,422 บาท สำหรับปี 2554) ดังนั้นการลดลงของความยากจนก็คือ หากคนจนในปี 2553 ที่มีเงินรายได้ที่แตะระดับเส้นความยากจนในปีดังกล่าว สามารถมีรายได้เพิ่มมากกว่า 117 บาทต่อเดือน ในปี 2554 ก็จะหลุดพ้นจากเส้นความยากจน

แม้โดยภาพรวมความยากจนทั่วประเทศได้ลดลงจากร้อยละ 16.91 (11.042 ล้านคน) ในปี 2553 เหลือร้อยละ 13.15 (8.766 ล้านคน) ในปี 2554 และเมื่อจำแนกเป็นรายภาค จะพบว่าทั้งจำนวนและทั้งสัดส่วนคนยากจนก็ลดลงในทุกภูมิภาคเช่นกัน กระนั้นในปี 2554 ก็ยังมีคนจนมากที่สุดในภาคอีสาน สัดส่วนร้อยละ 18.11 ของจำนวนประชากรทั้งหมดในภาคอีสานคิดเป็นจำนวนคน 3.401 ล้านคน และในภาคเหนือมีสัดส่วนคนจนรองลงมาเป็นอันดับสองคือ ร้อยละ 16.04 คิดเป็นจำนวนคน 1.856 ล้านคน รวมทั้ง 2 ภาค คิดเป็นจำนวนคน 5.257 ล้านคน

ทั้งนี้ข้อมูลดังกล่าวข้างต้นไม่ได้แยกพิจารณาพื้นที่เมืองและชนบท และไม่ได้แยกพิจารณาเฉพาะกลุ่มเกษตรกร

เมื่อจำแนกคนจน เป็นคนจนในเขตเมืองและชนบท แม้จะพบว่าคนจนในชนบทในทุกภูมิภาคได้ลดลงถึง 2.399 ล้านคน คือจาก 8.451 ล้านคน ในปี 2553 เหลือ 6.052 ล้านคน ในปี 2554 แต่กระนั้นก็ยังคิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 16.67 ของประชากรในเขตชนบททั้งหมด (ตารางที่ 3.10)

ตารางที่ 3.10

สัดส่วนคนจนและจำนวนคนจน ปี 2553 และ 2554 เมื่อวัดด้วยรายจ่ายเพื่อการอุปโภคบริโภค จำแนกเป็นเขตเมืองและเขตชนบท

ที่มา: ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ประมวลผลโดยสำนักพัฒนาฐานข้อมูลและตัวชี้วัดภาวะสังคม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.)

พื้นที่	จำนวนประชากรทั้งหมด (ล้านคน)		จำนวนประชากรยากจน (ล้านคน)		สัดส่วนคนจนต่อประชากรทั้งหมด (%)	
	2553	2554	2553	2554	2553	2554
เขตเมือง	28.694	30.333	2,591	2,715	9.03	8.95
เขตชนบท	36.603	36.308	8,451	6,052	23.09	16.67
ทั่วประเทศ	65.296	66.641	11,042	8,766	16.91	13.15

การที่ตัวเลขรายได้ของครัวเรือนเกษตรกรโดยเฉลี่ยทั้งประเทศและในแต่ละภูมิภาคสูงกว่าเส้นระดับความยากจน ทั้งที่น่าจะยังมีคนยากจนในชนบทไม่ต่ำกว่า 6.052 ล้านคน จึงตอกย้ำให้เห็นถึงภาวะการกระจายรายได้ที่แตกต่างกันอย่างมากระหว่างคนจนกับคนที่มีฐานะดีในชนบท

ความเหลื่อมล้ำทางรายได้ จึงมิใช่เพียงแค่ว่าระหว่างเกษตรกรกับผู้ที่มิใช่เกษตรกร มิใช่แค่ว่าเมืองกับชนบทเท่านั้น แต่แม้ในภาคเกษตรกรรมและภาคชนบทเองก็มีความเหลื่อมล้ำซ่อนอยู่ภายใน

ประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำทางรายได้ภายในภาคชนบทเองจึงเป็นข้อสังเกตประการที่หนึ่ง

สำหรับข้อสังเกตประการที่สอง คือ “ภาวะเกือบจน”

แม้ความยากจนในชนบทจะลดลงอย่างต่อเนื่องจาก 13.180 ล้านคน ในปี 2547 เหลือเพียงแค่ 6.052 ล้านคน ในปี 2554 หรือร้อยละ 33.72 ในปี 2547 เหลือเพียงร้อยละ 16.67 ในปี 2554 ดังแสดงในตารางที่ 3.11 และ 3.12 แต่ความยากจนที่ลดลงมากที่สุดเกินกว่าหนึ่งล้านคนต่อปีอยู่ระหว่างช่วงปี พ.ศ. 2547 ถึงปี พ.ศ. 2549 ซึ่งลดลงจาก 13.180 ล้านคน เหลือ 11.682 ล้านคน (ลดลง 1.498 ล้านคน) และอีกครั้งหนึ่งคือ ระหว่างปี พ.ศ. 2553 ถึงปี พ.ศ. 2554 ลดลงจาก 8.451 ล้านคน เหลือ 6.052 ล้านคน (ลดลง 2.399 ล้านคน)

ตารางที่ 3.11

จำนวนคนจน (ล้านคน)
จำแนกตามภาคเมืองและชนบท

ที่มา: ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ประมวลผลโดยสำนักพัฒนาฐานข้อมูลและตัวชี้วัดภาวะสังคม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) (2554)

คนจน	2547	2549	2550	2551	2552	2553	2554
เมือง	3.203	2.924	2.868	2.725	2.986	2.591	2.715
ชนบท	13.180	11.682	10.244	10.269	9.285	8.451	6.052
ทั่วประเทศ	16.383	14.500	13.112	12.994	12.271	11.042	8.766

ตารางที่ 3.12

สัดส่วนคนจน(ร้อยละ)
จำแนกตามภาคเมืองและชนบท

ที่มา: ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ประมวลผลโดยสำนักพัฒนาฐานข้อมูลและตัวชี้วัดภาวะสังคม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) (2554)

คนจน	2547	2549	2550	2551	2552	2553	2554
เมือง	14.66	12.29	11.61	10.44	10.91	9.03	8.95
ชนบท	33.72	30.38	27.17	27.63	25.13	23.09	16.67
ทั่วประเทศ	26.88	23.43	20.94	20.49	19.08	16.91	13.15

การลดลงของความยากจนในปี 2549 น่าจะมีความสัมพันธ์กับยุทธศาสตร์การต่อสู้เพื่อเอาชนะความยากจนของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ดูรายละเอียดในรายงานการศึกษาภาวะความยากจนของครัวเรือนเกษตรกรของ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2549) ในขณะที่การลดลงของความยากจนในปี 2554 น่าจะมีความสัมพันธ์กับนโยบายรับจำนำข้าวที่ริเริ่มปลายปี 2554

แม้ในปี 2549 จำนวนคนจนในชนบทจะได้ลดลงเป็นจำนวนมาก แต่สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรก็ได้ตั้งข้อสังเกตถึงภาวะที่เรียกว่าภาวะ “เกือบจน” คือการหลุดพ้นจากเส้นความยากจนไปไม่มากนัก

ซึ่งประเด็นเรื่องภาวะ “เกือบจน” นี้ ก็ถือเป็นข้อสังเกตประการที่สอง (นอกเหนือจากข้อสังเกตประการที่หนึ่ง เรื่องความเหลื่อมล้ำทางรายได้ภายในชนบทที่กล่าวถึงไปแล้ว)

ภาวะ “เกือบบจน”

คำว่า ภาวะ “เกือบบจน” ตามคำจำกัดความของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร หมายถึงครัวเรือนที่มีรายได้พ้นจากเส้นความยากจนไปไม่มาก

ตามนิยามการลดลงของคนจน หมายถึงการที่คนจนสามารถขยับรายได้ขึ้นมา มีรายได้สูงกว่าเส้นระดับความยากจน แต่ในความเป็นจริงขณะที่บางครัวเรือนสามารถขยับรายได้ได้ห่างจากเส้นระดับความยากจนได้มาก บางครัวเรือนอาจขยับรายได้เหนือกว่าเส้นระดับความยากจนได้ไม่มากนัก

ในรายงานการศึกษาภาวะความยากจนของครัวเรือนเกษตรกร ของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ที่ศึกษาความยากจนในชนบท ในปี 2548 และปี 2549 พบว่าแม้ครัวเรือนเกษตรกรยากจนทั่วประเทศจะลดลงมากกว่าครึ่ง (51.79%) โดยลดลงจาก 2,879,471 ครัวเรือน ในปี 2548 เหลือเพียงแค่ 1,388,207 ครัวเรือน ในปี 2549 โดยทั้งสองปี ใช้ตัวเลขเส้นระดับความยากจนตัวเดียวกัน คือ รายได้ไม่เกิน 15,000 บาท/คน/ปี (หรือ 1,250 บาท/คน/เดือน) แต่พบว่ากลุ่มที่พ้นเส้นความยากจนไปแล้วส่วนหนึ่ง ก็มีรายได้ขยับขึ้นไปไม่มากนัก โดยรายงานดังกล่าวสรุปว่ามีครัวเรือนบางส่วน แม้จะมีรายได้พ้นจากเกณฑ์ความยากจนแล้ว แต่ก็อาจจัดอยู่ในภาวะที่เรียกว่า “เกือบบจน” คือมีรายได้อยู่ในช่วง 15,000-20,000 บาท/คน/ปี) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2549: 50) โดยที่คิดเป็นจำนวนถึง 382,100 ครัวเรือน หรือร้อยละ 13.7 ของครัวเรือน ที่เคยอยู่ใต้เส้นระดับความยากจนปี 2548

ดังนั้นครัวเรือนที่อยู่ในภาวะ “เกือบบจน” ในที่นี้ จึงหมายถึงครัวเรือนที่มีรายได้พ้นจากความยากจนไปไม่มากนักนั่นเอง และในปี 2549 พบว่าครัวเรือนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะอยู่ในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2549: 85)

รายงานฉบับเดียวกันนี้ยังระบุลักษณะครัวเรือนที่ยากจนส่วนใหญ่ ในปี 2549 ว่า “เป็นครัวเรือนที่ทำการผลิตเพื่อบริโภคและมีรายได้ส่วนใหญ่จากการรับจ้างนอกฟาร์ม” “ครัวเรือนที่ยากจนกว่าครึ่งหนึ่งเป็นครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาดไม่เกิน 10 ไร่ต่อครัวเรือน โดยในจำนวนนี้เป็นครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาด 5-10 ไร่ มากที่สุด” และ “ครัวเรือนเกษตรยากจนเกือบร้อยละ 80 เป็นครัวเรือนที่อาศัยน้ำฝนเป็นหลักในการทำการเกษตร” (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2549: 85)

สำหรับกลุ่มที่หลุดพ้นความยากจน แต่ยังมีภาวะ “เกือบจน” นั้นมีรายได้จาก “การรับจ้าง/เงินเดือน/ลูกให้” ที่สูงกว่าพวกยากจน คือเฉลี่ยปีละ 11,755 บาท เปรียบเทียบกับ 5,784 บาท สำหรับกลุ่มยากจน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2549: 64) ในขณะที่รายได้จากการเกษตรไม่แตกต่างกันมากนัก (7,486 บาท ในกลุ่มเกือบจน เปรียบเทียบกับ 5,144 บาท ในกลุ่มยากจน)

ในกลุ่มที่สามารถขยับฐานะจากความยากจนได้ไกลกว่าภาวะเกือบจน (มากกว่า 20,000 บาทต่อคนต่อปี) ซึ่งมีร้อยละ 38.52 หรือ 1,109,164 ครัวเรือน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2549: 50) มีรายได้เกษตรมากกว่าสองกลุ่มแรกมากกว่าเท่าตัว (19,916 บาท) รวมทั้งรายได้จาก “การรับจ้าง/เงินเดือน/ลูกให้” ก็สูงถึงปีละ 30,026 บาท

งานศึกษาทาง มานุษยวิทยาขนาดเล็ก ในภาคเหนือตอนบน

ภาคเหนือถือเป็นพื้นที่ที่ยากจนพื้นที่หนึ่งรองจากภาคอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคเหนือตอนบน ซึ่งมีพื้นที่ทำกินขนาดเล็ก เฉลี่ยแค่ประมาณ 8-9 ไร่ต่อครัวเรือน และจังหวัดแม่ฮ่องสอนอันเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ทำกินขนาดเล็ก และการคมนาคมลำบากติดอันดับหนึ่งในสิบของสิบจังหวัดที่จนที่สุด ในการจัดอันดับในแต่ละปีอยู่เสมอ (ในขณะที่จังหวัดอื่น ๆ ในอันดับมักเป็นจังหวัดในภาคอีสาน)

อย่างไรก็ตามการเติบโตของเศรษฐกิจจากปี 2530 เป็นต้นมา ได้ก่อให้เกิดการพัฒนาาระบบสาธารณูปโภคต่าง ๆ ที่ดีขึ้นในภาคเหนือ ลูกหลานเกษตรกรได้รับการศึกษามากขึ้น โดยสามารถเดินทางไปศึกษาในตัวเมืองแบบเข้าไปเย็นกลับได้ เมื่อจบการศึกษา บางคนก็ยังเดินทางเข้าไปเย็นกลับระหว่างเมืองกับชนบท แต่ครั้งนี้เป็นการเดินทางเพื่อไปทำงาน ไม่ว่าจะป็นโดยรถสองแถว มอเตอร์ไซด์ หรือรถยนต์

จังหวัดเช่น เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ที่ผู้เขียนและคณะทำงานวิจัยภาคสนามในปี 2553 (จามะรี เชียงทอง และคณะ 2554) มักถูกมองว่าเป็นจังหวัดที่พัฒนาแล้ว แม้แต่ชนบทในจังหวัดเหล่านี้ ก็คล้ายจะมีฐานะดีขึ้น งานศึกษาของ Walker (2012) ในชนบทแห่งหนึ่งในเชียงใหม่ระบุว่าเกษตรกรมีฐานะดีขึ้น มีรายได้อยู่ในระดับปานกลาง (middle income)

อย่างไรก็ตามผู้เขียนพบว่าหมู่บ้านแต่ละแห่งมีความหลากหลายปะปนกันทั้งคนจน คนรวย บางครัวเรือนก็ยังประกอบอาชีพเกษตรกรรม ในขณะที่บางครัวเรือนก็ไม่ได้ประกอบกิจการเกษตรกรรมแล้ว แต่เป็นครัวเรือนที่เกิดและยังมีที่บ้านอยู่ในชนบท

ผู้เขียนและคณะได้สุ่มตัวอย่างครัวเรือนจำนวน 301 ครัวเรือน ใน 5 หมู่บ้าน ซึ่งรวมทั้งครัวเรือนที่หัวหน้าครัวเรือนเป็นเกษตรกรและหัวหน้าครัวเรือนที่ไม่ได้เป็นเกษตรกร และได้แบ่งครัวเรือนตามกลุ่มรายได้ที่เป็นตัวเงินได้เป็น 5 กลุ่ม

การจัดแบ่งนี้ เป็นการจัดแบ่งจากการพูดคุยกับชาวบ้านบางรายว่า ถ้ามีรายได้ที่เป็นตัวเงินประมาณเท่านั้น ๆ ควรจะเรียกว่ามีฐานะประมาณไหน คำว่า “พออยู่ได้” เป็นคำกลาง ๆ ที่ชาวบ้านที่มีรายได้หลักหมื่นปลาย ๆ ต่อปี ใช้เป็นคำอธิบายฐานะความเป็นอยู่ของตน อันเป็นคำกลาง ๆ ที่ใช้อธิบายตนเองว่า “ไม่รวยไม่จน” นั่นเอง ดังนั้นผู้เขียนจึงเอารายได้ “พออยู่ได้” เป็นตัวตั้ง และแบ่งกลุ่มรายได้สูงกว่านั้นและต่ำกว่านั้นเป็น “ฐานะดี-ฐานะดีมาก” และ “ยากจน-ยากจนมาก” ตามลำดับ

ตารางที่ 3.13

การจัดแบ่งกลุ่มรายได้ต่อครัวเรือน ตามมาตรฐานชาวบ้านในพื้นที่หมู่บ้าน 5 หมู่บ้าน ในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน จำนวน 301 ครัวเรือน

ที่มา: การสำรวจภาคสนาม ปี 2553 จาก จามะริ เชียงทอง และคณะ (2554)

ฐานะทางเศรษฐกิจ (จำนวนครัวเรือน)	รายได้เฉพาะที่เป็น ตัวเงินต่อครัวเรือนต่อปี	จำนวน ครัวเรือน	สัดส่วนครัวเรือน ที่มีรายได้ (%)	สัดส่วนสะสม (%)
ยากจนมาก	<10,000	13	4.3	4.3
ยากจน	10,001-50,000	90	29.9	34.2
พออยู่ได้	50,001-100,000	90	29.9	64.1
ฐานะดี	100,001-500,000	97	32.2	96.3
ฐานะดีมาก	> 500,000	7	2.3	98.6
ไม่ตอบ		4	1.3	100.0
รวม		301	100.0	100.0

- 1) **ยากจนมาก** คือมีรายได้ไม่เกิน 10,000 บาทต่อปี
- 2) **ยากจน** มีรายได้ไม่เกิน 50,000 บาทต่อปี รวมสองกลุ่มที่จัดว่า “จน” นี้ได้ถึงร้อยละ 34.2 หรือประมาณ 1 ใน 3 ของครัวเรือนตัวอย่างทั้งหมด คนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นผู้สูงวัย (อายุมากกว่า 50 ปี ขึ้นไป) ประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป ไม่มีที่ดินทำการเกษตร หรือมีแค่เล็กน้อย 1-2 ไร่
- 3) ส่วนครัวเรือนที่ผู้เขียนเรียกว่า “พออยู่ได้” มีรายได้เฉลี่ยไม่เกิน 100,000 บาทต่อปี มีอยู่ร้อยละ 29.9 หรือประมาณอีก 1 ใน 3 ของครัวเรือนที่สำรวจ กลุ่มนี้ประกอบด้วยเกษตรกรรายเล็กที่ทำนาปลูกข้าวไว้กินเอง และทำการปลูกพืชผักเล็กน้อยเพื่อขาย (ข้าวที่ปลูกไว้กินเอง ไม่ได้นำมาตีมูลค่าเป็นตัวเงิน) รายได้ที่แสดง คือรายได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตรที่เกษตรกรระบุ นอกจากพวกที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ช่างหัตถกรรมรายเล็กรายน้อย ทั้งที่ประกอบการเองที่บ้าน หรือที่รับจ้าง ในโรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้านก็จัดรวมอยู่ในกลุ่มนี้ นอกจากนั้นก็ยังมีรวมกลุ่มคนที่ค้าขายเล็กๆ น้อย ๆ ในหมู่บ้าน

4) ครั้วเรือน**ฐานะดี** คือมีรายได้มากกว่า 100,000 บาทต่อปี ถึง 500,000 บาท ได้แก่ เกษตรกรที่ทำการเกษตรอย่างเป็นล่ำเป็นสันในที่ดินมากกว่า 10 ไร่ ปลูกข้าวไว้กินเอง (ไม่นับรวมเป็นรายได้ที่เป็นตัวเงิน) ปลูกพืชเงินสดเพื่อขาย เช่น ผัก ข้าวโพดหวาน รวมทั้งเกษตรกรที่ทำฟาร์มเลี้ยงไก่ไข่ตั้งแต่หนึ่งหมื่นตัวขึ้นไป ครั้วเรือนที่มีคนทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ทำงานบริษัทเอกชนในเมือง รวมทั้งคนที่รับราชการ กลุ่มนี้มีร้อยละ 32.2 หรืออีกหนึ่งในสามของครั้วเรือนที่สำรวจทั้งหมด มูลเหตุที่เรียกคนกลุ่มนี้ว่า “ฐานะดี” ก็เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับครั้วเรือนอื่นๆ ส่วนใหญ่ในหมู่บ้านจะมีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมที่ดีกว่า

5) คือกลุ่มที่มี**ฐานะดีมาก** คือมีรายได้มากกว่า 500,000 บาทต่อปี ได้แก่ เจ้าของโรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน หรือเจ้าของกิจการร้านค้าขนาดใหญ่ในหมู่บ้าน ซึ่งมีแค่ร้อยละ 2.3 หรือ 7 ครั้วเรือนเท่านั้น

เมื่อนำข้อมูลเหล่านี้มาเปรียบเทียบกับเส้นระดับความยากจน พบว่ากลุ่มยากจนมากและยากจน ในงานศึกษาของผู้เขียนและคณะ (จามะรี เชียงทอง และคณะ 2554) สอดคล้องกับการจัดระดับความยากจนของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ที่ผู้เขียนคำนวณเพิ่มเติม กล่าวคือมีรายได้ต่ำกว่าเส้นระดับความยากจนที่คำนวณจากตัวเลขของสำนักงานสถิติแห่งชาติ (89,760บาท ต่อปี ต่อครั้วเรือนสำหรับปี 2553 และ 94,344 บาทต่อปีต่อครั้วเรือนสำหรับปี 2554) และเมื่อนำครั้วเรือนสองกลุ่มนี้มารวมกัน พบว่ารวมกันแล้วคิดเป็นร้อยละ 34.2 ของครั้วเรือนทั้งหมดที่สำรวจ

ส่วนกลุ่ม “พออยู่ได้” ซึ่งมีรายได้ระหว่าง 50,001-100,000 บาทต่อครั้วเรือนต่อปีนั้น คร่อมเส้นระดับความยากจนที่ 89,760 บาทต่อปีต่อครั้วเรือนสำหรับปี 2553 และ 94,344 บาทต่อปีต่อครั้วเรือนสำหรับปี 2554 จึงถือได้ว่ากลุ่มนี้ มีประกอบกันไปทั้งผู้ที่อยู่ใต้เส้นระดับความยากจนและสูงกว่าเส้นระดับความยากจน โดยครั้วเรือนในกลุ่มนี้มีจำนวนทั้งสิ้นร้อยละ 29.9

สำหรับพวกที่เรียกว่า “ฐานะดี” (100,001-500,000 ต่อปี หรือ 8,333-41,666 บาทต่อเดือน) ในงานศึกษาของผู้เขียนและคณะ (จามะรี และคณะ 2554) นั้น ถึงแม้จะมี “ฐานะดี” เมื่อเทียบกับครัวเรือนส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน หากแต่เมื่อมาพิจารณาเปรียบเทียบกับข้อมูลจากการศึกษาอื่นที่เป็นการศึกษาระดับมหภาค ถือได้ว่าจริง ๆ แล้วรายได้ของคนกลุ่มนี้ เป็นรายได้ที่เป็นตัวเงินคร่อมเส้นเฉลี่ยของรายได้ปานกลางเฉลี่ยของประเทศ ที่ระดับ 23,236 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน ตามตัวเลขของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ปี 2554 หรือที่ระดับ 23,000 บาท/เดือน ตามบทความของสถาบันอนาคตไทยศึกษา (2557) ที่อ้างถึงไปแล้วข้างต้น

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือถ้าเปรียบเทียบกับในระดับประเทศแล้ว กลุ่ม “ฐานะดี” ตามมาตรฐานหมู่บ้านเหล่านี้ คือกลุ่มที่มีรายได้คร่อมอยู่บนตัวเลขรายได้เฉลี่ยของประชากรทั้งประเทศเท่านั้น

กลุ่ม “ฐานะดี” ในมาตรฐานชนบทดังกล่าวนี้ ในงานศึกษาของผู้เขียนและคณะ (จามะรี และคณะ 2554) มีถึงร้อยละ 32.2 ถือได้ว่าเป็นหนึ่งในสามบนของประชากรในชนบท ที่กำลังอยู่ในขั้นของการเคลื่อนไหวสู่ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดีขึ้น (upward mobility) อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาในรายละเอียด พบว่าเป็น “กลุ่ม” ที่มีความหลากหลายทางอาชีพเป็นอย่างยิ่ง ถ้าเป็นเกษตรกรก็เป็นเกษตรกรที่มีที่ดินมากกว่า 10 ไร่ หรือเช่าที่ทำเกษตรแบบเป็นกิจจะลักษณะ ที่สามารถขายผลผลิตทางการเกษตรได้ไม่ต่ำกว่าแสนบาทต่อปี หรือทำฟาร์มไก่ไข่ไม่ต่ำกว่า 10,000 ตัว ไม่เช่นนั้นก็ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม รับราชการ หรือทำงานในภาคเอกชนที่มีเงินเดือนประจำเดือนละไม่ต่ำกว่า 10,000 บาท โดยเดินทางไปทำงานในโรงงานหรือในเมืองแล้วกลับมาอนที่หมู่บ้าน

ท่ามกลางความหลากหลายในการประกอบอาชีพ สิ่งที่คนเหล่านี้มีเหมือนกันประการหนึ่งก็คือ การมีเครือข่ายความสัมพันธ์นอกหมู่บ้านเป็นหลักในการทำมาหากิน

ไม่ต้องกล่าวถึงกลุ่ม “ฐานะดีมาก” ที่ยังมีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่กว้างขวาง แม้จะมีพื้นฐานครอบครัวอยู่ในชนบท แต่พวกเขาใช้ชีวิตในมาตรฐานสังคมเมืองมากกว่าสังคมชนบท

สำหรับผู้เขียนแม้จะเห็นด้วยว่าเกษตรกรไทยมีฐานะทางเศรษฐกิจโดยรวมดีขึ้น แต่การแยกส่วนข้อมูลขนาดเล็ก มากกว่าที่จะใช้ตัวเลขเฉลี่ย ทำให้แลเห็นประเด็นความยากจน และความจำกัดจำเขี่ยแบบ “พออยู่ได้” (หรือที่งานศึกษาภาวะความยากจนของครัวเรือนเกษตรกรปี 2549 เรียกว่า “ภาวะเกือบจน”) อันยังมีกระจายตัวอยู่ทั่วไปในพื้นที่ภาคเหนือตอนบน และความยากจนนี้มิได้กระจุกตัวกันเป็นหย่อมพื้นที่ หากแต่เราสามารถพบเห็นความยากจนกระจายตัวแอบแฝงอยู่ได้ในทุกหมู่บ้าน

นอกจากนั้นการศึกษาขนาดเล็กของผู้เขียนและคณะ (จามะรี และคณะ 2554) ยังได้แสดงให้เห็นภาวะ “พออยู่ได้” อันมีสัดส่วนมากถึงหนึ่งในสาม

สำหรับอีกหนึ่งในสามบนได้แก่ ครัวเรือนที่มีฐานะดีและฐานะดีมาก ที่ยังอาศัยอยู่ในหมู่บ้านซึ่งรายได้ของคนเหล่านี้ สูงมากในระดับ แสนถึงล้านบาทต่อปีต่อครัวเรือน อันเป็นรายได้ที่ห่างจากคนที่จนที่สุดที่มีรายได้ต่ำกว่าหนึ่งหมื่นบาทต่อปีเป็นอย่างมาก

ทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นการกระจายรายได้ที่เหลื่อมล้ำกันในชนบท และสะท้อนให้เห็นว่าในชนบทมีกลุ่มอาชีพที่มีความหลากหลาย ไม่ได้มีแต่ผู้ที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักแต่เพียงกลุ่มเดียว

ตารางที่ 3.14

รายได้ต่อปีและต่อเดือนของเกษตรกร 301 ครัวเรือน จาก 5 หมู่บ้าน ใน 3 จังหวัดภาคเหนือ รวมทั้งลักษณะ และลักษณะการประกอบอาชีพบางประการ

ที่มา: การสำรวจภาคสนามในปี 2553 จาก จามะรี เชียงทอง และคณะ: (2554)

ระดับรายได้	ลักษณะและการประกอบอาชีพ
ยากจนมาก (ไม่เกิน 10,000 บาทต่อปี) (หรือไม่ถึง 833 บาทต่อเดือน)	ผู้สูงอายุ (อายุมากกว่า 60 ปี ขึ้นไป) ประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป ไม่มีที่ดินทำการเกษตร
ยากจน (10,001-50,000 บาทต่อปี) (ไม่เกิน 4,166 บาทต่อเดือน)	ผู้สูงอายุ (อายุมากกว่า 50 ปี ขึ้นไป) ประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป ไม่มีที่ดินทำการเกษตร หรือมีแค่เล็กน้อย 1-2 ไร่
พออยู่ได้ (50,001-100,000 บาทต่อปี) (หรือ 4,167-8,333 บาทต่อเดือน) เส้นระดับความยากจนภาคเหนือ อยู่ที่ 89,760 บาท/ครัวเรือน/ปี (ปี 2553) และ 94,344 บาท/ครัวเรือน/ปี (ปี 2554)	เกษตรกรรายเล็กที่ทำนาปลูกข้าวไว้กินเอง และทำการปลูกพืชผักเล็กน้อยเพื่อขาย (ข้าวที่ปลูกไว้กินเอง ไม่ได้นำมาตีมูลค่าเป็นตัวเงิน) รายได้ที่แสดงคือ รายได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตรที่เกษตรกรระบุ นอกจากพวกที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ช่างหัตถกรรมรายเล็กรายน้อย ทั้งที่ประกอบการเองที่บ้าน หรือที่รับจ้างในโรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน ก็จัดรวมอยู่ในกลุ่มนี้ นอกจากนั้นก็ยังมีรวมกลุ่มคนที่ค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ในหมู่บ้าน
ฐานะดี (100,001-500,000 บาทต่อปี) (8,334-41,666 บาทต่อเดือน)	เกษตรกรที่ทำการเกษตรอย่างเป็นล่ำเป็นสันในที่ดินมากกว่า 10 ไร่ ปลูกข้าวไว้กินเอง (ไม่นับรวมเป็นรายได้) ปลูกพืชเงินสดเพื่อขาย เช่น ผัก ข้าวโพดหวาน รวมทั้งเกษตรกรที่ค้าฟาร์มเลี้ยงไก่ไข่ตั้งแต่หนึ่งหมื่นตัวขึ้นไป ครัวเรือนที่มียุคนทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ทำงานบริษัทเอกชนในเมือง รวมทั้งคนที่รับราชการเดินทางเข้าไปยื่นถิ่นระหว่างเมืองและชนบท
ฐานะดีมาก (500,001-มากกว่าหนึ่งล้านบาท) (41,666-มากกว่า 80,000 บาท/เดือน)	เจ้าของโรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน หรือเจ้าของกิจการร้านค้าขนาดใหญ่ในหมู่บ้าน

ความยากจนและความเหลื่อมล้ำทางรายได้ที่แทรกตัวอยู่ในหมู่บ้านที่ก้าวหน้า

งานศึกษาขนาดเล็กในระดับหมู่บ้านอีกหนึ่งชิ้นของสุพรรณณี (2556) ที่ศึกษาหมู่บ้านที่ปลูกข้าวและหอมหัวใหญ่ในจังหวัดเชียงใหม่ จะสามารถสะท้อนให้เห็นชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกรในพื้นที่ราบ ที่อยู่ใกล้พื้นที่เมืองได้ชัดเจนอีกยิ่งขึ้น

หมู่บ้านที่สุพรรณณี (2556) ศึกษา อยู่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ ระยะเดินทางด้วยรถยนต์จะใช้เวลาเดินทางประมาณหนึ่งชั่วโมง เป็นหมู่บ้านพื้นที่ราบใกล้เชิงเขาที่มีน้ำชลประทานดี จึงสามารถทำการเกษตรได้ปีละหลายรอบ

ในขณะที่คนหนุ่มสาว เริ่มทยอยเดินทางออกไปทำงานในเมือง เกษตรกรรุ่นพ่อแม่ที่มีอายุที่ประมาณห้าสิบปี ก็ยังคงทำการเกษตรต่อไป ในที่ดินขนาดเล็ก ปลูกข้าวไว้กิน ปลูกพืชเงินสดไว้ขายหลังการเก็บเกี่ยวข้าว รายที่มีที่ดินมากหน่อย อาจมีส่วนลำไยเป็นของตนเอง พื้นที่ของหมู่บ้านส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นา มีถนนคอนกรีตตัดผ่านภายในหมู่บ้าน สภาพบ้านเรือนส่วนใหญ่เป็นไม้แป้นตึก ห้างออกไปสู่ถนนใหญ่ มีโรงงานอุตสาหกรรมเกษตรแปรรูปอยู่ประปราย มีร้านค้าเช่นเซเว่น-อีเลฟเว่น ร้านอาหาร และร้านขายสินค้าอุปโภคบริโภคต่าง ๆ มีรถสองแถวให้บริการรับจ้างวิ่งเข้าสู่ตัวเมืองเชียงใหม่

สุพรรณิ (2556) เลือกศึกษาครัวเรือนที่ปลูกข้าวไว้กินและปลูกหอมหัวใหญ่เป็นพืชเงินสด พบว่าเกษตรกรที่เลือกปลูกหอมหัวใหญ่สามารถมีกำไร (หลังหักต้นทุนการผลิต) จากการปลูกหอมประมาณ 20,000-30,000 บาทต่อไร่ ในปีที่เกิดข้อมูล (2553) ซึ่งถือว่าเป็นกำไรที่สูงมาก (หากเทียบว่าจำหน่ายข้าวให้รัฐบาลได้เงินค่าขายที่ยังไม่หักต้นทุน 15,000 บาทต่อตัน) โดยความแตกต่างของกำไรจากการปลูกหอมอยู่ที่ต้นทุนการผลิต เช่น ค่าเช่าที่ดิน ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่ารถไถ ค่าแรง ฯลฯ

เกษตรกรรายหนึ่งที่ปลูกหอม 7 ไร่ สามารถขายหอมได้เงิน 450,000 บาท หักต้นทุน 245,000 บาท คิดเป็นกำไร 205,000 บาท คิดเป็นกำไรต่อไร่อยู่ที่ 29,285 บาท หรือร่วมสามหมื่นบาท (สุพรรณิ 2555: 58) โดยภาพรวมก็คือเกษตรกรรายนี้ มีข้าวกินโดยไม่ต้องซื้อ และยังมีรายได้จากการปลูกหอมอีกร่วม 200,000 บาทต่อปี คิดเป็นประมาณมากกว่า 16,000 บาทต่อเดือน ทั้งนี้ยังไม่นับรวมรายได้จากการขายข้าวนาปีที่เหลือจากการบริโภคของเกษตรกรอีกด้วย อันถือได้ว่าเป็นเกษตรกร “ฐานะดี” ตามมาตรฐานหมู่บ้าน (เมื่อเปรียบเทียบกับเกษตรกรในงานวิจัยของ จามะรีและคณะ 2554)

อย่างไรก็ตามมิใช่เกษตรกรทุกรายสามารถทำการผลิตได้ในที่ดิน 7 ไร่ เกษตรกรส่วนใหญ่จะปลูกหอมกันประมาณ 2-4 ไร่ เนื่องจากมีต้นทุนการผลิตสูงประมาณ 31,000-35,000 บาทต่อไร่ ขึ้นอยู่กับว่าต้องจ่ายค่าเช่าที่ดินและค่าเช่ารถไถหรือไม่ รวมทั้งรายละเอียดต้นทุนการผลิตเล็ก ๆ น้อย ๆ อื่น ๆ ที่แตกต่างกันไป เช่น ค่าเมล็ดพันธุ์ ซึ่งถ้าซื้อได้จากสหกรณ์จะถูกกว่า

ส่วนรายได้จากการรับจ้าง ซึ่งเกษตรกรมักจะทำกันเป็นการหารายได้เพิ่มเติม โดยเฉพาะในกรณีที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองนั้น สุพรรณิ (2556: 77) ประเมินว่าตกที่ประมาณ 20,000-30,000 บาทต่อปีต่อครัวเรือน

สุพรรณิ ยกตัวอย่างเกษตรกรรายหนึ่งที่ไม่มีที่ดิน ซึ่งได้เช่าที่ดินสี่ไร่เพื่อปลูกข้าว ทำให้สามารถมีข้าวพอกินเหลือขายได้เล็กน้อยและยังสามารถรับจ้าง และหารายได้เพิ่มเติมจากการปลูกหอมในฤดูถัดไป มีรายได้สุทธิเป็นตัวเงิน จากการขายหอมและการรับจ้างรวม 89,000 บาทต่อปี (ซึ่งตามคำจำกัดความของจามะรีและคณะ (2554) จะเรียกว่า “พออยู่ได้”)

ดังนั้นหากประเมินจากกรณีของเกษตรกรรายเล็กที่เช่าที่ดิน 2-4 ไร่ ที่ปลูกข้าวไว้กิน ปลูกหอมหัวใหญ่ขาย และรับจ้างประกอบด้วย ก็จะทำให้เห็นสัดส่วนรายได้จากภาคเกษตรประมาณสองในสาม ในขณะที่รายได้จากการรับจ้างในภาคเกษตร จะตกอีกประมาณหนึ่งในสามของรายได้ที่เป็นตัวเงิน แสดงให้เห็นว่าการรับจ้างมีความสำคัญในฐานะเป็นการหารายได้ที่เป็นตัวเงิน

นอกจากนั้นข้อมูลจากการศึกษาของสุพรรณิต่อกย้ำให้เห็นว่า แม้หมู่บ้านที่ถือได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่แลดูมีฐานะเศรษฐกิจในภาพรวมอยู่ในระดับดี ก็ยังมีกลุ่มคนยากจน และ “พออยู่ได้” แทรกตัวปะปนอยู่ในหมู่บ้านอยู่จำนวนหนึ่ง เป็นความยากจนที่ “มองไม่เห็น” ที่แทรกตัวอยู่ในหมู่บ้านที่แลดูมีความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ

ความยากจนและความเหลื่อมล้ำทางรายได้ของเกษตรกรในพื้นที่สูง

ในขณะที่หมู่บ้านในพื้นที่ราบในภาคเหนือตอนบนถือเป็นพื้นที่ชนบทที่มีความ “ก้าวหน้า” ทางเศรษฐกิจระดับหนึ่ง แต่พื้นที่ชนบทในภาคเหนือตอนบนมิได้มีแต่พื้นที่ราบเท่านั้น หากแต่ยังมีประชากรอีกจำนวนไม่น้อยที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ทำมาหากินในพื้นที่สูง

ในการสำรวจภาคสนามในปี 2553 ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ อันเป็นพื้นที่ศึกษาของเขา พุฒิพงศ์ (2556: 56-58) พบว่ารายได้ที่เป็นตัวเงินของชาวบ้านส่วนใหญ่มาจาก การขายข้าวโพดและหอมแดง โดยที่ครัวเรือน 70 ครัวเรือนที่เขาศึกษา มีรายได้เฉลี่ยจากการขายข้าวโพดและหอมแดง 118,786 บาทต่อปี โดยยอดขายที่น้อยที่สุดต่อครัวเรือนคือ 13,000 บาท ในขณะที่ยอดขายที่มากที่สุดที่ครัวเรือนหนึ่งขายได้คือ 255,000 บาท

ทั้งนี้ตัวเลขดังกล่าวยังไม่ได้รวมตัวเลขจากการประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น รับจ้างรายวัน ค่าขายของป่า ฯลฯ ในขณะที่ตัวเลขนี้นั้นเงินเฉลี่ยสำหรับทั้ง 70 ครัวเรือนที่ทำการสำรวจนั้น ก็สูงถึง 85,891 บาท ทำให้เมื่อนำรายได้จากการขายข้าวโพดและหอมแดง 118,786 บาท เป็นตัวตั้งและลบจำนวนหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือน จะมีรายได้สุทธิเพียงแค่ว่า 32,895 บาทต่อครัวเรือนเท่านั้น

หนี้สินในหมู่บ้านแห่งนี้ ส่วนใหญ่เป็นหนี้สินที่เกิดจากการซื้อรถยนต์และการซื้อที่ดิน โดยมีครัวเรือนที่ซื้อรถยนต์ 17 ครัวเรือน ซื้อทั้งรถยนต์และที่ดิน 8 ครัวเรือน และซื้อเฉพาะที่ดิน 8 ครัวเรือน จึงอาจมองได้ว่าหนี้สินส่วนใหญ่เหล่านี้เป็นหนี้สินเพื่อการลงทุน และเป็นหนี้สินของคนฐานะดีและปานกลาง ส่วนคนจนจำนวน 5 ครัวเรือนไม่มีทั้งการซื้อรถยนต์และการซื้อที่ดิน แต่มีหนี้สินจำนวนไม่เกิน 50,000 บาทต่อครัวเรือน (พุฒิพงศ์ 2556: 60-61)

หนี้สิน

สรุปผลข้อมูลสำมะโนการเกษตร 2556 สำนักงานสถิติแห่งชาติ ระบุว่าในครัวเรือนเกษตรกรทั้งหมด 5.9 ล้านครัวเรือน มีจำนวนร้อยละ 57.1 หรือมากกว่าครึ่ง (หรือ 3.37 ล้านครัวเรือน) ที่ไม่มีหนี้สิน ในขณะที่อีกร้อยละ 42.9 (หรือ 2.53 ล้านครัวเรือน) มีหนี้สิน ซึ่งร้อยละ 35.5 เป็นหนี้สินเพื่อการเกษตรร้อยละ 1.4 เป็นหนี้สินเพื่อการเกษตรและนอการเกษตร และร้อยละ 6.0 เป็นหนี้สินนอการเกษตร

ตารางที่ 3.15

หนี้สินของครัวเรือนเกษตรกร
ปี 2556

ที่มา: ผลการสำมะโนการเกษตร 2556

รายการ	จำนวนครัวเรือน (ล้านครัวเรือน)	ร้อยละ
ครัวเรือนที่ไม่มีหนี้สิน	3.37	57.1
ครัวเรือนที่มีหนี้	2.53	42.9
• หนี้สินการเกษตร (35.5%)		
• หนี้สินการเกษตรและนอการเกษตร (1.4%)		
• หนี้สินนอการเกษตร (6.0%)		
รวมครัวเรือนเกษตรกร	5.90	100.0

จำนวนหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนที่เป็นหนี้ (จำนวน 2.53 ล้านครัวเรือน) อยู่ที่ 124,604 บาท โดยที่ร้อยละ 70.9 เป็นหนี้สินกับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ร้อยละ 6.6 เป็นหนี้สินกับธนาคารและสถาบันการเงินอื่น ร้อยละ 9.4 เป็นหนี้สินกับสหกรณ์หรือกลุ่มเกษตรกร ร้อยละ 8.7 เป็นหนี้สินกับกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ ร้อยละ 1.3 เป็นหนี้สินกับหน่วยราชการอื่น ๆ เช่น กชก. (คณะกรรมการช่วยเหลือเกษตรกรและผู้ยากจน) คชก. (คณะกรรมการนโยบายและมาตรการช่วยเหลือเกษตรกร) และร้อยละ 3.1 เป็นแหล่งเงินกู้นอกระบบ

หากพิจารณาขนาดของหนี้สิน ซึ่งเป็นตัวเลขจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร พบว่าเฉลี่ยทั้งประเทศในปีเพาะปลูก 2554/55 ขนาดหนี้สินต้นปีของครัวเรือนเกษตรกรอยู่ที่ 59,808 บาท การที่ตัวเลขหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรต่ำกว่าตัวเลขของสำนักงานสถิติแห่งชาติ เป็นเพราะสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรแห่งชาติคำนวณตัวเลขเฉลี่ยของขนาดหนี้สินต่อครัวเรือน โดยใช้ตัวหารเป็นจำนวนครัวเรือนทั้งหมดของเกษตรกร (5.9 ล้านครัวเรือน) ในขณะที่สำนักงานสถิติแห่งชาติ คำนวณขนาดหนี้สินต่อครัวเรือน โดยใช้ตัวหารที่เป็นจำนวนครัวเรือนที่มีหนี้สินจริง ๆ เท่านั้น (คือ 2.53 ล้านครัวเรือน)

ตารางที่ 3.16

ขนาดหนี้สินต้นปี
ของครัวเรือนเกษตรกร
ปีเพาะปลูก 2554/55

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2556)
ข้อมูลพื้นฐานเศรษฐกิจการเกษตรปี 2555
เอกสารสถิติการเกษตรเล่มที่ 401

ขนาดหนี้สินต้นปี	ทั่วประเทศ	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ใต้
บาท/ครัวเรือน	59,808	86,899	55,735	61,433	36,378

สำหรับงานศึกษาของผู้เขียนและคณะ (จามะรี และคณะ 2554) ซึ่งเป็นงานศึกษาขนาดเล็กแค่ 301 ครัวเรือน เฉพาะในห้าหมู่บ้านในภาคเหนือตอนบน ที่กล่าวถึงไปแล้วข้างต้น พบว่ามีครัวเรือนมากกว่าหนึ่งในสามของจำนวนครัวเรือนที่สำรวจที่ไม่มีหนี้สิน (36.9%) (ดูตาราง 3.17) ส่วนใหญ่ของครัวเรือนที่ไม่มีหนี้สินอยู่ในกลุ่มยากจนและยากจนมาก

หากเปรียบเทียบตัวเลขจากการสำรวจขนาดเล็กนี้ กับตัวเลขในระดับประเทศ จะเห็นว่าในขณะที่ตัวเลขโดยรวมของเกษตรกรทั่วประเทศ ร้อยละ 57.1 ไม่มีหนี้สิน แต่ในภาคเหนือตอนบนในห้าหมู่บ้านที่ผู้เขียนศึกษานั้น มีเพียงร้อยละ 36.9 เท่านั้นที่ไม่มีหนี้สิน ในขณะที่อีกร้อยละ 61.8 ของครัวเรือนมีหนี้สิน (ร้อยละ 1.3 ไม่มีข้อมูล)

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ หมู่บ้านที่ผู้เขียนและคณะศึกษา มีสัดส่วนครัวเรือนที่มีหนี้สินสูงกว่าตัวเลขเฉลี่ยในระดับประเทศ

ตารางที่ 3.17
หนี้สินของหัวหน้าครัวเรือน
เมื่อสำรวจในปี 2553
ที่มา: การสำรวจภาคสนามในปี 2553
จาก จามะรี เขียนทอง และคณะ: (2554: 353)

ขนาดหนี้สิน	จำนวน (ครัวเรือน)	สัดส่วน(%)	สัดส่วนสะสมภายในกลุ่ม (%)
ไม่มีหนี้สิน	111	36.9	36.9
มีหนี้สิน (รวม)	186	61.8	61.8
• หนี้สิน 1-10,000 บาท	24	8.0	รวม 29.9
• หนี้สิน 10,001-50,000 บาท	66	21.9	
• หนี้สิน 50,001-100,000 บาท	34	11.3	รวม 23.9
• หนี้สิน 100,001-500,000 บาท	38	12.6	
• หนี้สิน 500,000-1,000,000 บาท	15	5.0	รวม 8.0
• หนี้สิน 1,000,001-2,000,000 บาท	9	3.0	
ไม่มีข้อมูล	4	1.3	1.3
รวม	301	100	100

ในจำนวนครัวเรือนที่มีหนี้สินนี้อาจแบ่งได้เป็นสามกลุ่ม กลุ่มแรก คือกลุ่มที่มีหนี้สินขนาดเล็ก คือไม่เกิน 50,000 บาท ครัวเรือนในกลุ่มนี้ คิดเป็นร้อยละ 29.9 ของครัวเรือนที่สำรวจ หรือประมาณหนึ่งในสามของครัวเรือนที่สำรวจทั้งหมด

กลุ่มที่สองมีร้อยละ 23.9 คือมีหนี้สินมากกว่า 50,000 บาท แบ่งย่อยออกเป็น (ก) มีหนี้สินมากกว่า 50,000 บาท แต่ไม่เกิน 100,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 11.3 (ข) มีหนี้สินระหว่าง 100,000-500,000 บาท มีร้อยละ 12.6

กลุ่มที่สามเป็นหนี้สินขนาดใหญ่มากกว่า 500,000 บาทขึ้นไป มีร้อยละ 8 ของครัวเรือน ซึ่งหนี้สินในกลุ่มหลังนี้เป็นหนี้สินของครัวเรือนที่ไม่ใช่เกษตรกรรายเล็ก หากแต่เป็นเกษตรกรที่ทำการเกษตรเชิงพาณิชย์เต็มตัว เช่น เจ้าของฟาร์มไก่ที่กู้ยืมเงินจากธนาคารพาณิชย์มาลงทุนทำฟาร์มไก่ หรือเป็นเจ้าของร้านค้าในหมู่บ้าน หรือเป็นเจ้าของโรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน

ตารางที่ 3.18

เปรียบเทียบการไม่มีหนี้สิน การมีหนี้สิน และจำนวนหนี้สิน ในแต่ละกลุ่มรายได้

ที่มา: การสำรวจภาคสนามในปี 2553 จาก จาม-รี เชียงทอง และคณะ: (2554: 354) ข้อมูล 293 ครัวเรือน

กลุ่มรายได้ (ครัวเรือน/ปี)	ไม่มีหนี้สิน	มีหนี้สิน						รวม (จำนวนครัวเรือน)
		1-10,000	10,001-50,000	50,001-100,000	100,001-500,000	500,001-1,000,000	1,000,001-2,000,000	
ยากจนมาก 1-10,000	83.3	0	16.7	0	0	0	0	100 (12)
ยากจน 10,001-50,000	44.9	13.5	20.2	11.2	9.0	1.1	0	100(89)
พออยู่ได้ 50,001-100,000	36.0	10.1	28.1	13.5	11.2	0	1.1	100(89)
ฐานะดี 100,001-500,000	25.0	3.1	21.9	10.4	18.8	13.5	7.3	100(96)
ฐานะดีมาก 500,001-1,000,000	28.6	0	0	28.6	28.6	14.3	0	100(7)

จากตารางข้างต้น จะเห็นว่าส่วนใหญ่ ของกลุ่มที่มีรายได้ต่ำกว่าหนึ่งหมื่นบาทต่อปี หรือกลุ่มที่ยากจนมาก เป็นกลุ่มที่มีหนี้สินน้อยมาก มีเพียงร้อยละ 16.7 ในกลุ่มนี้เท่านั้น ที่มีหนี้สิน ซึ่งก็เป็นหนี้สินในระดับ 10,001-50,000 บาท จึงเห็นได้ว่ากลุ่มนี้ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้สูงอายุ จะอยู่อย่างจำกัดจำเขี่ยโดยไม่ได้กู้ยืมจากผู้ใด หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ไม่มีผู้ใดเสี่ยงให้คนจนมากเหล่านี้กู้ยืม

สำหรับกลุ่มยากจน มีร้อยละ 44.9 ที่ไม่มีหนี้สินในขณะที่ร้อยละ 55.1 มีหนี้สิน แต่หนี้สินส่วนใหญ่ไม่เกิน 100,000 บาท จะเห็นว่าคนกลุ่มนี้ก็จะอยู่อย่างจำกัดจำเขี่ยเช่นเดียวกัน

ในกลุ่มพออยู่ได้ มีร้อยละ 36 เท่านั้น ที่ไม่มีหนี้สิน นอกนั้นล้วนมีหนี้สิน แต่หนี้สินส่วนใหญ่ก็ไม่เกิน 100,000 บาท สำหรับครัวเรือนในกลุ่มนี้ พบว่าเช่นเดียวกับครัวเรือนในกลุ่มยากจน ก็คือว่าหากเป็นหนี้สินเล็กๆ น้อยๆ ไม่เกิน 10,000 บาท หรือใหญ่ขึ้น แต่ไม่เกิน 50,000 บาท มักเป็นการกู้ยืมจากกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ในหมู่บ้าน หรือกองทุนหมู่บ้านเพื่อทำการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ เช่น ทำทุนขายก๋วยเตี๋ยวในหมู่บ้าน หรือมีเช่นนั้นก็เป็น การกู้ยืมจาก ธกส. เพื่อใช้จ่ายทางการผลิตทางการเกษตร หรือแม้แต่กู้ยืมเพื่อเป็นค่าเล่าเรียนลูก หรือผ่อนรถจักรยานยนต์

สำหรับ “กลุ่ม” ที่ผู้เขียนเรียกว่า “ฐานะดี” สำหรับมาตรฐานชนบท (ซึ่งคาบเส้นระหว่างฐานะปานกลางกับฐานะดีกว่าปานกลางหากเปรียบเทียบกับตัวเลขรวมเฉลี่ยในระดับประเทศ) อันเป็นกลุ่มอาชีพที่หลากหลาย ตั้งแต่เกษตรกรที่มีฐานะดีกว่าเฉลี่ยในชุมชนของตน หรือเป็นคนทำงานในภาคเอกชน หรือภาคราชการที่มีเงินเดือนประจำ มีเพียงร้อยละ 25 เท่านั้นที่ไม่มีหนี้สิน ในขณะที่อีกร้อยละ 75 ล้วนมีหนี้สิน โดยที่หนี้สินขนาดใหญ่เกิน 100,000 บาท พบในผู้ที่ทำการเกษตรในที่ดินขนาดใหญ่ (มากกว่าสิบไร่) เพื่อลงทุนทำการผลิต เช่น ปลูกข้าวโพดหวาน (กู้ยืมจาก ธกส.) ผู้ที่ลงทุนทำฟาร์มไก่ไข่ (จากธนาคารพาณิชย์ โดยมีโฉนดที่ดินค้ำประกัน) พวกที่ทำโรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน หรือทำร้านค้าขนาดใหญ่ในหมู่บ้าน (กู้ยืมจากธนาคารพาณิชย์)

ความยากจน และระบบสวัสดิการ ในชุมชน

ดังที่กล่าวแล้วว่าคนยากจนในชนบทภาคเหนือตอนบน ถ้าไม่เป็นคนชรา ก็เป็นคนที่ไม่มียี่สิบเป็นของตนเอง หรือมิเช่นนั้นก็รวมองค์ประกอบทั้งสองอย่างเข้าไว้ด้วยกัน

ที่หมู่บ้านเกษตรกรรมแห่งหนึ่งที่จังหวัดเชียงราย ปริญญาวัลย์ (2554: 132-33) ยกตัวอย่างให้เห็นเกษตรกรรายหนึ่ง สมมติว่าชื่อ “ลุงแก้ว” อายุ 76 ปี อยู่กับภรรยา อายุ 78 ปี “เดิมลุงแก้วเคยเช่าทำนาของพี่ชายภรรยาประมาณ 15 ไร่ จ่ายค่าเช่าเป็นข้าวปีละ 200 ถึง หลังจากหมดงานในนาก็ทำข้าวหลามขาย เมื่อเลิกทำนาตอนช่วงอายุประมาณ 50 ปี จึงเหลือแต่เพียงการทำข้าวหลามกับภรรยา โดยนำไปนั่งขายที่ตลาด ขณะเดียวกันก็ทำงานรับจ้างไปด้วย”

แต่เมื่อภรรยาของลุงแก้วล้มป่วยลง การทำข้าวหลามจึงยุติลง ลุงแก้วก็ทำงานคนเดียว โดยทำไม้กลัดและจักตอกขาย ปลุกผักเล็ก ๆ น้อย ๆ ตรงที่ว่างหลังบ้าน นำไปขายที่ตลาด และเลี้ยงกบขาย

รายได้ที่ถือเป็น “รายได้ประจำ” คือเงินเบี้ยเลี้ยงยังชีพผู้สูงอายุ สำหรับลุงแก้ว และภรรยาคนละ 500 บาท รวมเป็นเดือนละ 1,000 บาท

ปริญญาวัลย์ (2554) รายงานว่าเกษตรกรสูงวัย (เกิน 60 ปี) ในหมู่บ้านที่เธอศึกษาได้รับเบี้ยยังชีพอย่างทั่วถึง โดยองค์การบริหารส่วนตำบลได้จัดสรรงบประมาณที่ได้รับมาจากส่วนกลางให้แก่ผู้ที่มีสิทธิได้รับเบี้ยยังชีพได้ครบถ้วน

อย่างไรก็ตามเบี้ยยังชีพขั้นต่ำในปี 2553 จำนวนเดือนละ 500 บาท นั้นยังไม่พอเพียงต่อการดำรงชีพในชนบท เนื่องจากหากซื้อข้าวหุงสำเร็จจะตกมือละ 3-5 บาท ไม่รวมค่ากับข้าว (ปริญญาวัลย์ 2554: 135) ดังนั้นหากคำนวณต่อไปว่า ค่าอาหารตกมือละ 15 บาท วันละ 3 มื้อ จะเป็นเงินวันละ 45 บาท สามสิบวันคิดเป็นเงิน 1,350 บาท ยังไม่รวมค่าซื้อของใช้ที่จำเป็น เช่น สบู่ ยาสีฟัน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในชุมชนก็ยังคงมีความช่วยเหลือเอื้ออาทรกันอยู่บ้าง ปริญญาวัลย์ (2554: 133-4) กล่าวถึง “ป้าสุข” (ชื่อสมมติ) หญิงชราที่อาศัยอยู่ในบ้านที่พ่อแม่ทิ้งไว้ให้โดยลำพัง “ป้าสุขดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยความช่วยเหลือส่วนหนึ่งจากหลานชายที่มีหน้าที่ซื้อข้าวมาให้ หรือนำอาหารไปให้เป็นบางครั้ง ความช่วยเหลืออีกส่วนหนึ่งมาจากคนในชุมชนที่เมื่อเห็นป้าสุขเดินผ่านหน้าบ้านของตนก็จะตักอาหารใส่ถุงแบ่งให้ และนอกเหนือจากการช่วยเหลือเรื่องอาหารการกินแล้ว การดูแลเรื่องส่วนตัว สุขภาพ ความสะอาดของบ้านเรือนก็ยังเป็นหน้าที่ของเพื่อนบ้านที่ต้องช่วยกันดูแล เข้าไปทำความสะอาด พาไปหาหมอเมื่อไม่สบาย”

เทศบาลตำบลเองก็มีบทบาทในการช่วยเหลือด้านสวัสดิการเล็ก ๆ น้อย ๆ ตาม “โครงการช่วยเหลือและเยี่ยมเยียนผู้ป่วยและผู้สูงอายุในเขตเทศบาล” ปีละครั้ง “โดยมีการมอบของสำหรับบริโภคครัวเรือนละ 1 ชุด ซึ่งประกอบด้วยข้าวเจ้า 5 ลิตร ไข่ไก่ 10 ฟอง และ นม 2 กล่อง” “ลักษณะของกิจกรรมเช่นนี้ คล้ายคลึงกับอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) ที่จะมีการตรวจเยี่ยม และมอบสิ่งของของผู้สูงอายุและผู้เจ็บป่วยพิการต่าง ๆ ในแต่ละหมู่บ้าน” (ปริญญาวัลย์ 2554: 133)

สรุป

ในบทนี้เราได้แสดงให้เห็นว่าครัวเรือน “เกษตรกร” ในปัจจุบัน จำเป็นต้องพึ่งพารายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมมากกว่าครึ่งของรายได้สุทธิที่เป็นตัวเงินทั้งหมด

การทำการเกษตรมีต้นทุนทางการเกษตรมากกว่าครึ่งของรายได้ที่เป็นตัวเงินทางการเกษตรแต่ที่เกษตรกรยังคงทำการปลูกข้าว เพราะไม่ได้หวังรายได้ที่เป็นตัวเงินอย่างเดียวนั่น แต่ยังต้องการมีข้าวไว้บริโภคภายในครัวเรือนด้วย

หมู่บ้านชนบทในปัจจุบัน มิได้มีเฉพาะผู้ที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมแต่เพียงอย่างเดียว แต่มีความหลากหลายทางอาชีพมากขึ้น เช่นมีคนทำงานในโรงงาน หรือทำงานภาคบริการที่เดินทางแบบไปเช้าเย็นกลับระหว่างเมืองกับชนบท

คนเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการทำให้สัดส่วนรายได้ “นอกภาคเกษตรกรรม” ของครัวเรือนชนบทมีขนาดใหญ่ขึ้น

ในหมู่บ้านที่ห่างไกลเส้นทางการคมนาคม เช่น หมู่บ้านในพื้นที่สูงในภาคเหนือตอนบน ความยากจนยังคงปรากฏชัดเจนที่เห็นได้ด้วยตา ทางลักษณะทางกายภาพ เช่นสภาพบ้านเรือนที่สร้างด้วยวัสดุกิ่งถาวร หรือจำนวนเข้าของเครื่องใช้ในครัวเรือนที่มีไม่มากนัก

แม้ในหมู่บ้านในพื้นที่ราบที่แลดูเฟื่องฟู ว่ามีฐานะดี เช่น อยู่ติดถนนใหญ่ มีร้านค้าและโรงงานอยู่ใกล้เคียง ปลูกพืชเศรษฐกิจที่มีราคาแพง ก็ยังมีคนยากจนจำนวนหนึ่งกระจายตัวอยู่ในหมู่บ้านเหล่านี้เช่นกัน ถึงแม้ว่าคนทั่วไปอาจจะ “มองไม่เห็น” ความยากจนของเขาได้ชัดเจน เนื่องจากซ่อนตัวอยู่ในกระท่อมเล็ก ๆ ข้างหลังบ้านหลังใหญ่ เป็นคนชราที่อายุเกินหกสิบ หรือมีเช่นนั้นก็เป็นแรงงานรับจ้างที่ไม่มีที่ดิน ที่อยู่ในหมู่บ้านมานานแล้ว หรือที่เพิ่งลงมาจากดอย หรือที่ข้ามชาติมาหางานทำในหมู่บ้านในภาคเกษตร

ความเป็นอยู่ในหมู่บ้าน แม้จะดีกว่าในเมือง แต่ก็ต้องซื้อหาอาหารรับประทาน เนื่องจากคนจนมักเป็นคนที่ไม่มีที่ดิน

แม้รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนเกษตรกรโดยรวมจะสูงกว่าเส้นระดับความยากจน แต่ในปี 2554 จำนวนคนจนในชนบททั้งประเทศยังมีอยู่ถึง 6.052 ล้านคน

4

ระบบอุปถัมภ์ในโครงสร้าง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชนบท

เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เป็นเทือกเขาเป็นส่วนใหญ่ ทำให้ที่ทำกินในพื้นที่ราบมีจำนวนจำกัด ประกอบกับการที่รัฐบาลประกาศพื้นที่ส่วนใหญ่บนภูเขาเป็นเขตป่าสงวน ทำให้เกษตรกรในภาคเหนือตอนบนหลายรายต้องกลายเป็นเกษตรกรยากจนไร้ที่ทำกิน

ในช่วงเวลาห้าสิบปีที่ผ่านมา การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการในระดับมหภาค โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ทำให้เกษตรกรสามารถอพยพไปหางานรับจ้างนอกภาคเกษตรทำ ทำให้มีรายได้ “พออยู่ได้” บ้าง นอกจากนี้การที่รุ่นลูกของเกษตรกรที่มีที่ดินจำนวนมากที่มีการศึกษาได้อพยพออกไปทำงานนอกภาคเกษตร ทำให้มีที่ดินเหลือพอให้เกษตรกรไร้ที่ดินสามารถทำมาหากิน ชัยฐานะทางเศรษฐกิจให้ดีขึ้นได้

ใคร่ขอยกตัวอย่างเกษตรกรสองครอบครัว เพื่อแสดงเส้นทางการเดินทางของการปรับตัวทางเศรษฐกิจของเกษตรกรยากจนเพื่อมีฐานะดีขึ้น ดังต่อไปนี้ (จาก *จามะรีและทัศนีย์ 2554*)

กรณีที่หนึ่ง

พ่อน้อย แม่กล (ชื่อสมมติ) เกิดปี 2506 ในครอบครัวเกษตรกรไร่ที่ดิน ในวัยสาวแม่กลเคยเดินทางไปขายแรงงานที่จังหวัดระยอง เมื่ออายุมากขึ้นและมีลูกเล็ก จึงกลับบ้านที่เชียงรายในปี 2539 และแต่งงานใหม่กับพ่อน้อย

เมื่อกลับมาบ้านเดิม พ่อน้อยแม่กลได้เช่าที่นาสิบไร่ปลูกข้าวไว้กิน และปลูกพืชอื่นไว้ขาย เมื่อได้ข่าวว่ามี การแบ่งที่ดินให้เช่าปลูกข้าวโพดหวาน ซึ่งจะมีโบรกเกอร์จากบริษัทข้าวโพดหวานกระป๋องมารับซื้อถึงที่ รวมทั้งออก ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ย ค่ายา ให้ก่อนล่วงหน้า รวมทั้งเทคนิคการดูแล ทั้งคู่จึงเกิดความสนใจ แล้วก็เริ่มเช่าที่ 28 ไร่ เพื่อปลูกข้าวโพดหวาน

ปี 2553 ที่คุยกัน พ่อน้อย แม่กล ประเมินว่าถ้าขายข้าวโพดหวานได้เงินแสนบาท จะแบ่งเป็นต้นทุนหนึ่งส่วน อีกสองส่วนเป็นกำไรที่รวมค่าแรงของตนเองไว้โน้น (ที่จริงขายได้มากกว่านั้น คือขายได้ร่วมสองแสนบาท จึงมี รายได้มากกว่าแสนบาทต่อปี)

พ่อน้อยแม่กล กล่าวว่าพวกตนปลอดหนี้ทุกอย่างตั้งแต่ปี 2552 และปัจจุบันมีบ้านพร้อมที่ดินที่มีโฉนด มีรถแทรกเตอร์ รถอิตันเป็นของตนเอง และมีแผนจะซื้อรถยนต์ รวมทั้งสามารถส่งลูกเรียนหนังสือระดับ ปริญญาตรีได้ แต่ทั้งนี้เราจะเห็นว่าการขยับฐานะขึ้นมาเป็นชาวนาที่มีรายได้ปานกลาง ส่วนหนึ่งเกิดจากการสามารถ เข้าถึงเครือข่ายการเช่าที่ดิน และเครือข่ายการผลิตข้าวโพดหวานส่งบริษัท

กรณีที่สอง

พ่อจัน แม่ดาว (นามสมมติ) พ่อจัน เกิดปี 2505 (ก็คือประมาณแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1) ในครอบครัว เกษตรกรขนาดเล็ก ที่ทำนาและทำสวนกระเทียม แต่เมื่อพ่อจันเป็นหนุ่มในทศวรรษ 2520 พ่อจันต้องรับจ้างทั่วไป และตัดไม้ เพื่อหารายได้เสริมมิฉะนั้นก็จะไม่พอกิน

ส่วนแม่ดาว (นามสมมติ) เกิดปี 2504 ที่อำเภอแม่สาย พ่อแม่ของแม่ดาวเคยมีที่นา 50 ไร่ (ซึ่งในตอนหลัง ได้ขายออกไป แบ่งเงินให้กับลูก ๆ ที่มีหลายคน) แม้จะช่วยตายายทำนาบ้าง อาชีพหลักของแม่ดาวกลับเป็นการ ค้าขาย โดยแม่ดาวเป็นแม่ค้าขายแกลบและขายรำข้าว

รุ่นลูกคือ “กิง” เกิดในปี 2523 พ่อแม่มีลูกสองคนจึงส่งให้เรียนหนังสือได้อย่างเต็มที่ แต่ว่าต้องช่วย ทำงานบ้านทุกอย่างรวมทั้งงานในไร่ นา พ่อจันพยายามบุกเบิกที่ป่าให้เป็นที่ปลูกข้าวและปลูกข้าวโพด ตอนหลัง พ่อจันได้งานเป็นยามจากการฝากฝังของคนรู้จักกัน (กิงกล่าวว่า “ระบบเส้นสายทำให้มีรายได้ประจำ”) พ่อจัน ยังคงรับจ้างตัดไม้ นายจ้างประจำของพ่อจันส่วนใหญ่เป็นผู้มีอิทธิพล (ระบบเส้นสายและผู้มีอิทธิพลตามคำเรียก ของกิง) นอกจากนั้นหลังจากที่ได้งานประจำแล้ว เพื่อความมั่นคง พ่อจันได้เช่าที่นาจากญาติผู้ใหญ่ 4 ไร่ ปลูกข้าว เหนียวนาปีได้ข้าว 300 ถัง เป็นค่าเช่า 50 ถัง ค่าแรง 50 ถัง เหลือ 200 ถังไว้กินในครอบครัว 4 คน

ปี 2552 ครอบครัวนี้ได้ริเริ่มทำนาปรังปลูกข้าวเจ้า สำหรับขายเป็นรายได้เสริมบนที่เช่า ในปี 2553 สามารถผลิตข้าวนาปรังได้เกือบๆ สามตัน ขายได้เงิน 18,459 บาท หักต้นทุนการผลิตที่เป็นตัวเงินรวมทั้งสิ้น 11,700 บาท จึงเหลือกำไรเพียง 6,579 บาท ต่อการทำนาประมาณสามเดือน

กิง กล่าวถึงระบบนายหน้าในการขายข้าวในปี 2553 ว่าขึ้นอยู่กับรถลากข้าวว่าไปรับหัวคิวที่ไหน เจ้าของนา ไร่รถเกี่ยวของใครก็ต้องเป็นรถลากของคนนั้น และขายเฉพาะที่รถลากพาไปเท่านั้น “ระบบกินกันเป็นทอด” (คำพูด ของกิง) ตั้งแต่นายหน้าในหมู่บ้านที่ไปหารถเกี่ยวเข้ามา รถเกี่ยว รถลาก แหล่งรับซื้อ ซึ่งระบบนายหน้าเช่นนี้คือ “ส่วนหนึ่งของการที่หายไปจากนาปรัง” (คำพูดของกิงเช่นกัน)

จากกรณีตัวอย่างสองครัวเรือนดังกล่าวข้างต้น เราจึงเห็นว่าแม้เกษตรกรจะสามารถขยับฐานะได้ดีขึ้น แต่เส้นทางการเดินทางทางเศรษฐกิจ ก็เต็มไปด้วยความสมบุกสมบัน และระบบการสร้างเส้นสาย หรือระบบอุปถัมภ์ก็ยังคงมีความสำคัญ การมีรายได้เพิ่มขึ้นมิได้ทำให้ระบบอุปถัมภ์หมดไป หากแต่เป็นเพราะความสามารถในการเข้าถึงระบบอุปถัมภ์

สำหรับชาวนาจนที่มีที่ดินขนาดเล็ก 1-2 ไร่ แรงงานไร้ที่ดิน เกษตรกรในที่สูงที่ถูกอพยพจากเขตป่า หรือแรงงานข้ามชาติ ซึ่งรวมกันไม่น้อยกว่าหนึ่งในสาม ของกลุ่มตัวอย่าง 301 รายจากห้าหมู่บ้าน ในสามจังหวัดภาคเหนือตอนบน (เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน) ระบบอุปถัมภ์ก็ยังคงมีความสำคัญ เพราะทำให้พวกเขาสามารถหางานรับจ้างทำได้ เมื่อเวลาที่ผู้ใหญ่บ้าน หรือเจ้าของที่ดิน มาขอให้พวกเขาไป “ช่วย” งาน ทั้งที่มีค่าจ้างและไม่มีค่าจ้าง พวกเขา ก็มักยินดีให้ความร่วมมือ (ดู *จามะรี และคณะ 2554* และดู *จามะรีและทัศนีย์ 2554*) ด้วยการทำตนให้เป็น “คนจนที่ยั่งยืนแข็งแรง” ที่ Scott (1985) จะเรียกว่า “คนจนที่สมควรได้รับความช่วยเหลือ” (หรือ “deserving poor”)

การสร้างเครือข่าย ภายในชุมชน ด้วยระบบอุปถัมภ์

ระบบอุปถัมภ์ หมายถึงความสัมพันธ์ในแนวดิ่งที่ผู้มีฐานะดีทางสังคมและเศรษฐกิจ ในชุมชนให้ความช่วยเหลือผู้ที่มีฐานะด้อยกว่าหรือยากจน ไม่ว่าจะเป็นการเงิน หรือการช่วยเหลือต่าง ๆ ในขณะที่ผู้ที่ด้อยกว่าให้การตอบแทนตามสิ่งที่ตนมี เช่น การช่วยแรงงาน

งานศึกษาของ ธัญลักษณ์ (2550) แสดงถึงเครือข่ายความสัมพันธ์แรงงานหญิงในเครือข่ายผ้าฝ้ายทอมือในชนบท ที่มีทั้งการใช้เครือข่ายความเป็นญาติในการสร้างความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ กล่าวคือญาติที่มีฐานะดีให้ความช่วยเหลือที่เป็นตัวเงิน ในขณะที่ญาติที่ยากจนให้การตอบแทนด้านแรงงาน

ในระบบหัตถกรรมในหมู่บ้านก็เช่นกัน ที่พบว่า “พ่อเลี้ยง” “แม่เลี้ยง” เจ้าของโรงงานจะต้องแสดงความใจกว้าง สามารถให้การช่วยเหลือคนงานของตนเองได้ เพื่อเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดี เช่น การแบ่งที่ให้คนงานพักฟรีโดยไม่ต้องจ่ายค่าเช่า หรือการจ่ายค่าจ้างเป็นเงินสด (*สว่าง 2554: 166*)

ในกรณีศึกษาของสว่าง เจ้าของโรงงานหัตถกรรมขนาดใหญ่ ดำรงตำแหน่งเป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบลอีกด้วย เขาจึงปรากฏตัวในงานต่าง ๆ ของชุมชน อยู่เสมอ ในงานแห่ครัวทานประจำตำบล มารดาของเจ้าของโรงงานหัตถกรรมก็เป็นหัวหน้ากลุ่มอุบาสกอุบาสิกา และภรรยาเป็นหัวหน้ากลุ่มสตรี

นอกจากนั้นในกรณีที่มีงานบุญของชุมชน เจ้าของโรงงานจะต้องหยุดงาน เพื่อให้คนงานของตนเองได้มีโอกาสเข้าร่วมในงานบุญของชุมชน ให้การสนับสนุนด้านการเงิน เช่น การเป็นเจ้าภาพเลี้ยงอาหารและเครื่องดื่ม (*สว่าง 2554: 167*) การทำเช่นนี้เป็นการแสดงความใจกว้าง อันเป็นสัญลักษณ์ว่าเจ้าของโรงงานมีสถานภาพที่พร้อมที่จะให้ความช่วยเหลือแก่คนงาน ถือเป็นการผูกใจให้คนงานเชื่อมั่นว่าเจ้าของโรงงานจะสามารถดูแลช่วยเหลือตนเองได้

เครือข่ายที่กว้างกว่าชุมชน

สว่าง (2554: 168) ยังแสดงให้เห็นว่าเจ้าของโรงงานไม่ได้แค่เฉพาะสร้างเครือข่ายกับคนงานในแนวตั้งเท่านั้น แต่ยังต้องสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับเจ้าของโรงงานอื่นๆ นอกชุมชน ที่เป็นคนในระดับฐานะทางเศรษฐกิจเดียวกัน นอกจากนั้นก็มีการร่วมลงทุนกับกลุ่มธุรกิจอื่น ๆ อีกด้วย

โบรกเกอร์ทางการเมือง

งานศึกษาของชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533) ได้กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดเชียงใหม่ ในทศวรรษ 2530 ซึ่งกล่าวถึง เจ้าของที่ดิน หรือข้าราชการ หรือผู้มีฐานะอื่น ที่เป็นตัวกลางเชื่อมต่อชาวบ้านที่ไร้อำนาจ เข้ากับผู้มีอำนาจที่อยู่นอกหมู่บ้าน เพื่อขอรับความช่วยเหลือในด้านต่างๆ งานเขียนของ แอนดรู เทอร์ตัน (2533) ก็เช่นเดียวกัน ที่แตะประเด็นถึง “บรรดาผู้มีอิทธิพลที่อยู่ในท้องถิ่น” ที่เป็นตัวกลางเชื่อมโยงหมู่บ้านเข้ากับนอกหมู่บ้าน ในขณะที่ชาวบ้านหวังพึ่งความช่วยเหลือ จากผู้อุปถัมภ์นอกหมู่บ้าน ผู้อุปถัมภ์ก็ต้องหวังพึ่งชาวบ้านในด้านคะแนนเสียงเช่นเดียวกัน

การเปิดกว้างทางการเมืองมากขึ้น และการมีพรรคการเมืองที่มากขึ้น มิได้ทำให้ “ตัวกลาง” ทางการเมืองที่ทำหน้าที่เชื่อมต่อระหว่างชาวบ้านกับนักการเมืองหมดไป แต่กลับยังมีมากขึ้น นักการเมืองในท้องถิ่นที่ต้องแข่งขันกันมากขึ้น เพื่อให้ได้รับเลือก ตัวอย่างเช่น ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่ลำพูนในปี 2553 เมื่อคณันลำเหมืองในหมู่บ้านพึงลง นักการเมืองท้องถิ่นต้องรีบไปปรากฏตัวให้ความช่วยเหลือต่อชาวบ้าน (ก่อนที่นักการเมืองคู่แข่งของเขาจะไปปรากฏตัว) (ดู *วัฒนาและกิ่งแก้ว 2554 และ จามะรี 2554*) ซึ่งผู้เขียนเรียกความสัมพันธ์ระหว่างนักการเมืองและชาวบ้านเช่นนี้ว่า “คู่ไขว้ของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และเชิงรับใช้” กล่าวคือนักการเมืองมีอำนาจในการให้ความช่วยเหลือที่ทำให้ชาวบ้านเกรงใจ แต่ในขณะเดียวกันความช่วยเหลือที่ให้แก่ชาวบ้านอาจจะมองว่าเป็นการ “รับใช้” ชาวบ้านด้วยก็ได้

ระบบพรรคการเมืองและการเลือกตั้งที่เติบโตเป็นอย่างมากในสองทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้ชาวบ้านต้องเริ่มเข้าหาการอุปถัมภ์จากนักการเมืองมากขึ้น ในขณะที่นักการเมืองก็ต้องการคะแนนเสียงจากชาวบ้านเพื่อเป็นฐานคะแนนเสียงของพวกเขา

Walker (2012) มีความเห็นว่า ในขณะที่ในอดีต นักวิชาการมักอธิบายว่าชาวบ้านมักมีความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกับรัฐ แต่ระบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้ชาวบ้านพยายามเข้าหารัฐมากขึ้น เพราะเป็นวิธีการที่จะทำให้เขาได้รับผลประโยชน์จากนโยบายการพัฒนาของรัฐ

แต่ทั้งนี้ต้องไม่ลืมว่าระหว่างรัฐบาลและชาวบ้าน ย่อมต้องมีพรรคการเมืองและนักการเมืองที่เป็นรัฐบาล ทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างชาวบ้านและรัฐ

ในประเทศมาเลเซีย พรรค UMNO ที่เป็นแนวร่วมพรรคการเมืองที่รวมตัวกันจัดตั้งพรรคการเมืองที่ได้เป็นรัฐบาลก็ได้รับคะแนนเสียงจำนวนมากจากชนบท งานศึกษาหมู่บ้านของ Scott (1985) ในชนบทในมาเลเซียในต้นทศวรรษ 1980 ก็ได้แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านเลือกพรรค UMNO เพราะเชื่อว่าจะทำให้ได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนามากกว่าการเป็นสมาชิกพรรคฝ่ายค้าน

แม้ชาวบ้านจะเดินทางมากขึ้น เช่นไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน ทั้งที่ในเมืองใหญ่ และแม้แต่ในต่างประเทศ อันทำให้นักวิชาการเรียกชาวบ้านว่า “ชาวณาผู้รอบรู้โลกกว้าง” (cosmopolitan villagers) (Keyes 2010) หากแต่เมื่อกลับมาพิจารณาโครงสร้างในระดับหมู่บ้านอีกครั้ง จะเห็นว่า ความเกรงใจ การไม่กล้าแสดงออก ด้วยเหตุผลแล้ว จะสร้างความแตกแยกในชุมชนก็ยังมีอยู่

ในงานศึกษาหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคอีสาน สุรสม (2554) ได้แสดงให้เห็นว่า เมื่อเกิดกรณีพิพาทเรื่องที่ดิน ชาวบ้านแบ่งออกเป็นสามฝ่าย คือกลุ่มผู้นำชุมชนที่เข้าข้างนายทุนนอกหมู่บ้าน กลุ่มชาวนาทั้งรวย กลาง จน ที่ต่อสู้กับนายทุนนอกหมู่บ้าน และกลุ่มที่สาม คือกลุ่มที่อยู่เฉย ๆ “เป็นกลุ่มคนที่อยู่ตรงกลางระหว่างข้อขัดแย้ง อาจเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยกับคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่ดำรงอยู่ในลักษณะเสียดข้างมากที่เสียด ไม่สนับสนุนคนกลุ่มใดชัดเจน คนกลุ่มนี้เป็นชาวบ้านทั่ว ๆ ไป” (สุรสม 2554: 291)

สรุป

ความยากจนที่ยังคงมีอยู่จำนวนมากในชนบท ในขณะที่การเข้าถึงทรัพยากรที่เป็นที่ดิน สาธารณะถูกปิดกั้นจากข้อกฎหมาย ทำให้เกษตรกรยากจนต้องให้ความสำคัญกับการสร้างเครือข่ายการพึ่งพิงที่จะทำให้เขาสามารถเข้าถึงการเช่าที่ดิน หรือสามารถมีงานทำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ในหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์จากพื้นที่สูง หรือแรงงานข้ามชาติ มักจะให้ความเกรงใจต่อกำนันผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่เป็นพิเศษ

แม้เกษตรกรจะเดินทางมากขึ้น อันทำให้พวกเขาได้ผ่านประสบการณ์ที่มองเห็นโลกกว้าง และหลายรายสามารถประสบความสำเร็จมีสถานะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับคนอื่นในหมู่บ้าน หากแต่เมื่อพิจารณาโครงสร้างชุมชนหมู่บ้านในชนบท ซึ่งยังคงเป็นชุมชนขนาดเล็ก ที่สมาชิกยังเห็นหน้าเห็นตากันอยู่ และยังพอรู้จักกัน หรือรู้ว่าใครเป็นลูกหลานใคร แม้จะมีความคิดเห็นเป็นของตนเอง และมีบางกลุ่มที่กล้าแสดงออก แต่ก็ยังมีส่วนใหญ่ที่พยายามที่จะไม่แสดงความคิดเห็นที่โจ่งแจ้งเกินไป เพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้า

5

ระบบเกษตรพันธสัญญา

ตามคำจำกัดความที่เป็นทางการ ระบบเกษตรพันธสัญญา หมายถึงระบบการเกษตรที่พ่อค้าทำสัญญากับเกษตรกรเป็นลายลักษณ์อักษรว่า จะรับซื้อผลผลิตจากเกษตรกรในราคาที่ระบุไว้ โดยการทำสัญญาจะเริ่มทำกันในวันฤดูการผลิต และสิ้นสุดลงเมื่อเกษตรกรส่งมอบผลผลิต เนื่องจากสัญญามักจะมีการระบุคุณภาพผลผลิตเอาไว้ด้วย ดังนั้นในระบบเกษตรพันธสัญญา พ่อค้าจึงมักจะเป็นผู้จำหน่ายเมล็ดพันธุ์และปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ให้กับเกษตรกรด้วย รวมทั้งให้คำแนะนำด้านเทคโนโลยีที่เกษตรกรจะต้องปฏิบัติตาม โดยทั่วไปพ่อค้าจะหักค่าปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ออกจากราคาขายผลผลิตของเกษตรกรในตอนปลายฤดูการผลิต

ระบบเกษตรพันธสัญญานี้เกิดขึ้นพร้อมกับการเติบโตของระบบทุนนิยมและธุรกิจการเกษตร ที่ต้องการผลิตสินค้าเกษตรให้ได้มาตรฐานเดียวกันในการส่งป้อนตลาดผู้บริโภค นอกจากนี้ธุรกิจการเกษตรยังต้องการความมั่นใจว่าจะได้สินค้าในปริมาณที่มากเพียงพออีกด้วย

สำหรับเกษตรกรโดยเฉพาะเกษตรกรรายเล็ก ที่มีที่ดินขนาดเล็กและมีเงินทุนที่เป็นเงินสดไม่มากนัก แรงจูงใจในการก้าวเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาก็คือผลประโยชน์จากการที่จะได้รับสินเชื่อในรูปแบบของปัจจัยการผลิต การได้รับความช่วยเหลือด้านเทคโนโลยี และการได้รับความมั่นใจในด้านการตลาดและราคา

อย่างไรก็ตามก่อนที่จะก้าวเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาแบบเป็นทางการที่เป็นลายลักษณ์อักษรนั้น ในสังคมเกษตรกรรมที่คุ้นเคยกับการผลิตแบบยังชีพที่มีวัตถุประสงค์ที่ผลิตเฉพาะพืชที่ต้องการบริโภค ธุรกิจการเกษตรจะต้องอาศัยโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบความคุ้นเคยและความไว้วางใจกันในแบบชุมชนขนาดเล็กก่อน เพื่อปรับความมั่นใจของเกษตรกรว่า การเข้าสู่ระบบตลาดและการปลูกพืชตัวใหม่จะไม่สร้างความเสี่ยงในการดำรงชีพให้กับเกษตรกรมากเกินไป

ในบทนี้ นอกเหนือจากระบบเกษตรพันธสัญญาที่เป็นลายลักษณ์อักษร จะได้พิจารณาถึงระบบพันธสัญญาไม่เป็นทางการแบบวาจาอีกด้วย เพื่อให้สามารถทำความเข้าใจความเกี่ยวพันระหว่างเกษตรกรกับระบบตลาดในรูปแบบต่าง ๆ กัน

เกษตรพันธสัญญา ด้วยวาจา กับเกษตรกรรายย่อย

การปลูกพืชพาณิชย์ของเกษตรกรในภาคเหนือ รวมทั้งเกษตรกรในบางเขตในภาคอีสานสามารถย้อนอดีตกลับไปได้ถึงประมาณ ปี 2470 ซึ่งสามารถเห็นได้ชัดเจนจากระบบการปลูกยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนีย ที่นำเข้ามาโดยบริษัทอเมริกันโทแบคโค และมีการแจกจ่ายให้กับเกษตรกร โดยผ่านพ่อเลี้ยงเตาบ่ม โดยที่พ่อเลี้ยงเตาบ่มจะมีสัญญาด้วยวาจาว่าจะรับซื้อผลผลิตที่เกษตรกรปลูกได้

เหตุจูงใจที่ทำให้เกษตรกรรายย่อยนิยมปลูกยาสูบ ก็เพราะ 1) มีตลาดรับซื้อที่แน่นอน และ 2) เกษตรกรไม่ต้องลงทุนเรื่องกล้ายาสูบ ซึ่งทั้งสองประการนี้เป็นปัจจัยสำคัญสำหรับเกษตรกรรายเล็กที่ขาดแคลนแหล่งเงินทุน ทั้งยังต้องการหลีกเลี่ยงความเสี่ยง

แม้ล่วงมาจนถึงประมาณทศวรรษ 2520 ปัญหาความไม่มั่นใจเรื่องตลาดและปัญหาการขาดแคลนเงินทุนเพื่อทำการผลิตพืชตัวใหม่ ก็ยังเป็นปัญหาสำคัญสำหรับเกษตรกรรายย่อย

ในงานศึกษาการปลูกหอมหัวใหญ่ในระบบเกษตรพันธสัญญาในเขตอำเภอสันป่าตองในเชียงใหม่ ประทีป (2537) ให้ความสำคัญกับพ่อค้าท้องถิ่นและผู้นำชุมชน ในฐานะเป็นตัวกระตุ้นให้เกษตรกรรายเล็กตัดสินใจปลูกหอมหัวใหญ่ในทศวรรษ 2520

ประเทือง กล่าวถึงพัฒนาการของการปลูกหอมหัวใหญ่ว่าเริ่มจากมีพ่อค้าบางรายที่เป็นคนในพื้นที่ ได้ว่าจ้างเกษตรกรให้ปลูกหอมหัวใหญ่ในที่ดินของเกษตรกร ในกรณีนี้เกษตรกรจะได้รับ “ค่าจ้าง” (คือค่าแรงบวกกับค่าเช่าที่ดิน) ตามที่ตกลงกัน ในขณะที่ผลผลิตหอมหัวใหญ่ทั้งหมดจะตกเป็นของผู้ว่าจ้าง นั่นก็คือในกรณีนี้เกษตรกรจะไม่มีความเสี่ยงใดๆ ทั้งสิ้น ทั้งยังได้รับค่าจ้างเป็นค่าเสียเวลาที่ตนลงแรงทำงานลงไป

เมื่อเกษตรกรเริ่มเรียนรู้ว่าหอมหัวใหญ่สามารถขายได้ราคาดี เกษตรกรจึงเริ่มสนใจจะทำการผลิตหอมหัวใหญ่เอง ซึ่งสามารถแบ่งแนวทางการผลิตได้เป็น 2 ระบบ คือ 1) เกษตรกรซื้อเมล็ดพันธุ์ทำการผลิตเองและขายเอง 2) เกษตรกรรับปัจจัยการผลิตจากพ่อค้า (ในกรณีนี้เกษตรกรก็ไม่ต้องลงทุนด้านปัจจัยการผลิตล่วงหน้า แต่คอยหักค่าปัจจัยการผลิตจากราคาขาย) โดยขายให้กับพ่อค้าที่ตนรับปัจจัยการผลิตมาก่อน ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นพันธสัญญาด้วยวาจา หรือที่ประเทืองเรียกว่าเป็นระบบพันธสัญญาแบบ “ผูก”

ประเทือง กล่าวว่าระบบพันธสัญญาแบบเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นระบบหลังสุดของขั้นตอนการพัฒนาการ กล่าวคือบริษัทขนาดใหญ่เริ่มเข้ามาในพื้นที่ เพื่อแข่งขันรับซื้อกับพ่อค้าระดับย่อยในพื้นที่ หรือไม่เช่นนั้นพ่อค้ารายย่อยก็กลายเป็นเอเย่นต์รับซื้อผลผลิตจากเกษตรกรให้กับบริษัทใหญ่อีกทีหนึ่ง

นัยยะจากการอธิบายดังกล่าวของประเทือง ก็คือนอกเหนือจากความไม่มั่นใจเรื่องตลาดและการขาดแคลนเงินทุนแล้ว การตัดสินใจเข้าสู่การผลิตพืชตัวใหม่นั้นวางอยู่บนรากฐานของความไว้วางใจที่เกษตรกรมีให้กับคนที่เป็นผู้นำชุมชนที่เป็นคนที่รู้จักกันดีทั่วไป จนกระทั่งเมื่อระบบดำเนินไปได้สักระยะ เมื่อเกษตรกรมีความมั่นใจกับระบบ เมื่อนั้นจึงเป็นเวลาที่เขากล้าตัดสินใจที่จะทำสัญญากับบริษัทที่เป็นคนแปลกหน้า

ระบบลูกไร่ และโบรกเกอร์

ระบบที่ผู้เขียนเรียกว่าระบบลูกไร่ ก็คือระบบการผลิตที่มีหัวหน้ากลุ่มเกษตรกรที่เป็นเกษตรกรด้วยกันเองก็ตาม หรือเป็นพ่อค้าในท้องถิ่น หรือผู้นำชุมชนในท้องถิ่นก็ตาม ทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างธุรกิจการเกษตรหรือพ่อค้าขนาดใหญ่กับเกษตรกร โดยหาเกษตรกรให้เข้ามาอยู่ในสังกัดของตน เพื่อรวบรวมผลผลิตไปขายด้วยกัน เช่นในระบบปลูกอ้อยที่มีโควตาส่งอ้อยเข้าโรงงาน เกษตรกรรายใหญ่ก็จะหาเกษตรกรรายเล็กเข้ามาเป็นลูกไร่ของตนเพื่อรวบรวมผลผลิตเป็นล็อตใหญ่ หรือในระบบปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ก็จะมีเกษตรกรหรือพ่อค้าท้องถิ่นบางรายทำหน้าที่ปล่อยสินเชื่อให้กับเกษตรกรรายย่อย ทำให้เกษตรกรรายย่อยเป็นลูกไร่ของตน และขายผลผลิตให้ตน หรือมีเช่นนั้นก็รวบรวมผลผลิตไปขายด้วยกันเป็นล็อตใหญ่ คำว่า “ลูกไร่” นี้ เป็นคำที่เกษตรกรเองก็ใช้กันทั่วไปในการเรียกความสัมพันธ์ดังกล่าว

แต่แม้ระบบเกษตรพันธสัญญาจะเป็นที่รู้จักกันมากขึ้น ๆ พบว่าบริษัทใหญ่ ๆ เอง ก็ยังต้องอาศัยการสร้างเครือข่ายกับผู้นำเกษตรกรในชุมชน ให้เป็นตัวกลางในการเข้าถึงเกษตรกร เพื่อสร้างความมั่นใจให้กับเกษตรกรในระดับหนึ่ง แม้จะไม่เรียกการจัดการของบริษัทว่า “ระบบลูกไร่” แต่เครือข่ายการสร้างความสัมพันธ์ระหว่าง

เกษตรกรกับบริษัทโดยผ่านคนกลางที่เป็นคนในพื้นที่ หรือเป็นคนที่เป็นที่รู้จักกันดีในพื้นที่ที่มีความใกล้เคียงกัน บางอย่างกับระบบลูกไร่

ยกตัวอย่างเช่นในระบบการผลิตผักแช่แข็งเพื่อส่งออกของบริษัทส่งออกอาหารแช่แข็งแห่งหนึ่งในจังหวัด เชียงใหม่ บริษัทจะทำสัญญาเฉพาะกับหัวหน้ากลุ่มเกษตรกรจำนวน 35 ราย โดยมีปริมาณโควตาการแจกจ่าย เมล็ดพันธุ์ และปริมาณโควตาการรับซื้อที่ชัดเจนแน่นอน ทั้งนี้หัวหน้ากลุ่มเกษตรกรดังกล่าวจะเป็นผู้ไปติดต่อกับ เกษตรกรในพื้นที่ของตัวเอง (รวมทั้งสิ้นเป็นเกษตรกรจำนวนประมาณ 20,000 ราย) ในกรณีนี้หัวหน้ากลุ่มเกษตรกร ก็จะได้รับเปอร์เซ็นต์การขายจากบริษัทตามสัดส่วนผลผลิตที่ตนนำเสนอให้กับบริษัท แลกกับภาระหน้าที่ในการ ติดต่อกับเกษตรกรให้เข้ามาอยู่ในเครือข่ายลูกไร่ของตน เพื่อทำการผลิตภายใต้สังกัดของบริษัทอีกทีหนึ่งและ คนกลางเหล่านี้จะถือว่าเป็นตัวแทนของบริษัท มีการทำสัญญากับบริษัทในการจัดหาผลผลิตมาส่งให้บริษัท คนกลาง เหล่านี้ชาวบ้านจะเรียกว่า “โบรกเกอร์” (โบรกเกอร์)

ในระบบการปลูกข้าวโพดหวานก็เช่นกัน ที่พบว่าบริษัทจะมีคนกลางที่เป็นเอเยนต์ของบริษัท ที่เป็นคนใน พื้นที่ที่เป็นระดับผู้นำชุมชนที่เป็นที่รู้จักกันดีทั่วไป ที่ชาวบ้านเรียกว่า “โบรกเกอร์” (โบรกเกอร์) ที่จะทำหน้าที่ติดต่อกับ เกษตรกรให้ปลูกข้าวโพดหวานส่งบริษัท โดยการติดต่อระหว่างโบรกเกอร์กับชาวบ้านเป็นการติดต่อกันด้วยวาจา ว่าโบรกเกอร์จะรับซื้อผลผลิตจากชาวบ้าน (จามะรีและทัศนีย์ 2554) นอกจากนี้โบรกเกอร์ยังเป็นตัวกลางในการ กระจายเมล็ดพันธุ์จากบริษัทไปให้เกษตรกรปลูกอีกด้วย ส่วนทางด้านเทคโนโลยีนั้นเป็นความรับผิดชอบของ พนักงานผู้เชี่ยวชาญที่เป็นพนักงานของบริษัท

ในงานศึกษาหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่จังหวัดเชียงราย (จามะรีและทัศนีย์ 2554) ที่มีการปลูกข้าวโพดหวาน เพื่อส่งโรงงานกระป๋อง ผู้เขียนพบว่านายหน้าหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “โบรกเกอร์” เป็นผู้มียุทธศาสตร์สำคัญในการแข่งขัน หาชาวนาในสังกัดเพื่อปลูกข้าวโพดหวานส่งโรงงาน เนื่องจากการมีชาวนาในสังกัดมากเท่าไร ย่อมหมายถึง ผลผลิตที่มากขึ้น ซึ่งหมายถึงส่วนแบ่งราคาที่โบรกเกอร์จะได้รับจากโรงงานที่จะเพิ่มมากขึ้นไปด้วย ทั้งนี้ในขณะที่ โบรกเกอร์มีสัญญาที่เป็นลายลักษณ์อักษรกับโรงงาน ในการติดต่อกับชาวบ้านพวกเขาไม่จำเป็นต้องทำสัญญาที่เป็น ลายลักษณ์อักษร หากแต่อาศัยความเป็นคนที่เป็นที่รู้จักกันในชุมชน สร้างสัญญากับชาวบ้านด้วยวาจาว่าจะรับซื้อ ผลผลิตที่ชาวบ้านผลิตได้ทั้งหมด

“มีโบรกเกอร์ก็ได้อย่างบ่ต้องหวังเรื่องทุน เป็นออกหื้อหมด” ยกเว้นเฉพาะค่าแรงงาน ซึ่งเกษตรกรต้อง จ่ายเงินสดให้คนงานเอง ซึ่งทั้งนี้แสดงให้เห็นรูปแบบของการอุปถัมภ์ที่โบรกเกอร์หยิบยื่นให้กับเกษตรกร

แต่กระนั้นเกษตรกรก็กล่าวว่า ความสัมพันธ์กับโบรกเกอร์เป็นความสัมพันธ์แบบอิสระ ไม่ได้มีข้อผูกพัน ตายตัวว่าจะเปลี่ยนโบรกเกอร์ไม่ได้ ในทางตรงกันข้ามเกษตรกรสามารถที่จะเลือกขายให้กับโบรกเกอร์รายไหนก็ได้ “ปีเลือกโบรกเกอร์โดยเอาเงินเป็นตัวตั้ง โบรกเกอร์ไหนหื้อเงินสดปีก็จะไปที่นั่น ต่างกันที่เงินสดกับการเอาใจใส่ดูแล ปีนี้ปีก็ใช้โบรกเกอร์คนบ้านป่ายาง เป็นลงไปดูแลสวนข้าวโพดเฮาดี เป็นเป็นหูเป็นตาหื้อตลอดฯลฯ”

เราจะเห็นว่าโบรกเกอร์ต้องแข่งขันเอง เพื่อหาเกษตรกรเข้ามาสังกัดตนเองให้มากที่สุด เพราะผลตอบแทน ของโบรกเกอร์จากบริษัท ย่อมมาจากจำนวนผลผลิตที่โบรกเกอร์จะสามารถนำส่งให้กับบริษัทได้

บทสัมภาษณ์เกษตรกรอีกรายหนึ่ง ตอกย้ำให้เห็นความจริงในข้อนี้

“นำทำสวนหลายตี้ สี่ห้าตี้ โบรกเกอร์บางทีน้ำก็เอาสองสามเจ้า ตัวแทนบางรายก็ดี แต่ตัวแทนบางรายก็ เอาไปหมุนบ่ยอมจ่ายหื้อเกษตรกรและอ้างว่าบริษัทไม่โอนเงินมาหื้อพอเกษตรกรฮื้ออย่างนี้ก็ปากันเลิกใช้”

หากอ่านเผิน ๆ อาจกล่าวได้ว่าเกษตรกรมิได้อยู่ในฐานะเบื้องล่างที่ถูกกระทำ หากแต่ได้กลายเป็นผู้กระทำการ ที่จะสามารถ “เลือก” โบรกเกอร์รายใดก็ได้ที่ให้บริการที่ดีที่สุด แต่หากพิจารณาให้ลึกลงไป จะเห็นว่าข้าวโพดหวาน ทั้งหมดนี้ ก็จะเดินทางไปสู่โรงงานเพียงไม่กี่แห่ง ดังนั้นการแข่งขันกันจึงอยู่ในระดับโบรกเกอร์ที่เป็นคนกลาง มากกว่าที่ระดับโรงงาน

ระบบเกษตร พันธสัญญาแบบวาจา และปัญหาเรื่องการ ขาดแคลนแรงงาน

เมื่อระบบทุนนิยมพัฒนามากขึ้น และภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการเติบโตมากขึ้น เชื่อกันว่าจะเป็นตัวดึงแรงงานออกจากภาคเกษตร ทำให้ภาคเกษตรขาดแคลนแรงงาน ที่ดินจะกระจุกตัวกันมากขึ้น กลายเป็นที่ดินทำการเกษตรกรรมแปลงใหญ่ การทำการเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ต้องใช้เครื่องจักรกลมากขึ้น เช่นที่เกิดขึ้นในประเทศสหรัฐอเมริกาและในยุโรป

อย่างไรก็ตามในพืชที่ต้องการแรงงานในการเก็บเกี่ยว ที่ไม่สามารถใช้เครื่องจักรกลได้ เช่น ผักและผลไม้ แรงงานคนยังมีความสำคัญในการเก็บเกี่ยวอยู่มาก แต่แตกต่างจากระบบการทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมที่มีการทำการผลิตตลอดปี และมีการจ้างคนงานเพื่อทำการผลิตได้ตลอดทั้งปี ระบบการผลิตทางการเกษตรกรรมเป็นระบบการผลิตที่เป็นฤดูกาล และการความต้องการแรงงานก็จะมีมากเฉพาะในช่วงฤดูการปลูกและการเก็บเกี่ยว ในสมัยอดีตเกษตรกรจัดการปัญหาการขาดแคลนแรงงานเฉพาะช่วงเวลาเช่นนี้ ด้วยการแลกเปลี่ยนแรงงานในครัวเรือน แต่ในปัจจุบันเมื่อแรงงานครัวเรือนมีลดลง จึงต้องใช้แรงงานจ้างเฉพาะฤดูกาล แต่แม้แต่แรงงานจ้างภายในท้องถิ่นเองก็เริ่มมีไม่พอเพียง จึงต้องใช้แรงงานจ้างจากต่างถิ่น ความต้องการการจ้างแรงงานจากต่างถิ่นนี้เอง ที่ทำให้โบรกเกอร์ต้องมีหน้าที่เพิ่มขึ้นในการหาแรงงานมาช่วยเกษตรกรลูกไร่ในพื้นที่ของตนในการเก็บเกี่ยว

งานศึกษาของประเทืองในทศวรรษ 2530 อธิบายการผลิตในระบบพันธสัญญาจากมุมมองของเกษตรกรที่มองว่าเกษตรกรรายย่อยก้าวเข้าสู่ระบบดังกล่าวเพราะ 1) ขาดแคลนเงินทุน 2) ต้องการความมั่นคงด้านราคา และ 3) ต้องการความมั่นคงว่ามีตลาดรองรับผลผลิตที่ชัดเจนแน่นอน แต่นอกเหนือจากประเด็นทั้งสามดังกล่าวข้างต้นแล้ว เมื่อก้าวมาถึงทศวรรษ 2550 ประเด็นเรื่องความขาดแคลนแรงงานได้กลายมาเป็นประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรตัดสินใจ “สัญญา” ด้วยวาจาวางจะขายผลผลิตให้กับผู้ซื้อ หรือบริษัทที่สามารถจัดหาแรงงานมาเก็บเกี่ยวผลผลิตให้กับตนได้

หากพิจารณากรณีศึกษาจากระบบการปลูกหอมหัวใหญ่ที่เชียงใหม่ จะเห็นการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ชัดเจน

ในทศวรรษ 2530 ประเทือง พบว่าเมื่อเกษตรกรเริ่มปลูกหอมหัวใหญ่กันมากขึ้นก็เกิดภาวะหอมหัวใหญ่ล้นตลาดทำให้ราคาตกต่ำ เกษตรกรผู้ปลูกหอมหัวใหญ่ในทศวรรษ 2530 ต้องทำการประท้วงที่หน้าศาลากลางจังหวัด เรียกร้องให้รัฐบาลช่วยเหลือราคาหอมหัวใหญ่

ด้วยเหตุดังกล่าวรัฐบาลได้มีมาตรการกำหนดโควตาการนำเข้าเมล็ดพันธุ์หอมหัวใหญ่ โดยเมล็ดพันธุ์ที่นำเข้า จะแจกจ่ายไปยังสหกรณ์การเกษตรที่มีสมาชิกปลูกหอมหัวใหญ่ ซึ่งสหกรณ์ก็จะกำหนดเขตโควตาการขายให้กับสมาชิกต่อไป โดยเน้นให้มีการกระจายให้สมาชิกได้รับเมล็ดพันธุ์อย่างทั่วถึง (ดู สุพรรณณี 2556)

ดังนั้นเมื่อสุพรรณณีศึกษาระบบการปลูกหอมหัวใหญ่ในหมู่บ้านใกล้เคียง กับที่ประเทืองศึกษาโดยศึกษาในตอนต้นทศวรรษ 2550 ห่างจากการศึกษาของประเทือง 20 ปี จึงพบว่าระบบ “ผูก” ที่พ่อค้า “ผูก” การขายปัจจัยการผลิตเข้ากับสัญญาซื้อขาย (ด้วยวาจา) กับเกษตรกร อันเนื่องมาจากเกษตรกรขาดแคลนเงินสดที่จะลงทุนในปัจจัยการผลิตจึงไม่มีอีกต่อไป (เนื่องจากเกษตรกรได้รับโควตาเมล็ดพันธุ์จากสหกรณ์)

สิ่งที่เป็นปัญหาสำคัญสำหรับเกษตรกรในต้นทศวรรษ 2550 ในพื้นที่ศึกษาของเธอ กลับเป็นปัญหาการขาดแคลนแรงงาน ดังนั้นเกษตรกรรายย่อยผู้ปลูกหอมหัวใหญ่ จึงมักจะขายหอมหัวใหญ่ให้กับพ่อค้าที่สามารถหาแรงงานมาเก็บเกี่ยวผลผลิตได้เอง

ในระหว่างพ่อค้ากับเกษตรกรจึงเกิดกลุ่มหัวหน้างานรับจ้างเก็บหอมหัวใหญ่ ซึ่งมีลูกทีมอยู่ในมือ 20-40 คนทำหน้าที่รับจ้างเก็บหอมหัวใหญ่โดยเฉพาะ ตลอดทั้งฤดูกาลการเก็บเกี่ยว ส่วนใหญ่กลุ่มรับจ้างเหล่านี้จะอยู่ในสังกัดของพ่อค้า โดยไปทำงานเก็บเกี่ยวในไร่ของเกษตรกรที่พ่อค้ามีสัญญา (ด้วยวาจา) รับซื้อหอมหัวใหญ่ โดยที่ค่าแรงจะจ่ายโดยพ่อค้า ซึ่งหักจากราคารับซื้อหอมหัวใหญ่ของเกษตรกรอีกทีหนึ่ง โดยพ่อค้าจัดการทีมแรงงานที่ประกอบกันทั้งแรงงานในพื้นที่ราบ (ที่ยังคงเหลืออยู่บ้าง) กับแรงงานชนเผ่ากลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่สูงที่ถูกจ้างมาให้ทำการเก็บเกี่ยวในพื้นที่ราบตลอดทั้งฤดูกาลการเก็บเกี่ยวหอมหัวใหญ่

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การที่เกษตรกรจะเลือกขายให้กับพ่อค้ารายใด ขึ้นอยู่กับว่าพ่อค้าสามารถหาแรงงานมาช่วยเกษตรกรเก็บเกี่ยวผลผลิตได้หรือไม่ ส่วนประเด็นเรื่องปัจจัยการผลิตไม่ใช่ปัจจัยดึงดูดเกษตรกรให้อยู่ในสังกัดของตนอีกต่อไป เพราะเกษตรกรเข้าถึงเมล็ดพันธุ์โดยผ่านทางสหกรณ์ ส่วนค่าใช้จ่ายอื่น ๆ เกษตรกรก็สามารถกู้ยืมเงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) ได้

การเกษตร พันธสัญญา ด้วยวาจา ในพื้นที่สูง

สำหรับระบบพันธสัญญาในพื้นที่สูงนั้น สามารถมองได้ว่ารูปแบบโครงการพัฒนาของโครงการหลวง ที่มีการแนะนำพันธุ์พืชให้เกษตรกรปลูก โดยมีสัญญาด้วยวาจาจะรับซื้อ ก็เป็นรูปแบบเกษตรพันธสัญญาด้วยวาจารูปแบบหนึ่ง ที่ปรับเปลี่ยนเกษตรกรให้เลิกปลูกฝิ่น หันมาปลูกพืชผักผลไม้ ดอกไม้ ที่มีตลาดรองรับผลผลิตที่ชัดเจน

ระบบพันธสัญญาที่สำคัญอีกตัวหนึ่ง คือระบบการปลูกข้าวโพด “ถอดดอก” หรือการปลูกข้าวโพดเพื่อเป็นเมล็ดพันธุ์ ซึ่งเป็นการปลูกในแปลงเล็ก ภายใต้การดูแลใกล้ชิดของบริษัท เพื่อให้ได้คุณภาพข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ตามที่บริษัทต้องการ โดยบริษัทจะรับซื้อข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ดังกล่าวทั้งหมด

ในขณะที่ในอดีตการทำการผลิตในพื้นที่สูง โดยเกษตรกรที่เป็นชนเผ่าต่าง ๆ เป็นการทำการผลิตยังชีพ เช่น การปลูกข้าวไร่ไวกิน ข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองไว้เลี้ยงสัตว์ ปลูกผักไวกิน (ปลูกฝิ่นไว้ขายเพื่อนำเงินมาซื้อของกินของใช้ที่ขาดแคลนอื่น ๆ) แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ทศวรรษ 2540 และ 2550 เกษตรกรในพื้นที่สูงเริ่มก้าวเข้าสู่การทำการผลิตเชิงพาณิชย์มากขึ้น เนื่องจากมีความต้องการใช้เงิน เพื่อซื้อของกินของใช้ รวมทั้งเพื่อส่งลูกเรียนมากขึ้น

งานศึกษาของพุฒิพงศ์ (2556) ที่เกี่ยวกับการปลูกข้าวโพดในพื้นที่สูงที่จังหวัดเชียงใหม่ แสดงให้เห็นว่าการทำการผลิตแบบไร้หมุนเวียนแบบยังชีพในพื้นที่สูงเริ่มมีแนวโน้มลดลง ปรับมาสู่การปลูกพืชพาณิชย์มากขึ้น พื้นที่สูงที่เขาศึกษาในอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ จำนวนมากได้ถูกปรับเปลี่ยนมาเป็นพื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เนื่องจากการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์สามารถให้ผลตอบแทนที่เป็นตัวเงินได้ในเวลาเพียงแค่ 4 เดือน

พุฒิพงศ์ (2556) พบว่าแม่ในดอนเริ่มปลูก จะมีพ่อค้าในพื้นที่ออกปัจจัยการผลิตให้กับเกษตรกรและสัญญาด้วยวาจาว่าจะรับซื้อ เพื่อ “ผูก” เกษตรกรให้ขายผลผลิตให้กับตน แต่การเกิดขึ้นของกองทุนหมู่บ้าน ได้เปิดแหล่งเงินกู้แหล่งใหม่ให้กับเกษตรกร ทำให้เกษตรกรในพื้นที่สูงหันไปยืมเงินจากกองทุนหมู่บ้านมาใช้จ่ายเป็นค่าปัจจัยการผลิต ทั้งนี้เพื่อที่จะสามารถขายสินค้าของตนให้กับพ่อค้าที่ให้ราคาสูงที่สุดได้ โดยไม่ต้องมีข้อผูกมัดล่วงหน้ากับพ่อค้ารายใดรายหนึ่งเป็นการเฉพาะ

เนื่องจากเกษตรกรในพื้นที่สูงที่พุฒิพงศ์ศึกษาในอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ โดยรวมยังมีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าเกษตรกรในพื้นที่ราบที่อำเภอสันป่าตอง ดังนั้นจึงพบว่าเกษตรกรชาวปกากะญอในพื้นที่สูงจึงเลือกที่จะใช้เมล็ดพันธุ์ราคาถูก ที่เป็นเมล็ดพันธุ์ที่เพาะพันธุ์โดยกลุ่มเกษตรกรพื้นบ้านในที่ดินบางแปลง และใช้เมล็ดพันธุ์ราคาแพงจากโรงงานขนาดใหญ่ในที่ดินแปลงอื่น

แม้เกษตรกรในพื้นที่สูงส่วนใหญ่ก็ได้เริ่มกลายเป็นเกษตรกรสูงวัย เช่นเดียวกับกับเกษตรกรในพื้นที่ราบ เนื่องจากบุตรหลานของเกษตรกรในพื้นที่สูงที่เป็นชนเผ่าได้มีแนวโน้มลงจากดอยมาหางานทำในพื้นที่ราบมากขึ้นแล้วก็ตาม แต่กระนั้นในช่วงฤดูเพาะปลูกหรือเก็บเกี่ยวอันเป็นช่วงเวลาที่ขาดแคลนแรงงาน เกษตรกรในพื้นที่สูงจำนวนหนึ่งยังสามารถระดมแรงงานลูกหลานให้ขึ้นมาช่วยงานในภาคเกษตรได้ ทำให้ภาวะขาดแคลนแรงงานยังไม่มากเท่าในพื้นที่ราบ และยังสามารถประหยัดต้นทุนค่าจ้างแรงงานได้มากกว่าในพื้นที่ราบ (สุรพจน์ 2556)

ดังนั้นพ่อค้าในพื้นที่สูงจึงไม่ต้องผูกเกษตรกรด้วยการจัดหาแรงงานเก็บเกี่ยวให้ เช่นที่เกิดขึ้นในระบบหอมหัวใหญ่ในพื้นที่ราบ หากแต่ใช้ปัจจัยเรื่องการรับซื้อถึงพื้นที่เป็นปัจจัยสำคัญในการจูงใจให้เกษตรกรขายผลผลิตข้าวโพดให้กับตน เพราะสำหรับเกษตรกรในพื้นที่สูงปัญหาเส้นทางการคมนาคมที่ยากลำบากยังคงเป็นปัญหาสำคัญถึงแม้ในบางกรณีเกษตรกรจะตีรถมาขายผลผลิตในพื้นที่ราบ ก็มักจะไม่ใช่ไกลไปกว่าให้กับโรงโม่รับซื้อในพื้นที่แถบตีนดอย ทั้งนี้ก็เพื่อประหยัดค่าขนส่งของเกษตรกรเอง

กล่าวโดยสรุปก็คือ พหุยุทธศาสตร์ที่พ่อค้าใช้ผูกเกษตรกรให้ขายผลผลิตแก่ตน ที่แตกต่างกันระหว่างพื้นที่ราบกับพื้นที่สูง กล่าวคือในพื้นที่ราบการผูกเกษตรกรให้อยู่ในสังกัดของพ่อค้า เช่นในระบบหอมหัวใหญ่ใช้วิธีการจัดหาแรงงานเก็บเกี่ยวให้กับเกษตรกร ในขณะที่ในพื้นที่สูงพ่อค้าต้องพยายามหาทางบริการการขนส่งให้กับเกษตรกรเพื่อจูงใจให้เกษตรกรขายผลผลิตให้กับตน

ในขณะที่ในระบบลูกไร่แบบเดิมที่พ่อค้าเน้นให้ความสำคัญกับการปล่อยสินเชื่อเป็นปัจจัยการผลิตให้กับเกษตรกร ปัจจัยการผลิตเริ่มเป็นประเด็นสำคัญรองลงไปในยุคปัจจุบัน เนื่องจากเกษตรกรสามารถหาสินเชื่อการผลิตจากแหล่งอื่น นอกเหนือจากพ่อค้าในท้องถิ่นได้ เช่น จากสหกรณ์ จาก ธกส. หรือจากกองทุนหมู่บ้าน แต่ประเด็นเรื่องการตลาด ประเด็นเรื่องการขนส่ง และประเด็นเรื่องแรงงาน ยังเป็นประเด็นปัญหาที่สำคัญของเกษตรกรรายย่อย

**ระบบเกษตร
พันธสัญญา
ที่เป็นทางการ
แบบลายลักษณ์อักษร**

ระบบเกษตรพันธสัญญาที่เป็นลายลักษณ์อักษรระหว่างบริษัทกับเกษตรกรโดยตรง โดยไม่ต้องผ่านคนกลาง มักพบในระบบการเลี้ยงสัตว์มากกว่าในระบบการปลูกพืช เช่น การเลี้ยงไก่ไข่ ไก่เนื้อ การเลี้ยงหมู ที่เป็นเช่นนี้เข้าใจว่า เป็นระบบที่ผู้รับซื้อเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ ที่ควบคุมตลาดสินค้าเกษตรประเภทนั้นๆ ได้ในระดับหนึ่ง และมีข้อมูลด้านการตลาดเรื่องอุปสงค์อุปทานของสินค้า หรือในกรณีการส่งออก เช่น การส่งออกอาหารแช่แข็ง บริษัทจะมีตัวเลขปริมาณความต้องการสินค้าเพื่อส่งออกไปยังต่างประเทศที่ชัดเจน ทำให้บริษัทสามารถกำหนดความต้องการการผลิตในแต่ละปีของบริษัทได้ เมื่อทำเช่นนี้ได้ ก็สามารถระบุปริมาณสินค้าโดยรวมที่จะรับซื้อจากเกษตรกร

งานศึกษาเรื่องการผลิตไข่ไก่ของจิรวัดน์ (2554) แสดงให้เห็นความพึงพอใจที่เกษตรกรมีต่อบริษัท ทั้งนี้เพราะบริษัทควบคุมจำนวนแม่ไก่ที่แจกจ่ายให้กับเกษตรกรแต่ละรายได้ ทำให้สามารถควบคุมปริมาณไข่ไก่ และราคาซื้อไข่ไก่ได้ อันทำให้เกษตรกรไม่ต้องเผชิญกับความผันผวนเรื่องราคา

อย่างไรก็ตามแม้บริษัทจะให้เงินเชื่อการผลิตด้านแม่พันธุ์ อาหารสัตว์ วัคซีน และอื่น ๆ แต่การลงทุนด้านโรงเรือน และค่าจ้างแรงงาน เป็นส่วนในความรับผิดชอบของเกษตรกร ในกรณีที่โรงเรือนไม่ได้มาตรฐานสุขอนามัย บริษัทสามารถเรียกร้องให้เกษตรกรปรับปรุงโรงเรือนให้ดีขึ้น ซึ่งเกษตรกรต้องรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในส่วนนี้เอง ซึ่งเกษตรกรผู้เลี้ยงหมูรายหนึ่งเคยกล่าวในที่ประชุมสัมมนาครั้งหนึ่งว่า เขาต้องประสบปัญหาขาดทุน เนื่องจากเสียค่าใช้จ่ายในการปรับปรุงโรงเรือนและระบบกำจัดมูลเสียจากเล้าหมู สูงกว่าผลกำไรที่เขาได้รับ ซึ่งค่าใช้จ่ายในการปรับปรุงโรงเรือนนี้ ทำให้เขาต้องมีหนี้สินกับธนาคารพาณิชย์

สำหรับในพืช การทำสัญญาที่เป็นลายลักษณ์อักษรก็มักเป็นระบบที่ผู้รับซื้อเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ ที่ควบคุมตลาดสินค้าเกษตรประเภทนั้น ๆ เช่นกัน เช่น การส่งออกอาหารแช่แข็ง บริษัทจะมีตัวเลขปริมาณความต้องการสินค้าเพื่อส่งออกไปยังต่างประเทศที่ชัดเจน ทำให้บริษัทสามารถกำหนดความต้องการการผลิตในแต่ละปีของบริษัทได้ เมื่อทำเช่นนี้ได้ก็สามารถระบุปริมาณสินค้าโดยรวมที่จะรับซื้อจากเกษตรกร และสามารถควบคุมปริมาณเมล็ดพันธุ์ที่จะแจกจ่ายให้กับเกษตรกรในปริมาณที่สอดคล้องกับผลผลิตที่ต้องการ ไม่ให้มากเกินไปหรือไม่ให้น้อยเกินไป ตัวอย่างเช่นในการผลิตถั่วแระแช่แข็งเพื่อส่งออก เนื่องจากถั่วแระเป็นพืชที่มีตลาดหลักเพื่อการส่งออก มิใช่ตลาดการบริโภคภายในประเทศ ผลผลิตที่เกษตรกรผลิตได้ทั้งหมด จึงสามารถส่งตรงเข้าบริษัทเกือบทั้งหมดได้ในราคาตามที่ตกลงกันได้ แต่กระนั้นบริษัทก็เลือกที่จะทำสัญญากับโบรกเกอร์มากกว่าที่จะทำกับเกษตรกรโดยตรง

มันฝรั่งอบกรอบก็เป็นอีกธุรกิจหนึ่งที่มีความต้องการผลผลิตมันฝรั่งจากเกษตรกรที่แน่นอน ชัดเจน จึงมีการทำระบบเกษตรพันธสัญญากับเกษตรกร (ดู นาวิน 2556)

ความเสี่ยงของเกษตรกร

แม้ระบบเกษตรพันธสัญญาที่เป็นลายลักษณ์อักษร จะมีการระบุราคารับซื้อไว้ชัดเจน ทำให้ตัดปัญหาเรื่องความเสี่ยงด้านราคาให้กับเกษตรกร แต่ปัญหาความเสี่ยงของเกษตรกรจะอยู่ที่การสามารถใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม ที่จะสามารถผลิตสินค้าเกษตรให้ได้ตามมาตรฐานสินค้าที่ระบุไว้ในสัญญา เพราะหากผลิตไม่ได้ตามมาตรฐานก็จะไม่ได้ราคาตามที่ตกลงกันได้ นอกจากนั้นเกษตรกรจะต้องทุ่มเทใส่ใจให้มากให้สามารถผลิตสินค้าได้ตามปริมาณที่ระบุไว้ในสัญญา ยกตัวอย่างเช่นในการเลี้ยงไก่ไข่ เกษตรกรจะต้องสามารถเลี้ยงไก่ให้ออกไข่ได้ไม่ต่ำกว่าร้อยละ 97 (จิรวัดน์ 2554)

ในงานศึกษาการเลี้ยงปลาในกระชังในภาคอีสานระหว่างเกษตรกรกับบริษัทขนาดกลาง ชีระพล (2554) พบว่าการเลี้ยงปลาที่แออัดกันมากเกินไป ทำให้ปลาตาย ซึ่งในกรณีที่ปลาตาย เกษตรกรย่อมไม่มีผลผลิตไปขายให้กับบริษัท นอกจากนั้นยังเป็นหนี้ค่าพันธุ์ปลาและอาหารปลา ซึ่งต้องชดใช้ให้กับบริษัท ทั้งนี้เพราะเกษตรพันธสัญญาไม่ใช่ระบบการร่วมลงทุน ระหว่างบริษัทกับเกษตรกร (ตามที่เกษตรกรมักจะเข้าใจ) หากแต่เป็นการสัญญาว่าจะซื้อจะขายผลผลิตทางการเกษตร แน่แน่นอนว่าในกรณีที่ขายสินค้าได้ เกษตรกรย่อมมีเงินให้บริษัทหักค่าปัจจัยการผลิตออกจากราคาขายในภายหลัง แต่หากผลิตไม่ได้ตามเป้าหรือไม่ได้เลย ความเสี่ยงในการแบกรับต้นทุนการผลิตก็ยังคงตกอยู่กับเกษตรกร

สรุป

ระบบเกษตรพันธสัญญาได้หลายรูปแบบ เช่น ระบบสัญญาด้วยวาจา ที่พ่อค้าจัดหาปัจจัยการผลิตมาให้เกษตรกรและสัญญาว่าจะรับซื้อผลผลิตที่เกษตรกรผลิตได้ และจะหักราคาปัจจัยการผลิตในภายหลังโดยหักออกจากรายได้จากการขายผลผลิตของเกษตรกร การตกลงกันในลักษณะนี้ ประเทือง (2537) เคยเรียกว่าเป็นสัญญาแบบ “ผูก” คือเป็นการ “ผูก” เกษตรกรไว้กับพ่อค้า สร้างความมั่นใจให้พ่อค้าว่าจะสามารถหาผลผลิตได้จำนวนที่ต้องการเพื่อสามารถขายต่อไปยังตลาดอื่นได้ต่อไป

จากมุมมองของเกษตรกรซึ่งส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายย่อยที่ขาดแคลนเงินทุน ระบบสัญญาด้วยวาจาเช่นนี้ ช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนเงินสดเพื่อซื้อปัจจัยการผลิต การสร้างความมั่นใจว่าสินค้าที่ผลิตขึ้นมาจะสามารถขายได้ และราคาที่ขายได้จะไม่ผันผวนจนเกินไป

อย่างไรก็ตามเมื่อมาถึงทศวรรษ 2550 ปัญหาการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรกรรม ทำให้พ่อค้าจำต้องจัดหาที่มงานเก็บเกี่ยวผลผลิตมาให้กับเกษตรกรด้วย เป็นการสร้างแรงจูงใจให้เกษตรกรผลิตสินค้าที่ตนต้องการและขายสินค้าดังกล่าวให้กับตน

ระบบลูกไร่ ที่มีหัวหน้าเกษตรกรที่เป็นเกษตรกรด้วยตัวเอง หรือเป็นพ่อค้าในพื้นที่ ที่ดูแลจัดการเรื่องการขายผลผลิตร่วมกัน หรือบางครั้งก็รับซื้อผลผลิตจากลูกไร่ของตนเพื่อไปขายที่เดียวเป็นล๊อตใหญ่ ก็เป็นปรากฏการณ์ที่มีให้เห็นอยู่ทั่วไป บางครั้งหัวหน้าลูกไร่ก็ทำหน้าที่เป็นคนกลาง นำปัจจัยการผลิตจากพ่อค้ามาปล่อยให้กับเกษตรกรที่อยู่ในเครือข่ายของตนอีกทีหนึ่งด้วย

แม้ในความสัมพันธ์ระหว่างเกษตรกรกับบริษัทธุรกิจการเกษตรที่มีการทำธุรกิจสินค้าเกษตรแปรรูป ก็พบว่าบริษัทมักไม่ทำสัญญากับเกษตรกรโดยตรง แต่จะทำสัญญากับเอเยนต์ที่เป็นคนในพื้นที่ ให้เอเยนต์ไปติดต่อกับเกษตรกรอีกทีหนึ่ง (ส่วนใหญ่จะเป็นด้วยวาจา) อันทำให้เกษตรกรมักจะเรียกเอเยนต์จากบริษัทว่า “โบรกเกอร์”

ระบบเกษตรพันธสัญญาแบบลายลักษณ์อักษรที่มีการเซ็นสัญญากันโดยตรงระหว่างบริษัทกับเกษตรกรมักพบในธุรกิจการเลี้ยงสัตว์ เช่น ไก่ไข่ ไก่เนื้อ หรือการเลี้ยงหมู มากกว่าในการปลูกพืช ทั้งนี้เพราะธุรกิจการเลี้ยงสัตว์ต้องการมาตรฐานการผลิตที่ต้องมีการควบคุมอย่างใกล้ชิด นอกจากนั้นบริษัทสามารถควบคุมปริมาณการผลิตได้จากจำนวนแม่พันธุ์ที่แจกจ่ายให้กับเกษตรกร จึงสามารถรักษาราคาตามที่ตกลงไว้กับเกษตรกรได้ ทำให้เกษตรกรมีความพึงพอใจในระดับหนึ่ง

อย่างไรก็ตามแม้ในระบบเกษตรพันธสัญญา เกษตรกรก็ยังมีความเสี่ยงหากการผลิตล้มเหลว เช่น เกิดโรคระบาดอันทำให้สัตว์เลี้ยงตาย ซึ่งเกษตรกรต้องเป็นผู้แบกรับต้นทุนการผลิตแต่เพียงฝ่ายเดียวไม่เกี่ยวกับบริษัท

6

การเปลี่ยนแปลง อันเกิดจากนโยบาย

ผลกระทบจาก นโยบายรับจำนำข้าว ในภาคเหนือตอนล่าง

หากพิจารณาข้อมูลสำมะโนการเกษตร 2556 จะเห็นว่าข้าวเป็นพืชที่มีพื้นที่ปลูกมากกว่าครึ่งหนึ่งของพื้นที่เกษตรทั่วประเทศ จึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับระบบการปลูกข้าวในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตในชนบท

ในภาคเหนือตอนบนที่มีพื้นที่เพาะปลูกเฉลี่ยต่อครัวเรือนขนาดเล็ก เกษตรกรมักปลูกข้าวเหนียวนาปีไว้กินเอง หากมีเหลือก็ขาย พื้นที่ที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ เช่นพื้นที่ราบในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน อาจมีการทำนาปรังซึ่งเป็นข้าวจ้าวเพื่อขายในพื้นที่ไม่มากนัก เช่น ในกรณี “พ่อจัน” ที่จังหวัดเชียงรายที่กล่าวถึงข้างต้น โดยที่ข้าวไม่ใช่พืชพาณิชย์ที่สำคัญที่สุดตัวเดียวของเกษตรกรในภาคเหนือตอนบน แต่เกษตรกรมีการปลูกพืชอื่น เช่น พืชผักประเภทต่างๆ รวมทั้งพืชไร่ เช่น ข้าวโพด

แต่สำหรับเกษตรกรในภาคเหนือตอนล่างนั้น มีพื้นที่ทำการเกษตรในพื้นที่ราบที่มีระบบชลประทานที่ดี ขนาดพื้นที่ถือครองเฉลี่ยก็สูงกว่าในภาคเหนือตอนบน มีลักษณะใกล้เคียงกับภาคกลางมากกว่า เกษตรกรมีความคุ้นเคยกับการปลูกข้าวจ้าวเพื่อขายมาเป็นเวลานาน เช่นเดียวกับเกษตรกรในภาคกลาง

แม้เกษตรกรในภาคเหนือตอนล่างจะมีพื้นที่ถือครองโดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนสูงกว่าเกษตรกรในภาคเหนือตอนบน แต่เกษตรกรและหรือลูกหลานเกษตรกรก็ได้ทยอยออกไปทำงานนอกหมู่บ้านกันตั้งแต่ทศวรรษ 2520 และ 2530 ต่อมาอย่างต่อเนื่องเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุผลที่ว่าการทำงานชาวนั้นมักขายข้าวได้ราคาไม่ดี สู้อุปโภคบริโภคประจำวันนอกภาคเกษตรไม่ได้ เช่นเกษตรกรหญิงรายหนึ่งมีนามรดก 22 ไร่ แต่ก็เลือกออกไปทำงานเย็บผ้าที่จังหวัดอื่น เพราะรายได้ดีกว่าทำนา และให้เช่าที่นาของตนแก่ญาติที่ยังทำการเกษตรอยู่ เกษตรกรบางรายที่ยังทำการเกษตรเต็มเวลา ก็มิได้ปลูกข้าวอย่างเดียว ยกตัวอย่างเกษตรกรอีกรายหนึ่งในจังหวัดสุโขทัยที่มีที่นา 25 ไร่ นอกจากการปลูกข้าวแล้วก็ได้ทดลองปลูกพืชประเภทอื่นเพื่อกระจายความเสี่ยง เช่น หอมแดง แดงไทย มะละกอ (ไพลิน 2556: 17)

อย่างไรก็ตามเมื่อรัฐบาลประกาศนโยบายจำนำข้าวที่ตันละ 15,000 บาท ก็ได้สร้างแรงจูงใจให้เกษตรกรหันกลับมาปลูกข้าว ผลกระทบที่เกิดขึ้นก็คือ เกษตรกรที่เคยหันไปประกอบอาชีพอื่นและเคยให้เช่าที่ดินกับเกษตรกรรายอื่น ได้หันกลับมาทำนาเพื่อหวังจะได้ประโยชน์จากการขายข้าวในราคาสูง โดยเรียกคืนที่ดินที่เคยให้ผู้อื่นเช่ากลับมาทำเอง

ในงานศึกษาหมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดสุโขทัย เกษตรกรรายหนึ่งกล่าวว่า “ก็ที่เปลี่ยนไปทำอย่างอื่นก็เพราะข้าวราคาไม่ดี เราก็ปลูกไว้ให้พอกินพอ ที่เหลือทำอย่างอื่นที่ได้ราคาดีกว่า เงินก็ได้มากกว่า ก็เปลี่ยนๆ ไปอันไหนที่ราคาดีเราก็ปลูก อย่างทุกวันนี้ราคาข้าวกลับมาดีก็กลับมาทำนา แต่ถ้าวันไหนที่มันตกลงไปอีกเราก็เลิกทำไปทำอย่างอื่นดีกว่า ถ้าทำนาต่อไปก็อดตายกันพอดี” (อ้างใน ไพลิน 2556: 17)

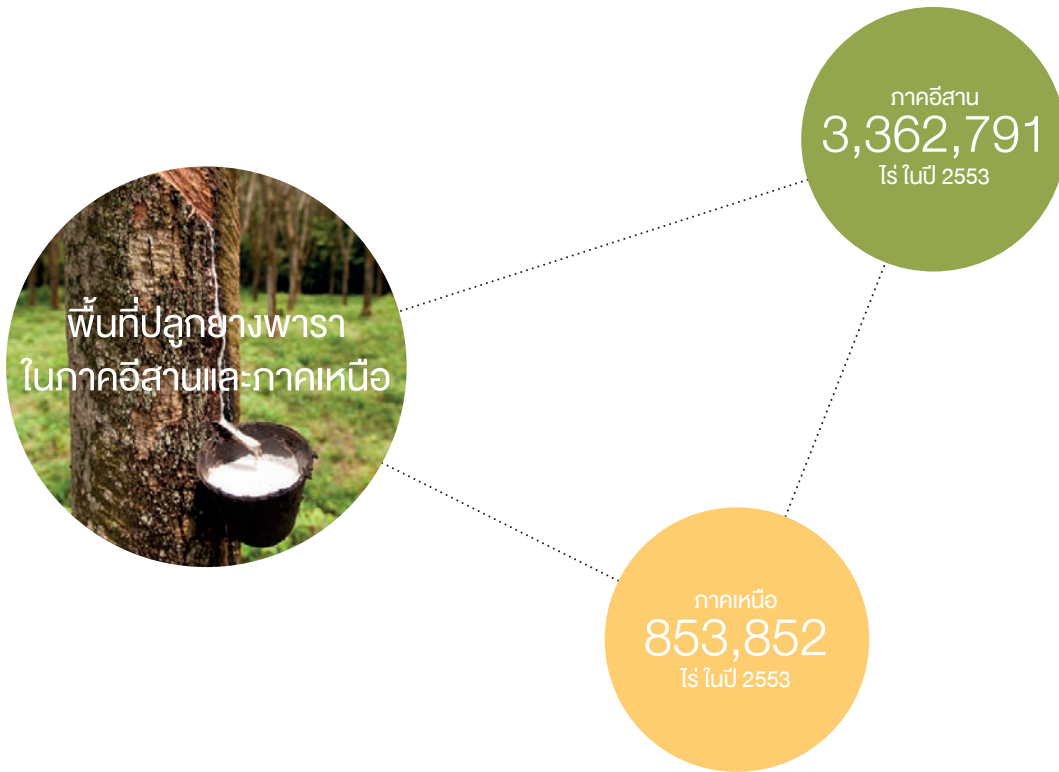
เกษตรกรชายอีกรายหนึ่ง สมมติว่าชื่อ “ลุงดี” มีนา 10 ไร่ ปลอยให้ญาติเข้ามาตลอดโดยตนเองไปทำงานที่กรุงเทพฯ รวม 20 ปี จึงกลับมาอยู่บ้าน และเมื่อรัฐบาลมีนโยบายรับจำนำข้าว จึงกลับมาทำนา โดยกล่าวว่า “ที่ไปทำงานที่กรุงเทพฯ ก็เพราะทำนาขายได้มันน้อย ได้ไม่คุ้มเสีย สู้ออกไปทำงานที่กรุงเทพฯ ดีกว่า ได้เงินเยอะกว่า ที่ดินก็ให้คนอื่นเขาเช่าทำไป จะได้ไม่ปล่อยทิ้งไว้เปล่าๆ แต่ก็อย่างว่า ทำงานในกรุงเทพฯ มันได้เงินดีจริง แต่งานมันก็หนัก สุขภาพเราก็แย่ พอมีโครงการนี้ เขาบอกว่าได้เงินดี ก็เลยคิดที่จะกลับมาทำนาอีกครั้ง เราจะได้พักด้วย แต่ถ้าทำแล้วมันไม่คุ้มก็เลิกทำ คงหางานทำในบ้านเราแหละ ไม่กลับไปแล้วกรุงเทพฯ เพราะอย่างน้อยเราก็มีที่ดินของเราเอง เก็บเอาไว้ให้ลูกหลาน หรือถ้าขัดสนจริง ๆ ก็เอาเข้าจำนองกับธนาคารได้” (อ้างใน ไพลิน 2556: 19)

อย่างไรก็ตามการทำนาที่สุโขทัยในกรณีศึกษาของไพลิน ก็มีต้นทุนเฉลี่ยประมาณ 3,250 บาทต่อไร่ (ต่ำสุด 2,500 บาท สูงสุด 4,000 บาท) สามารถผลิตข้าวได้ประมาณ 600-800 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งไพลินระบุว่าในพื้นที่ที่เธอศึกษา ทางกรมกำหนดให้ขายได้แค่ 595 กิโลกรัมต่อไร่ เกษตรกรที่เธอสัมภาษณ์ขายได้ในราคาตันละ 12,000 บาท (หลังจากหักค่าความชื้น) ดังนั้นจึงได้ราคาขายเพียงแค่ 7,140 บาทต่อไร่ ส่วนข้าวที่เหลือก็จะขายให้โรงสีที่ราคาตันละ 9,000 บาท ดังนั้นหากจะทำนาให้พอมีกำไร จะต้องมีที่นาอย่างน้อย 8-15 ไร่ หากมีที่ดิน 8 ไร่ จะได้เงินหลังหักต้นทุนระหว่าง 39,880-51,880 บาท ต่อบรอบการผลิตขึ้นกับต้นทุนการผลิตที่แตกต่างกันไป (ไพลิน 2556: 21)

เพื่อที่จะให้ได้เงินมาก ก็จะต้องเพิ่มรอบการผลิต เกษตรกรหญิงหนึ่งกล่าวว่า “เมื่อก่อนพันธุ์ข้าวก็ใช้ชัยนาท กับ กข 1 นั้นแหละ ปลูกได้ปีละ 2 รอบ ถ้าที่น้ำดี ๆ หน่อย ก็ 3 รอบ แต่เดี๋ยวนี้ มันมีพันธุ์ข้าวใหม่ของทางเกษตรออกมา อายุมันสั้นลง ใช้น้ำน้อย ปลูกได้หลายรอบ ยิ่งราคาข้าวดีแบบนี้ก็ 4 รอบ แบบที่พอเกี่ยวขึ้นก็ไถแล้วหว่านใหม่เลย จนนับรอบไม่ถูกแล้วว่ามันปีนาปรัง อย่างว่ามันขึ้นให้รีบตัด เงิน ใครก็อยากได้” (อ้างใน ไพลิน 2556: 26)

การที่เจ้าของที่ดินกลับมาทำนาเองกันมากขึ้น ส่งผลกระทบต่อผู้เช่าที่ถูกเรียกที่ดินคืน ซึ่งก็ต้องออกทำงานรับจ้างมากขึ้น เช่น รับจ้างหว่านข้าว หว่านปุ๋ยให้กับผู้อื่น

อย่างไรก็ตาม เจ้าของนาบางราย โดยเฉพาะคนที่ไม่ได้อยู่ในหมู่บ้าน และไม่มีที่นามากนัก ซึ่งยังคงปล่อยที่นาให้ผู้เช่าทำต่อไปตามเดิมก็ยังมีอยู่บ้าง เจ้าของที่นาผู้หนึ่งกล่าวว่า “ที่ดินลุงก็มีแต่มันมันน้อย มีแค่ 5-6 ไร่ ถ้าจะให้ให้กลับมาทำ มันก็คงไม่คุ้มทุนหรอก เราไม่มีเครื่องมือ จะมาทำก็ต้องจ้างเขาหมด แล้วเราจะเอากำไรมาจากไหน สู้สูงทำงานอยู่ที่กรุงเทพฯ แล้วกินค่าเช่าที่ดีกว่า ลุงก็เป็นตัวคนเดียว ญาติเราก็ไม่ค่อยจะมีตั้งค์เหมือนคนอื่นเขาเลยไม่คิดที่จะกลับมาทำ รอให้ลุงทำงานไม่ไหว ก็ค่อยว่ากันอีกที ตอนนี้อยู่ทำงานได้อยู่” (อ้างใน ไพลิน 2556: 22)

ยางพารา ในภาคอีสาน และภาคเหนือ

การขยายตัวของยางพาราในภาคอีสานและภาคเหนือก็เป็นปรากฏการณ์ การเปลี่ยนแปลงของการผลิตที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐบาลที่ทำให้มีการปรับพื้นที่การเพาะปลูกมาปลูกยางพารากันมากขึ้น บางครั้งก็มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกเข้าไปในพื้นที่ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ

ที่จริงแล้วตั้งแต่ยุคที่ยังไม่มีการปลูกยางกันภาคอีสาน ก็มีคนอีสานไปรับจ้างกรีดยางในภาคใต้กันอยู่บ้างแล้ว (ซึ่งคนอีสานก็ทำงานที่หลากหลายประเภท ไม่ว่าจะเป็นคนขับแท็กซี่ในกรุงเทพฯ คนงานในเรือประมง คนรับจ้างก่อสร้างในต่างประเทศ ฯลฯ) พฤษัชและนิตยา (2554) กล่าวถึงคนอีสานรายหนึ่งในพื้นที่ที่เขาศึกษาในจังหวัดศรีสะเกษ ที่กลับมาปลูกยางพาราที่บ้าน หลังจากไปรับจ้างปลูกยางที่ภาคใต้มาเป็นเวลานาน โดยกลับมาปลูกยางตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เวลาผ่านไป 7 ปี ก็สามารถกรีดยางรุ่นแรกได้ ทำให้เกษตรกรรายอื่นเกิดความสนใจ ประกอบกับหลังจากนั้น ในช่วงทศวรรษ 2540 เป็นช่วงเวลาที่รัฐบาลมีนโยบายสนับสนุนการปลูกยางพาราในภาคอีสาน ภายใต้โครงการยางพารา 1 ล้านไร่ พ.ศ. 2546-49 “**ทำให้พื้นที่ปลูกยางพาราในภาคอีสานเพิ่มขึ้นอย่างก้าวกระโดด**” (อ้างใน พฤษัชและนิตยา 2554: 123) จาก 1,177,266 ไร่ ในปี 2541 เป็น 3,362,791 ไร่ ในปี 2553 และในภาคเหนือ จาก 7,875 ไร่ ในปี 2541 เพิ่มขึ้นเป็น 853,852 ไร่ ในปี 2553 (อรุณญา 2556: 143) โดยมีการจำหน่ายกล้วยตากต้นละ 20 บาท ให้เกษตรกรนำไปทดลองปลูก โดยเกษตรกรก็ยังคงปลูกพืชอื่นเหมือนเดิม แต่ทดลองปลูกยางพาราในที่แปลงอื่นด้วย มีผู้สนใจปลูกยางกันมาก โดยที่ราคายางพาราก็มีแนวโน้มดีขึ้นไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งขึ้นไปสูงถึง กิโลกรัมละ 120 บาท ในปี 2553 ก่อนที่จะตกมาอยู่ที่กิโลกรัมละ 60 บาท ในปี 2556

พฤษ์และนิตยา (2554) ตั้งข้อสังเกตว่า การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกยางพาราในหมู่บ้านที่พวกเขาศึกษา ส่วนหนึ่งเป็นการแทนที่พื้นที่ที่เคยใช้ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เนื่องจากการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ได้กำไรไม่มากนัก นอกจากนั้นยังทำให้คุณภาพดินในพื้นที่ที่ใช้ปลูกเสื่อมสภาพอีกด้วย

อรัญญา (2556: 146) พบว่ามีกลุ่มทุนสามประเภทที่มีส่วนทำให้การปลูกยางพาราแพร่หลายในภาคเหนือ (โดยเฉพาะในแถบจังหวัดเชียงราย) ได้แก่ 1) กลุ่มทุนขนาดใหญ่ ที่ทำอุตสาหกรรมการเกษตรเกี่ยวกับยางพาราเพื่อส่งออก โดยร่วมทุนกับจีนและญี่ปุ่น ซึ่งมีได้ปลูกยางพาราในที่ดินแปลงใหญ่ หากแต่ “ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกยางพร้อมรับซื้อผลผลิตในรูปแบบเกษตรพันธสัญญา” 2) เป็นกลุ่มทุนที่ประกอบกิจการสวนยางจากภาคใต้ ซึ่งกว้านซื้อที่ดินตั้งแต่รอยไร่ขึ้นไปในภาคเหนือ โดยอาจเป็นที่แปลงเดี่ยวที่ติดต่อกันหรือไม่ติดต่อกันก็ได้ “โดยมากเป็นที่ดินสำนักงานปฏิรูปเพื่อเกษตรกรรม (สปก.) แต่มีบางคนที่สามารถซื้อที่ดิน นส. 3 ซึ่งราคาสูงกว่าไม่มากนัก คนที่มีสวนยางจำนวนมากที่สุด คือประมาณ 300 กว่าไร่ ไปจนถึงนับพันไร่” 3) กลุ่มทุนในชุมชน ซึ่งบางรายก็มีพื้นที่ปลูกยางเป็นพันไร่เช่นกัน

ในหมู่บ้านที่พฤษ์และนิตยา (2554) ศึกษา ก็มีการกล่าวถึงที่ดินประเภท สปก. ที่ใช้ปลูกยางเช่นกัน

การกรีดยางเป็นงานที่ต้องใช้ทักษะที่ต้องได้รับการฝึกฝน แม้ในปัจจุบันยังไม่มีปัญหาการขาดแคลนแรงงานในการกรีดยางพาราก็ตาม แต่หากมีการขยายพื้นที่ปลูกมากขึ้น ความต้องการคนงานกรีดยางก็จะเพิ่มมากขึ้น เหมือนเช่นที่ภาคใต้เคยต้องใช้คนงานกรีดยางเพิ่มเติมจากภาคอีสานมาแล้ว แต่เนื่องจากค่าแรงในการกรีดยางมีไร่รายวัน แต่เป็นการแบ่งครึ่งกัน หรือหกสิบ-สี่สิบของราคาขาย ระหว่างเจ้าของสวนกับคนกรีดยาง ดังนั้นจึงน่าจะมีแรงจูงใจในการเป็นคนงานกรีดยางอยู่บ้าง แม้จะต้องตื่นแต่มืดเพื่อไปกรีดยาง หากราคายางไม่ตกต่ำลงไปกว่าปัจจุบัน (ที่หกสิบบาทต่อกิโลกรัม)

ในภาคอีสานในหมู่บ้านที่พฤษ์และนิตยา (2554) ศึกษา ยังไม่มีปัญหาขาดแคลนแรงงาน เนื่องจากชาวสวนยางขนาดเล็กที่มีทักษะในการกรีดยาง ได้ไปรับจ้างกรีดยางในสวนยางที่มีขนาดใหญ่กว่าด้วย จึงเป็นการเกลี้ยแรงงานกันไประหว่างสวนขนาดใหญ่กับสวนขนาดเล็ก

สำหรับในภาคเหนือ ส่วนใหญ่ยังไม่ค่อยมีการกรีดยาง เนื่องจากการปลูกช้ากว่าในภาคอีสาน แต่เจ้าของสวนบางรายกล่าวว่าจะสามารถหาแรงงานจากภาคอีสานมาได้ อย่างไรก็ตามที่บ้านทุ่งกล้วย จังหวัดพะเยา ได้เริ่มมีการกรีดยางกันแล้ว โดยส่วนใหญ่ใช้แรงงานในครัวเรือน (อรัญญา 2556: 155)

นอกจากนั้น อรัญญา (2556: 155) พบว่ามีการเปลี่ยนแปลงระบบการทำงาน ที่ต้องตื่นไปกรีดยางแต่มีดทุกวันเป็นเวลาปีละเก้าเดือน หยุดพักเฉพาะหน้าแล้ง (มกราคมถึงเมษายน) ที่ต้นยางไม่ค่อยมีน้ำยางเท่านั้น เป็นการเปลี่ยนจังหวะเวลาในการทำงานในชนบท ให้มีลักษณะการทำงานประจำที่เคร่งครัดมากขึ้น อรัญญาตั้งข้อสังเกตว่าการกินเหล้าสังสรรค์ของพวกผู้ชายก็ลดลง เพราะต้องรีบตื่นแต่มีดไปกรีดยาง ซึ่งยังไม่แน่ใจว่าการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้จะกระทบความเป็นชุมชนที่เคยรู้จักกันมาเป็นชุมชนที่ต่างคนต่างอยู่หรือไม่ เพราะเกษตรกรผู้ปลูกยางหลายรายก็ได้เริ่มย้ายบ้านเรือนของตนออกจากชุมชนในหมู่บ้าน ไปอยู่เฝ้าสวนยางของตนมากขึ้น

หากเปรียบเทียบกับระบบการปลูกข้าวอินทรีย์ในภาคอีสาน เนตรดาว (2556) ก็ได้ตั้งข้อสังเกตถึงการผลิดที่เปลี่ยนไป จากการที่เคยปลูกข้าวแบบสบายๆ มาเป็นการปลูกข้าวอินทรีย์ที่มีการควบคุมมาตรฐานความเป็นอินทรีย์ทุกขั้นตอน โดยเรียกร้องเกษตรกรให้ต้องมีการจดบันทึกการผลิตอย่างละเอียด เปลี่ยนวิถีพื้นบ้านแบบสบายๆ ไม่เข้มงวดมาเป็นวิถีที่เข้มงวดและถูกตรวจสอบมากขึ้น

สรุป

นโยบายของรัฐบาลมีความสำคัญที่สามารถส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงในชนบท ทั้งที่เป็นไปตามที่ตั้งใจไว้และที่เป็นไปโดยไม่ได้ตั้งใจ

นโยบายรับจำนำข้าว แม้มีเจตนาให้ชาวนาขายข้าวได้ตันละ 15,000 บาท แต่ก็ได้ส่งผลกระทบต่อเจ้าของที่ดินที่เลิกปลูกข้าวไปนานแล้วและปล่อยเช่าที่ดินให้กับเกษตรกรจน เรียกเอาที่ดินกลับคืนเพื่อมาทำการผลิตเอง เพื่อหวังรายได้ที่เพิ่มขึ้น ทั้งนี้โดยใช้แรงงานจ้างทั้งหมด

นโยบายยางพารา 1 ล้านไร่ ก็เช่นกัน ที่เป็นนโยบายที่มีเจตนาดี ที่ต้องการเพิ่มรายได้ให้เกษตรกร แต่เนื่องจากยางพาราต้องใช้เวลาห้าถึงเจ็ดปี จึงจะกรีดยางได้ และเริ่มให้ผลตอบแทนที่เป็นตัวเงิน ดังนั้นเกษตรกรหลายรายจึงไม่ได้ปลูกยางพาราเป็นพืชแทน (เช่น ปลูกแทนที่พื้นที่เดิมที่เคยใช้ปลูกข้าวโพด) แต่ขยายเข้าไปปลูกในพื้นที่ใหม่ โดยที่พื้นที่ปลูกยางจำนวนไม่น้อยมักเป็นพื้นที่ สปก.

หากมองว่าการปลูกยางในที่ สปก. ซึ่งส่วนใหญ่คือพื้นที่ป่าเดิม ถือเป็น การทดแทนพื้นที่ป่าไปในทางหนึ่งเพราะยางพาราเป็นไม้ยืนต้น ก็อาจมองเช่นนั้นได้ แต่จากการสัมภาษณ์นักเกษตรบางท่าน ให้มุมมองว่าเนื่องจากยางพาราเป็นพืชที่มีรากตรง ไม่ได้มีรากที่แผ่ขยาย ดังนั้นหากเกิดน้ำท่วมฉับพลัน รากยางพาราอาจไม่มีศักยภาพในการยึดดินได้ดีเท่ากับพืชที่มีรากที่แผ่ขยาย

นอกจากนั้นการปลูกยางพารา หมายความว่าในอนาคตจะต้องการแรงงานกรีดยางพาราจำนวนมาก ซึ่งอาจไม่สามารถหาได้พอเพียงจากแรงงานในประเทศ

ทั้งหมดนี้ยังไม่ได้พูดถึงประเด็นด้านราคา เพราะการส่งเสริมการปลูกพืชใด พืชหนึ่งจำนวนมาก ย่อมทำให้ราคามีแนวโน้มลดลง แม้พื้นที่ปลูกยางพาราในภาคใต้ ส่วนหนึ่งได้ถูกปรับเปลี่ยนไปปลูกปาล์มน้ำมันแล้วก็ตาม

7

อนาคตชนบทไทยในอีก 20 ปี

จากที่ได้ทบทวนอดีตและปัจจุบันของชนบทไทยไปแล้ว คำถามสำคัญที่ต้องถามต่อไปก็คือว่า อนาคตชนบทไทยในอีก 20 ปีข้างหน้าจะเป็นเช่นไร?

ประสบการณ์ ในต่างประเทศ

พัฒนาการของประเทศที่พัฒนาอุตสาหกรรมเช่นในตะวันตก เช่น สหรัฐอเมริกาหรือยุโรป หรือในตะวันออก เช่น ญี่ปุ่น เกาหลี พบว่าเมื่อภาคอุตสาหกรรมและบริการขยายตัวเติบโตขึ้น จะมีการดึงดูดแรงงานออกจากชนบทเพื่อไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ จนประชากรในภาคชนบทจะเหลืออยู่ประมาณร้อยละ 10-15 ของจำนวนประชากรทั้งหมด

เคยมีความเชื่อกันว่าภาคเกษตรกรรมจะกลายเป็นอุตสาหกรรมการเกษตรหรือธุรกิจการเกษตร มีการทำฟาร์มในไร่นาขนาดใหญ่เป็นพันหรือหมื่นไร่ เจ้าของฟาร์มดำเนินการในรูปแบบบริษัท ใช้เครื่องจักรกลและเทคโนโลยีระดับสูงในกระบวนการทำการผลิต และใช้แรงงานรับจ้างที่กินเงินเดือนหรือค่าจ้างรายวัน

อย่างไรก็ตามแม้ในซีกโลกตะวันตก จะมีพัฒนาการของบริษัทธุรกิจอาหารและธุรกิจเกษตรขนาดยักษ์ใหญ่ เช่น เนสท์เลย์ หรือ เคิลล็อกส์ ที่ควบคุมตลาดธัญพืชในฐานะผู้ผลิตอาหารจากธัญพืชรายใหญ่ (รวมทั้งผลิตภัณฑ์อาหารอื่น ๆ) แต่รูปแบบการทำฟาร์มขนาดใหญ่ ก็ไม่ใช่รูปแบบการทำการผลิตทางการเกษตรเพียงรูปแบบเดียวในตะวันตก

Miriam J. Wells (1996) ศึกษาเรื่องระบบการผลิตสตรอเบอรี่ในสหรัฐอเมริกา พบว่าแม้จะมีบริษัทที่เป็นเจ้าของฟาร์มขนาดใหญ่ที่ใช้แรงงานรับจ้าง (ข้ามชาติมาจาก เม็กซิโก) เป็นแรงงานในการผลิตและเก็บสตรอเบอรี่ แต่ก็มีผู้ประกอบการรายย่อยอีก จำนวนมาก ที่ใช้แรงงานรับจ้างจากเม็กซิโกเช่นกัน ที่สามารถแทรกตัวอยู่ในตลาด สตรอเบอรี่ได้ ทั้งนี้เพราะการเก็บสตรอเบอรี่จำเป็นต้องใช้แรงงานคนที่ต้องการ การบริหารจัดการ ดังนั้นฟาร์มขนาดเล็กกว่าที่มีศักยภาพในการจัดการแรงงานแบบ ฟัน้อง ก็สามารถดึงดูดใจให้คนงานมาทำงานในฟาร์มของตน นอกจากนั้นแรงงาน ข้ามชาติบางราย หรือเม็กซิกันที่ได้กลายเป็นอเมริกันไปแล้วที่อยู่ในฐานะคนงานใน ธุรกิจนี้นาน ๆ ก็อาจเช่าที่ดินแปลงย่อม ระดมแรงงานเม็กซิกันที่ตนมีความคุ้นเคย เข้ามาทำการปลูกสตรอเบอรี่เพื่อขายได้อีกด้วย

ในยุโรปก็พบว่ายังมีครัวเรือนเกษตรกรที่ยังเป็นเจ้าของฟาร์ม ทำการผลิต สินค้าเกษตรขายเอง โดยใช้แรงงานครัวเรือนผสมผสานกับเครื่องจักรและแรงงานจ้าง

ในประเทศตะวันออก เช่น ญี่ปุ่น เมื่ออุตสาหกรรมเติบโตหลังสงครามโลก ครั้งที่สอง ได้มีการหลั่งไหลของแรงงานหนุ่มสาวจากชนบทเข้าไปทำงานในภาค อุตสาหกรรมและบริการในเมืองเป็นจำนวนมาก แต่เนื่องจากญี่ปุ่นมีระบบขนส่ง สาธารณะที่ดี ทำให้แรงงานจำนวนมากแถบชานเมืองมิได้ย้ายออกจากชนบทเข้าไป อยู่ในเมือง แต่ใช้วิธีการเดินทางไปทำงานในเมืองแบบเข้าไปเย็นกลับ โดยที่ญี่ปุ่นมี เมืองใหญ่ ๆ หลายเมือง กระจายตัวอยู่ทั่วประเทศ แรงงานจึงไม่จำเป็นต้องเดินทาง ไปทำงานกระจุกตัวอยู่เฉพาะในเมืองหลวงที่โตเกียว ทำให้การเดินทางไปทำงาน เข้าไปเย็นกลับ ระหว่างชนบทกับเมืองมีความเป็นไปได้

แรงงานเหล่านี้บางราย ได้ช่วยครัวเรือนทำการเกษตรในวันหยุดเสาร์ อาทิตย์ โดยใช้เครื่องจักรในการเตรียมดินและเก็บเกี่ยวธัญพืช อันเป็นปรากฏการณ์ที่เรียก กันว่า part time farming ในขณะเดียวกันเกษตรกรเต็มเวลาที่ยังเหลืออยู่อีกส่วนน้อย ก็ทำการปรับเปลี่ยนจากการผลิตธัญพืช มาเป็นการปลูกผักผลไม้ที่มีมูลค่าสูง เพิ่มขึ้นด้วย (ดู ทากาฮาชิ 2546)

ประเทศไทย

ประเทศไทยแม้จะมีความเป็นอุตสาหกรรมมากขึ้นจากทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา และเริ่มมีการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรกรรมในชนบทเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม และบริการในเมืองเพิ่มขึ้น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มคนในวัยหนุ่มสาว แต่กระนั้น ก็ยังมีประชากรในภาคเกษตร ณ ปัจจุบันอยู่ถึงร่วม 20 ล้านคน หรือประมาณเกือบ หนึ่งในสามของจำนวนประชากรทั้งประเทศที่ 66 ล้านคน

อย่างไรก็ตามอายุเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ในปัจจุบัน อยู่ที่ประมาณห้าสิบปี ซึ่งหมายความว่าในอีกยี่สิบปีข้างหน้า หัวหน้าครัวเรือน เกษตรกรรมเหล่านี้ ก็จะมีอายุ 70 ปี หากมองไปในอนาคตข้างหน้า โดยอิงอยู่บนฐาน ข้อมูล ณ ปัจจุบัน อาจจะคาดการณ์ได้ว่า

หนึ่ง พื้นที่เกษตรจะมีอยู่เท่าเดิมในยี่สิบปีข้างหน้า แต่จำนวนประชากรที่เป็นเกษตรกรจะลดลง แต่การที่ประชากรที่เป็นแรงงานในภาคเกษตรจะลดลงเท่าไรก็ขึ้นอยู่กับ การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและบริการ

ซึ่งหากครัวเรือนเกษตรกรในปัจจุบันไม่มีลูกหลานรับช่วงทำอาชีพเกษตรต่อ (ซึ่งปัจจุบันลูกหลานของครัวเรือนเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรอยู่แล้ว) จึงมีแนวโน้มเป็นไปได้ทั้งสองแนวทางคือ (ก) ที่ดินถูกขายออกไปและถูกสะสมเป็นที่ดินแปลงใหญ่ภายใต้เจ้าของคนเดียว และ (ข) ที่ดินตกเป็นมรดกของลูกหลานที่ไม่ทำเกษตรแต่ไม่ขายที่ดิน แต่กลับให้เช่าที่ดินแก่ผู้อื่นที่ยังคงทำเกษตรอยู่ และเป็นไปได้ว่าผู้เช่าที่ดินจำนวนหนึ่งอาจเป็นแรงงานข้ามชาติ ที่เคยเข้ามารับจ้างเป็นแรงงานในภาคเกษตร อันทำให้มีความคุ้นเคยกับเจ้าของที่ดินที่เป็นคนไทยอยู่แล้ว

สอง เมื่อประชากรในภาคเกษตรลดลง ย่อมหมายถึงการขาดแคลนแรงงาน ซึ่งมีแนวโน้มที่เป็นไปได้สองแนวทางคือ การใช้เครื่องจักรกลมากขึ้นและการใช้แรงงานข้ามชาติมากขึ้น

ปัจจุบันมีการใช้เครื่องจักรในการปลูกข้าวเกือบจะเป็นหลัก ยกเว้นนาปีที่ยังมีการใช้แรงงานคนเกี่ยว เนื่องจากในบางที่ยังเป็นพื้นที่เมืองประกอบกับช่วงเก็บเกี่ยวนาปีเป็นช่วงหลังฤดูฝนที่ไม่เหมาะกับการเก็บเกี่ยวด้วยเครื่องจักร อย่างไรก็ตามสำหรับการปลูกและเก็บเกี่ยวผักและผลไม้ ยังมีความจำเป็นต้องใช้แรงงานคน ซึ่งในกรณีนี้แรงงานข้ามชาติจะเป็นที่ต้องการมากขึ้น

สำหรับพืชที่มีใช้อาหารเช่นยางพารา หรือพืชที่เป็นวัตถุดิบต่อเนื่องในอุตสาหกรรมอาหาร เช่น ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ อ้อย ปัจจุบันยังต้องใช้แรงงานคนในการเก็บเกี่ยวผลผลิต แม้จะมีการใช้เครื่องจักรตัดอ้อยมากขึ้นบ้างแล้วก็ตาม และหากไทยจะมีแนวโน้มมาทำการเกษตรอินทรีย์มากขึ้น เพื่อป้อนตลาดอาหารที่เป็นเกษตรอินทรีย์ ความต้องการแรงงานก็จะยิ่งมีมากขึ้น เนื่องจากระบบเกษตรอินทรีย์เป็นระบบที่มีความต้องการใช้แรงงานสูง

สาม ระบบเกษตรพันธสัญญา

ปัจจุบันระบบเกษตรพันธสัญญาได้ถูกระบุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ให้ถือเป็นแนวทางในการพัฒนาระบบการเกษตรในประเทศไทยแล้วแนวทางหนึ่ง

ระบบเกษตรพันธสัญญา เป็นระบบที่เหมาะสมกับประเทศที่มีเกษตรกรรายย่อยจำนวนมาก เพราะสามารถทำให้ธุรกิจการเกษตรพัฒนาขึ้นมา ได้โดยไม่ต้องมีปัญหาข้อพิพาทกับเกษตรกรในเรื่องที่ดิน ในขณะที่เดียวกันก็สามารถได้ผลผลิต/วัตถุดิบที่สนองต่อความต้องการของธุรกิจได้ จากการกำหนดปัจจัยการผลิตและเทคโนโลยีการผลิตให้กับเกษตรกร

ปัจจุบันเกษตรกรไทยมีที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละประมาณ 20 ไร่ (19.4 ไร่ตามข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติ และ 24.96 ไร่ ตามข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร) และมีจำนวนครัวเรือน 5.9 ล้านครัวเรือน (เฉลี่ย 3.88 คนต่อครัวเรือน) ในอนาคตหากครัวเรือนลดลงครึ่งหนึ่งเหลือ 3 ล้านครัวเรือน และหากพื้นที่ทำการเกษตรยังมีเท่าเดิม เกษตรกรที่เหลืออีก 3 ล้านครัวเรือน ก็จะมีพื้นที่เฉลี่ย 40-50 ไร่ต่อครัวเรือน สำหรับทำการเกษตร (ไม่ว่าจะซื้อหรือเช่าก็ตาม) ซึ่งก็ถือว่ายังมีขนาดไม่ใหญ่มากนัก การทำเกษตรพันธสัญญากับบริษัทขนาดใหญ่ จึงเป็นการลดความเสี่ยงทางการตลาดเพราะเกษตรกรขนาดเล็กย่อมไม่สามารถควบคุมตลาดได้

มีความเป็นไปได้ว่าเกษตรกรอาจมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกร เช่น กลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่ หรือเกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดหวาน เพื่อต่อรองราคากับบริษัท ซึ่งการรวมกลุ่มหากจะเกิดขึ้นควรเป็นการรวมกลุ่มผู้ผลิตสินค้าเกษตรประเภทเดียวกัน เพราะสามารถแลกเปลี่ยนแบ่งปันประสบการณ์และมีความเข้าใจปัญหาาร่วมกัน

นอกเหนือจากการรวมกลุ่มเกษตรกร ระบบตลาดกลางสินค้าเกษตรก็เป็นระบบที่ควรได้รับการสนับสนุน เพื่อเป็นทางเลือกสำหรับเกษตรกรนอกเหนือจากระบบเกษตรพันธสัญญา เพื่อป้องกันการผูกขาด

สี่ ที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ

ปัจจุบันมีเกษตรกรจำนวนมากทำกินในที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ โดยเฉพาะเกษตรกรที่ทำกินในที่ที่ถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวนต่าง ๆ ในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และในภาคใต้

จากการพูดคุยกับเกษตรกรในภาคเหนือ ผู้เขียนพบว่าเกษตรกรมีความน้อยเนื้อต่ำใจว่า เมื่อตนขายสิทธิการใช้ที่ดินให้กับนักลงทุนด้านที่ดินไป พบว่านักลงทุนเหล่านั้นสามารถวิ่งเต้นจนได้เอกสารสิทธิ ในขณะที่ตนซึ่งเรียกร้องให้ได้รับเอกสารสิทธิอย่างต่อเนื่องและยาวนาน กลับไม่ได้รับการเหลียวแลจากภาครัฐ

ปัจจุบันแม้รัฐจะประกาศเขตป่าสงวนครอบคลุมพื้นที่จำนวนมาก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรักษาทรัพยากรป่าไม้ รวมทั้งแหล่งต้นน้ำลำธาร แต่ในความเป็นจริงก็ยังมีเกษตรกรจำนวนมากที่ยังทำกินอยู่ในเขตป่าสงวนเหล่านี้ โดยไม่มีเอกสารสิทธิ การให้เอกสารสิทธิจึงมีความจำเป็น เพื่อที่รัฐจะได้ทราบจำนวนพื้นที่ทำกินที่แท้จริง ดีกว่าจะปล่อยให้ทำกินโดยที่ไม่มีใครทราบตัวเลขที่แท้จริงว่าพื้นที่ทำกินจริง ๆ มีปริมาณเท่าใด เกษตรกรมีที่ดินทำกินพอเพียงหรือไม่ หรือมีมากเกินไปหรือไม่

การให้เอกสารสิทธิในรูปแบบสิทธิทำกิน มีข้อดีในแง่ที่ว่าสามารถระบุพื้นที่ทำกินกับชื่อของเกษตรกรได้ ในขณะที่โฉนดชุมชน แม้จะมีข้อดีว่าเป็นการมอบอำนาจให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการที่ดินของตนเอง แต่อาจมีปัญหาในการขาดผู้รับผิดชอบในกรณีที่มี “ผู้มีอิทธิพลในชุมชน” ขยายขอบเขตพื้นที่ทำการผลิตของตน หรือมีการใช้ที่ดินผิดประเภท

ห้า ระบบสวัสดิการผู้สูงอายุและการประกันรายได้เกษตรกร

ปัจจุบันผู้สูงอายุทุกคนที่มีอายุเกินหกสิบปี สามารถได้รับเงินสวัสดิการผู้สูงอายุอยู่แล้ว จากเงินสวัสดิการเดือนละ 500 บาท เพิ่มขึ้น 100 บาท ในทุกรุ่นอายุที่เพิ่มขึ้น 10 ปี หากแต่เงินจำนวนนี้ยังไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพของผู้สูงอายุที่อยู่ตัวคนเดียวที่ไม่มีบุตรหลานดูแล ในชนบทยังมีความสัมพันธ์แบบเห็นหน้าค่าตากันอยู่บ้าง ที่ทำให้ผู้สูงอายุที่อยู่ตัวคนเดียวยังพอได้รับการเอาใจใส่ดูแลจากคนที่อยู่ในชุมชน

นอกจากนั้นพบว่าในภาคเหนือตอนบนในพื้นที่ที่ผู้เขียนและคณะศึกษา ในปี 2554 มีผู้ที่ไม่ได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมแต่มีรายได้จากการรับจ้างประเภทต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก คนเหล่านี้ในอนาคตอีกยี่สิบปี เมื่อผ่านวัยที่ไม่สามารถทำงานรับจ้างได้อีกต่อไป ย่อมมีปัญหาไม่มีเงินรายได้ ซึ่งทำให้เงินสวัสดิการผู้สูงอายุเป็นแหล่งเงินยังชีพที่สำคัญ หรือแม้แต่เกษตรกรที่เช่าที่ดินทั้งหมด หรือเช่าที่ดินเพิ่มเติมในการทำเกษตรกรรมก็เช่นกัน ที่รายได้ที่เป็นตัวเงินจะหายไป เพราะการทำเกษตรกรรมรายย่อยเป็นการทำงานที่ต้องใช้แรงงานเป็นหลัก

สำหรับครัวเรือนเกษตรกรยากจนที่ยังคงทำการเกษตร ควรมีการประกันรายได้เกษตรกรเฉพาะผู้ที่มีตัวเลขพื้นที่การผลิตขนาดเล็ก หรือประกันรายได้ตามประเภทพืชที่ปลูกเช่นประกันรายได้ผู้ปลูกข้าวเฉพาะรายเล็ก เพื่อให้เกษตรกรรายเล็กจริง ๆ เท่านั้นสามารถดำรงชีพอยู่ได้โดย “รายเล็ก” ในที่นี้ หมายถึงผู้ที่มีและทำการเกษตรในที่ดินที่มีขนาดเล็กกว่าพื้นที่ถือครองเฉลี่ย และมีรายได้ต่ำกว่ารายได้เฉลี่ยของเกษตรกรทั้งประเทศ

แต่หากจำนวนเกษตรกรลดลงจริง อันทำให้พื้นที่ถือครองทำการเกษตรต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้น เกษตรกรน่าจะสามารถมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น เพราะมีที่ทำกินทางการเกษตรเพิ่มขึ้น

และหากมีระบบเกษตรพันธสัญญามากขึ้น เกษตรกรก็อาจจะได้รับการประกันราคาจากบริษัท เป็นการลดภาระภาครัฐในการต้องทำนโยบายประกันราคาและรายได้ให้กับเกษตรกร

ความเสี่ยงของเกษตรกรจะยังคงอยู่ที่ความเสี่ยงในกระบวนการการผลิตที่ล้มเหลว เช่น โรคระบาดหรือภัยธรรมชาติ

ข้อควรระวังทางด้านความเสี่ยงอีกประการก็คือ การเปิดตลาดสินค้าเสรีอาเซียน โดยเฉพาะสินค้าเกษตรอาจทำให้สินค้าเกษตรจากประเทศเพื่อนบ้านที่มีราคาถูกกว่า อันเนื่องมาจากมีต้นทุนการผลิตด้านแรงงานที่ว่าจะยังถูกกว่าแรงงานในประเทศ ทะลักเข้ามาแข่งขันกับสินค้าที่ผลิตโดยเกษตรกรในประเทศ

หก ค่าจ้างแรงงาน

ปัญหาของผู้ที่เป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรก็คือการไม่มีงานทำทุกวัน เนื่องจากสินค้าเกษตรเป็นกระบวนการผลิตตามฤดูกาล ที่ต้องการแรงงานมากเฉพาะช่วงเวลาเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวเท่านั้น

แม้ปัจจุบันค่าจ้างแรงงานในภาคเกษตรได้เพิ่มขึ้น แรงงานรับจ้างเกษตรได้เรียกร้องค่าจ้างขั้นต่ำ วันละ 300 บาท แต่การรับจ้างภาคเกษตรส่วนใหญ่จะเป็นรายวัน ซึ่งผู้รับจ้างจะไม่ได้มีงานทำทุกวัน ยกเว้นแรงงานข้ามชาติที่รับจ้างเฝ้าสวนที่มีรายได้ประจำเดือนละ 5,000 บาท

ส่วนแรงงานรับจ้างกรีดยาง แม้แลดูเหมือนมีความยุติธรรมเรื่องค่าจ้าง เนื่องจากมีอัตราสัดส่วนการแบ่งผลประโยชน์ที่ชัดเจน ตามปริมาณการกรีดยางระหว่างเจ้าของสวนกับคนงาน แต่หากราคายางตกต่ำ ทั้งแรงงานและเจ้าของสวนก็จะได้รับผลกระทบจากรายได้ที่ลดลง นอกจากนี้แม้จะแลดูเหมือนจะมีงานทำเกือบตลอดทั้งปี แต่ก็มีเว้นช่วงที่ต้องพักการกรีดยางของต้นยาง

ในช่วงฤดูแล้งเดือนมกราคมถึงเมษายน ในอนาคตมีความเป็นไปได้ที่จะมีบริษัทจัดหางานที่เป็นนายหน้าส่งแรงงานไปทำงานตามฟาร์มต่าง ๆ ตามฤดูกาลที่มีการขาดแคลนแรงงาน และมีความเป็นไปได้ว่าแรงงานที่ทำงานกับบริษัทเหล่านี้จะเป็นแรงงานข้ามชาติ

ในอนาคตค่าแรงน่าจะยิ่งสูงขึ้น อันจะทำให้ต้นทุนการผลิตสินค้าเกษตรในประเทศมีแนวโน้มสูงขึ้น และสินค้าเกษตรราคาแพงขึ้น ซึ่งหากเกษตรกรรายย่อยที่เป็นผู้ผลิตไม่สามารถแข่งขันราคากับสินค้าเกษตรราคาถูกลงกว่าจากประเทศเพื่อนบ้าน อาจมีการขายที่ดิน ซึ่งนำไปสู่การกระจุกตัวของที่ดินที่มีบริษัทธุรกิจการเกษตรเป็นเจ้าของ แต่ซึ่งหากเป็นเช่นนั้น ผู้ที่ขายที่ดินออกไปเนื่องจากไปทำงานนอกภาคเกษตรจะไม่มีชนบทให้เป็นที่พึ่งหลังอีกต่อไป หากถูกเลิกจากจากการทำงานในภาคอุตสาหกรรม หรือบริการ

เจ็ด ความเป็นชุมชนและระบบอุปถัมภ์

ระบบอุปถัมภ์ หมายถึงความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ที่ผู้มีฐานะดีทางสังคมและเศรษฐกิจในชุมชนให้ความช่วยเหลือผู้ที่มีฐานะด้อยกว่าหรือยากจน ไม่ว่าจะเป็นการเงินหรือการช่วยเหลือต่าง ๆ ในขณะที่ผู้ที่ด้อยกว่าให้การตอบแทนตามสิ่งที่ตนมี เช่น การช่วยแรงงาน

คนยากจนในชนบทยังหวังพึ่งผู้ใหญ่ในหมู่บ้านให้ช่วยดูแลด้านต่าง ๆ เช่น ฝากงานให้ทำ เพราะผู้ใหญ่ในหมู่บ้านมักจะมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับคนระดับเดียวกัน หรือสูงกว่านอกหมู่บ้านมากกว่าคนยากคนจน

เมื่อเกิดความขัดแย้งในหมู่บ้าน แม้จะมีคนสองกลุ่มที่เผชิญหน้ากัน แต่ก็มักยังมีกลุ่มที่สาม ซึ่งมักเป็นเสียงส่วนใหญ่ ที่มักหลีกเลี่ยงการแสดงความคิดเห็นในที่สาธารณะ เพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้า

ในอนาคตหากประชากรในชนบทลดลงก็จริง แต่ความเป็นชุมชนหมู่บ้านก็น่าจะยังคงมีอยู่ หากคนที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน กลับเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านหลังเกษียณ ซึ่งในปัจจุบันก็พบว่ามีคนจำนวนหนึ่งกลับมาอยู่บ้านเดิมของตน แม้จะออกไปทำงานต่างถิ่นมาตั้งแต่หนุ่มสาว

และหากมีแรงงานข้ามชาติมากขึ้น แรงงานเหล่านี้ก็จะต้องเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ซึ่งควรได้รับการปฏิบัติที่เท่าเทียมกันโดยเฉพาะในกรณีที่เป็นแรงงานที่อยู่กันมาเป็นเวลานาน

สรุป

เนื่องจากชนบทไม่ใช่สังคมปิด การศึกษาชนบทจึงไม่สามารถหยุดยั้งแค่เฉพาะการศึกษาที่พื้นที่ชนบทและเฉพาะที่ตัวชาวนา แต่ต้องศึกษาองค์ประกอบที่กว้างกว่าควบคู่กัน เช่น โบรกเกอร์ทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง และนโยบายทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เชื่อมโยงชาวนาและชนบทในฐานะเป็นองค์ประกอบของพื้นที่ที่กว้างกว่า และแม้สังคมชนบทจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยยะสำคัญ แต่รหัสวัฒนธรรมบางประการ เช่น คุ้ยเขี่ยของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และเชิงรับใช้ ก็ยังเป็นกลยุทธการต่อรองปฏิสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองในสังคมชนบทสมัยใหม่ที่สำคัญ

หนังสืออ้างอิง

ภาษาไทย

- จามะรี เชียงทอง. (2554). “การกลายเป็นแรงงานรับจ้างและความแตกต่างและหลากหลายทางสังคมและเศรษฐกิจในพื้นที่ กิ่งเมืองกิ่งชนบท”. ใน จามะรี เชียงทอง และคณะ. **ชนบทไทย เกษตรกรระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สนับสนุนโดยแผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- จามะรี เชียงทอง และทัศนีย์ ธรรมดิน. (2554). “แรงงานข้ามพรมแดนในบริบทของการขยายตัวของพืชไร่และไม่ยืนต้นในที่ดินขนาดใหญ่”. ใน จามะรี เชียงทอง และคณะ. **ชนบทไทย เกษตรกรระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สนับสนุนโดยแผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- จามะรี เชียงทอง และคณะ. (2554). **ชนบทไทย เกษตรกรระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สนับสนุนโดยแผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- จามะรี เชียงทอง. (2556). **รัฐ ทน พ่อค้าชายแดน เกษตรกร และข้าวโพดข้ามพรมแดน**. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- จิรวัดน์ รักชาติ. (2554). “จากเกษตรกรในไร่จนถึงโกไข่พันธุ์สัญญา: การเติบโตของระบบอุตสาหกรรมอาหารเกษตร”. ใน จามะรี เชียงทอง และคณะ. **ชนบทไทย เกษตรกรระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สนับสนุนโดยแผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. บรรณาธิการ. (2535). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า**. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาและสำนักพิมพ์เคล็ดไทย.
- ชาติชาย ณ เชียงใหม่. (2533). “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมกับพฤติกรรมทางการเมืองของชาวนา”. ใน อนุญา กุชชกุล. บรรณาธิการ. **รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ชัยพงษ์ สำเนียง. (2556). “แรงงานเกษตรในประเทศไทย”. **กรุงเทพธุรกิจ** 2 กรกฎาคม 2556.
- ทากาฮาชิ กาชูโอ. (2546). “เกษตรกรผู้ปลูกข้าวหัวก้าวหน้าชาวญี่ปุ่น” ใน ไชยวัฒน์ รุ่งเรืองศรี และ สมหมาย เปรมจิตต์ (แปล). **ข้าวในเอเชีย : ชีวิตของเจ็ดเกษตรกร**. PRELUDE ภายใต้โครงการ Unitwin-Unesco. เชียงใหม่: พิมพ์ที่โรงพิมพ์มิ่งเมือง.
- ธัญลักษณ์ ศรีสง่า. (2550). **ความซับซ้อนในอัตลักษณ์ของ “แรงงานนอกระบบ”: กรณีศึกษาคนงานหญิงผลิตผ้าฝ้ายทอมือในจังหวัดลำพูน**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาการพัฒนาลังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ธีระพล อ้นมัย. (2554). “น้ำเปลี่ยน ปลาเปลี่ยน คนเปลี่ยน: กรณีศึกษาคนเลี้ยงปลาในกระชัง บ้านปุงมะแลง อ.สว่างวีระวงศ์ จ.อุบลราชธานี. ใน **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี** ฉบับพิเศษ “เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน”(1) 2554.
- นาวิณ โสภากูมิ. (2556). “การควบคุม ความเสี่ยง และความลึกลับขัดกันของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระบบเกษตรพันธสัญญา”. ใน **วารสารสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** ฉบับ “ชาวนา”ใต้กระแสน ปีที่ 25 ฉบับที่ 1/2556 (มกราคม-มิถุนายน 2556).
- เนตรดาว เถาวิล. (2556). “การสร้างความเป็นมาตรฐานในระบบเกษตรอินทรีย์”. ใน **วารสารสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** ฉบับ “ชาวนา”ใต้กระแสน ปีที่ 25 ฉบับที่ 1/2556 (มกราคม-มิถุนายน 2556).
- ประเทือง นรินทรากุล ณ อยุธยา. (2537). **การจัดการที่ดินภายใต้ระบบการเกษตรแบบมีพันธสัญญา: ศึกษากรณีเกษตรกรผู้ปลูกพืชพาณิชย์ในเขตกิ่งอำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาการพัฒนาลังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

- ปรีญาวัลย์ ใจปิ่นตา. (2554). “แรงงานไร้ที่ดินใน “โหล่ง” เกษตรกรรมข้าวและผัก” ใน จามะรี เชียงทอง และคณะ. **ชนบทไทย เกษตรกรรมระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สนับสนุนโดยแผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสส.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พุดพิงศ์ นวกิจบำรุง. (2556). **การช่วงชิงความหมายเพื่อเข้าถึงพื้นที่แห่งความคลุมเครือของแนวเขตป่า: กรณีศึกษาชาวโพลีแล็งสัตว์**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาการพัฒนาลังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- โพลิน นาวา. (2556). “จํานำข้าวกับการกลับมาของชาวนา กรณีศึกษา บ้านทุ่งพล้อ ต.ป่าจี่ อ.ศรีสันาลัย จ.สุโขทัย”. รายงานการวิจัยกระบวนการวิชาสัมมนา ปริญญาตรี ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พฤษ์ เกาวิล และ นิตยา บุญมาก. (2554). “การปรับเปลี่ยนการผลิตเข้าสู่สวนยางพาราของเกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : นโยบาย รัฐ ตลาด และกลยุทธ์การผลิตของครัวเรือน”. ใน **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ “เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน”(1) 2554**.
- พรรณภัทร ปลั่งศรีเจริญสุข. (2551). **อัตลักษณ์ของแรงงานข้ามชาติคืนถิ่นกับการต่อรองการพัฒนาของชาวบ้านในจังหวัดลำปาง**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาการพัฒนาลังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ยศ สันตสมบัติ. (2546). **พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการที่ค้นว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม**. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วัฒนา สุภัคศิลป์ และ กิ่งแก้ว ทิศดิง. (2554). “บ้านเขเตวัน: จากบ้านป่าดิงร้างส่ายกลายเป็นบ้านคนงานในนิคมฯ”. ใน จามะรี เชียงทอง และคณะ. **ชนบทไทย เกษตรกรรมระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สนับสนุนโดยแผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสส.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิเชียร อันประเสริฐ. (2554). “คนปลูกหอมแดงบ้านยางชุมชนน้อย อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ: การทำแรงงานให้กลายเป็นสินค้า”. ใน **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ “เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน” (1) 2554**. สถาบันอนาคตไทยศึกษา. (2557). “‘ข้อเท็จจริง’ ความเหลื่อมล้ำ ช่องว่างรายได้ ‘เพิ่ม’ – นักการเมืองรวบ”. ใน **กรุงเทพธุรกิจ** วันเสาร์ที่ 5 เมษายน 2557.
- สว่าง มีแสง. (2554). “การกลายเป็นแรงงานรับจ้างในหัตถอุตสาหกรรมในพื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบท”. ใน จามะรี เชียงทอง และคณะ. **ชนบทไทย เกษตรกรรมระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สนับสนุนโดยแผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสส.) สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุพรรณิ สมศรีโส. (2555). **กลไกการปฏิบัติการของเกษตรกรเชิงพาณิชย์และการต่อรองของเกษตรกรในเครือข่ายการผลิตหอมหัวใหญ่**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาการพัฒนาลังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุรพจน์ มงคลเจริญสกุล. (2556). “การปรับเปลี่ยนเข้าสู่การเกษตรเชิงพาณิชย์ และพลวัต ภาพลักษณ์เชิงการเมือง: กรณีศึกษาชุมชนปกากะญอบ้านโม่กลาง อำเภอมแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่”. โครงร่างวิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญาโทการพัฒนาลังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุรสม กฤษณะจุฑะ. (2554). “ยุทธวิธีการดำรงชีพและการเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนาอีสาน”. ใน **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ “เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน”(1) 2554**.
- สร้อยมาศ รุ่งมณี. (2556). “ชาติพันธุ์วรรณาแบบพหุสนาม ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสังคมชนบท ณ ชายแดนอีสาน-ลาว”. ใน **วารสารสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** ฉบับ “ชาวนา” ใต้กระแสน ปีที่ 25 ฉบับที่ 1/2556 (มกราคม-มิถุนายน 2556).
- สืบสกุล กิจนุกร. (2556). “ตรรกะทางวัฒนธรรมท้องถิ่นกับการควบคุมคนงานในห่วงการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเกษตร-อาหารยุคโลกาภิวัตน์”. ใน **วารสารสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** ฉบับ “ชาวนา” ใต้กระแสน ปีที่ 25 ฉบับที่ 1/2556 (มกราคม-มิถุนายน 2556).
- เสนาะ เจริญพร. (2554). “ชาวนาบ้านหัวคำ ต.ขามใหญ่ อ.เมือง จ.อุบลราชธานี”. ใน **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี** ฉบับพิเศษ “เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน”(1) 2554.

- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2549). **การศึกษาภาวะความยากจนของครัวเรือนเกษตรกร**. กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (จากรายงานการศึกษาภาวะความยากจนของเกษตรกรโดยโครงการสหวิชาบัณฑิตศึกษาศาสาพัฒนาสังคมบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์)
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2555). **ข้อมูลพื้นฐานเศรษฐกิจการเกษตรปี 2555**. กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 401.
- สำนักงานเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2554). **ความยากจนและการกระจายรายได้**. (ตารางที่ 4.1 สัดส่วนคนจนและจำนวนคนจน เมื่อวัดด้านรายจ่ายเพื่อการอุปโภคบริโภค จำแนกตามกลุ่มวัยประชากรและเขตพื้นที่ ปี พ.ศ. 2531-2554). กรุงเทพฯ: สำนักพัฒนาฐานข้อมูลและตัวชี้วัดภาวะสังคม.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2554). **การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน**. (เส้นความยากจนด้านรายจ่าย จำแนกตามภาคและจังหวัด พ.ศ. 2543-2554). กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2556). **สรุปผลข้อมูลสำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2556**. ในการแถลงข่าว “ผลการทำสำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2556” โดยนาวาอากาศเอก อนุดิษฐ์ นาครทรรพ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร วันจันทร์ที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2556 ณ โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ กรุงเทพฯ.
- อรัญญา ศิริผล. (2556). “สวนยางกับการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือตอนบน”. ใน **วารสารสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** ฉบับ “ชานา” ได้กระแสทุน ปีที่ 25 ฉบับที่ 1/2556 (มกราคม-มิถุนายน 2556).
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2554). “ชนบทอีสานปรับโครงสร้าง ชาวบ้านปรับอะไร”. ใน **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี** ฉบับพิเศษ “เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน”(1) 2554.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ์ ขาวสะอาด. (2535). “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า ภาคเหนือตอนบน”. ใน **เจมส์คีย์ ปิ่นทอง. บรรณาธิการ. วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า**. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาและสำนักพิมพ์เคล็ดไทย.
- แอนดรู เทอร์ตัน. (2533). “บรรดาอำนาจท้องถิ่นกับการแยกตัวทางสังคมในชนบท”. ใน **อนัญญา ภูซงคกุล. บรรณาธิการ. รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ

- Gray, Jennifer. (1990). **The Road to The City: Young Women and Transition in Northern Thailand**. Ph.D. thesis, McQuary University, Sydney, Australia.
- Goodman, David and Watts, Michael (eds). (1997), **Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring**, Routledge, London and New York.
- Kearney, Michael. (1996). **Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective**, Westview Press, Boulder, Colorado.
- Keyes, Charles. (2010). “From Peasants to Cosmopolitan Villagers: Refiguring ‘Rural’ in Northeastern Thailand” Paper presented at the International Conference on Revisiting Agrarian Transition in Southeast Asia, May 13-15, 2010, Chiangmai.
- Nevins, Joseph, and Peluso, Nancy Lee (eds) (2008), **Taking Southeast Asia to Market: Commodities, Nature, and People in the Neo-liberal Age**, Cornell University Press, Ithaca and London.
- Rigg, Jonathan. (2001). **More Than The Soil**, Prentice Hall, Harlow, England.
- Sato, Jin. (2000). “People in Between: Conversion and Conservation of Forest Lands in Thailand”, **Development and Change**, 31:155-177.
- Scott, James, C., (1985). **Weapons of the Weak : Everyday Forms of Peasant Resistance**, Yale University Press, New Haven and London.
- Vandergeest, Peter, and Peluso, Nancy Lee. (1995). “Territorialization and State Power in Thailand”, **Theory and Society**, 24: 385-426.

Walker, Andrew. (2012). **Thailand's Political Peasants: Power in the Modern Rural Economy**, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin.

Wells, Miriam J., (1996). **Strawberry Fields: Politics, Class, and Work in California Agriculture**, Cornell University Press, Ithaca and London.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

Prachatai.com สืบค้น 22/5/57

“ช่องว่างรายได้ในสังคมไทย: ข้อเท็จจริงและมายาคติ (ตอนที่ 1)”

“ เนื่องจากชนบทไม่ใช่สังคมปิด การศึกษาชนบทจึงไม่สามารถหยุดอยู่แค่เฉพาะ การศึกษาที่พื้นที่ชนบทและเฉพาะที่ตัวชาวบ้าน แต่ต้องศึกษาองค์ประกอบที่กว้างกว่า ควบคู่กัน เช่น โบรคเกอร์ทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง และนโยบายทางเศรษฐกิจ และการเมืองที่เชื่อมโยงชาวบ้านและชนบท ในฐานะเป็นองค์ประกอบของพื้นที่ที่กว้างกว่า และแม้สังคมชนบทจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยยะสำคัญ แต่รหัสวัฒนธรรมบางประการ เช่น คุโว้วงของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และเชิงรับใช้ ก็ยังเป็นกลยุทธ์การต่อรอง ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง ในสังคมชนบทสมัยใหม่ที่สำคัญ ”

จามะธี เชียงทอง

จัดทำโดย: แผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.)
สนับสนุนโดย: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการเสริมสุขภาพ (สสส.)